

UNIVERSITATEA CREȘTINĂ "DIMITRIE CANTEMIR"
FACULTATEA DE ISTORIE

ANALELE

Universității Creștine
"Dimitrie Cantemir"

Seria Istorie - Serie nouă

Anul 4 • Nr. 1 - 2 • 2013

1 - 2
2013

Ministerul Educației Naționale

**UNIVERSITATEA CREȘTINĂ
„DIMITRIE CANTEMIR”**

Acreditată prin Legea nr. 238/23.04.2002

**ANALELE
Universității Creștine
„Dimitrie Cantemir”**

Seria ISTORIE – Serie nouă

**București
2013**

**ANALELE UNIVERSITĂȚII CREȘTINE
„DIMITRIE CANTEMIR”**

Seria ISTORIE – Serie nouă

**Revistă a Facultății de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”
cu apariție trimestrială (online, CD-ROM și print)**

Anul 4 • Nr. 1 – 2 • Ianuarie – Iunie 2013

COLEGIUL DE COORDONARE:

Prof. univ. dr. MOMCILO LUBURICI, Președintele Fondator al Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”
• Prof. univ. dr. CORINA ADRIANA DUMITRESCU, Rectorul Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”
• Prof. univ. dr. CRISTIANA CRISTUREANU, Prorectorul Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” • Prof. univ. dr. IOAN CHIPER, Facultatea de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” • Prof. univ. dr. ȘTEFAN OLTEANU, Facultatea de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC:

Prof. univ. dr. CONSTANTIN HLIHOR, Decanul Facultății de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” (responsabil) • Prof. univ. dr. CONSTANTIN BUȘE, Universitatea din București • Prof. univ. dr. SABIN ADRIAN LUCA, Universitatea „Lucian Blaga”, Director General al Muzeului Național Brukenthal, Sibiu • Prof. univ. dr. VASILE CHIRICA, Universitatea „Mihail Kogălniceanu” Iași • Prof. univ. dr. MIHAI MAXIM, Director al Institutului Cultural „Dimitrie Cantemir”, M.A.E., Istanbul • Prof. univ. dr. MARIAN COJOC, Universitatea „Ovidius” Constanța • Prof. univ. dr. SORIN LIVIU DAMEAN, Universitatea din Craiova • Prof. univ. dr. CĂTĂLIN TURLIUC, cercetător științific gr. I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași • Cercetător științific gr. I dr. DANIELA BUȘĂ, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” București • Cercetător științific gr. I dr. ILEANA CĂZAN, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” București • Prof. univ. dr. MARIN CÂRCIUMARU, Universitatea „Valahia”, Directorul Școlii Doctorale, Târgoviște • Cercetător științific gr. I dr. VENIAMIN CIOBANU, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași • Acad. ANDREI EȘANU, membru titular al Academiei de Științe a Republicii Moldova, cercetător științific dr. la Institutul de Istorie, Stat și Drept al A.Ș.M., Chișinău • Cercetător științific dr. VALENTINA EȘANU, Institutul de Istorie, Stat și Drept al A.Ș.M., Chișinău, Republica Moldova • Cercetător științific VALENTIN CONSTANTINOV, Institutul de Istorie, Stat și Drept al A.Ș.M., Chișinău, Republica Moldova • ALBINA GIRFANOVA, PhD, Saint-Petersburg State University, Saint-Petersburg, Russia • NIKOLAY SUKHACEV, PhD, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Saint-Petersburg, Russia • VLADIMIR ARTAMONOV, PhD, Institute of the Russian History, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia • Prof. ZEYNEP SÖZEN, PhD, Istanbul Technical University, Istanbul, Turkey • Prof. CEZMI KARASU, PhD, Eskişehir Osmangazi University, Department of History, Eskişehir, Turkey

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Conf. univ. dr. CORNELIU BELDIMAN (redactor șef) • Conf. univ. dr. MARIN BADEA • Conf. univ. dr. GAVRIIL PREDA • Lect. univ. dr. LILIANA TROFIN • Lect. univ. dr. CAMELIA BRÂNCOVEANU • Lect. univ. drd. RADU URLOIU (membri)

Adresa redacției:

Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Istorie,
Splaiul Unirii nr. 176, Sector 4, 040042 București 53 România
Telefon 021-330.92.30; 021-330.79.11/141
www.ucdc.ro
<http://istorie.ucdc.ro/revista-academica.php>
E-mail: revista.istorie.ucdc@gmail.com

ISSN 2068 – 3766 (online); ISSN 2068 – 3758 (CD-ROM); ISSN 1584 – 3343 (print)

Ministerul Educației Naționale

**UNIVERSITATEA CREȘTINĂ
„DIMITRIE CANTEMIR”
Facultatea de Istorie**

**ANALELE
Universității Creștine
„Dimitrie Cantemir”**

Seria ISTORIE – Serie nouă

Anul 4 • Nr. 1 – 2 • Ianuarie – Iunie 2013

**București
2013**

Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, Seria Istorie – Serie nouă este o revistă științifică a Facultății de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, care continuă seria publicată (nr. 1-6), exclusiv în format tipărit și în tiraj limitat, în perioada 1997-2005. Ea are apariție semestrială, cu numere duble (ianuarie-iunie, iulie-decembrie) în trei formate distincte cu sumar identic: online, CD-ROM și print; reunește, în cadrul unor rubrici permanente și ocazionale, în funcție de constituirea sumarului fiecărui număr, studii și articole pe teme legate de: toate epocile istoriei naționale și universale; arheologie; științele auxiliare ale istoriei; activitatea lui Dimitrie Cantemir și opera cantemiriană; documente diverse relative la toate epocile istorice; metodologia predării istoriei; note și discuții; recenzii și prezentări; viața științifică etc., în scopul de a oferi cadrelor didactice, cercetătorilor, doctoranzilor, masteranzilor, studenților, tuturor celor interesați de problematica istoriei și a domeniilor conexe date actuale, analize, sinteze, comentarii, puncte de vedere etc., într-un cadru generos de dezbateră științifică.

Responsabilitatea privind conținutul articolelor și studiilor revine în totalitate autorilor, în conformitate cu prevederile Legii nr. 206 din 27.05.2004 referitoare la buna conduită în cercetarea științifică. Autorii își asumă, de asemenea, responsabilitatea exclusivă pentru acuratețea rezumatelor în limbă străină.

© 2013. Toate drepturile sunt rezervate autorilor.

Orice corespondență referitoare la această publicație rugăm a se trimite la următoarea adresă:

Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Istorie, Revista AUCDCI, Splaiul Unirii Nr. 176, Sector 4, 040042 București 53, România

E-mail: revista.istorie.ucdc@gmail.com

The Annals of “Dimitrie Cantemir” Christian University, History Series, New Series is the scientific journal of the Faculty of History of “Dimitrie Cantemir” Christian University which continues, in a new format, the ancient series (6 issues, 1997-2005) that were exclusively printed in a limited edition. The journal appears two times a year, double issues (January-June, July-December) in three identical versions (printed, online and on CD-ROM). The main aim of the journal is to offer a generous and actual frame for scientific debate of data, synthesis, analysis, comments etc. for professors of all ranks in universities and colleges, researchers, PhD students, students (undergraduate and postgraduate), and to all those interested by the complex problematic of historical sciences. The journal contains several sections and publishes articles, studies, notes and discussions in Romanian and main international languages. The themes are related to: all epochs regarding Romanian and universal history; Prehistory and archaeology; auxiliary historical disciplines; scientific activity and works of the savant Dimitrie Cantemir, the prince of Moldavia; documents concerning all historical epochs; methodology of teaching history; book reviews; events of scientific life in Romania and abroad etc.

The entire responsibility for the specialized information of the articles’ content and for the translation is to be assumed by the authors.

© 2013. All rights reserved to the authors.

Please send any correspondence related to this journal to the following address:

“Dimitrie Cantemir”, Christian University, Faculty of History, AUCDCI Journal, Splaiul Unirii Nr. 176, Sector 4, 040042 Bucharest 53, Romania

E-mail: revista.istorie.ucdc@gmail.com

Tehnoredactare, corectură, layout și coperta: conf. univ. dr. CORNELIU BELDIMAN

Versiune online, versiune html CD-ROM și webmaster: ADRIAN SAVA

Tipar, multiplicare CD-ROM: Editura Pro Universitaria, București

CUPRINS

Articole, studii

MOLNÁR Melinda-Leila • <i>Creșterea animalelor și apicultura în epoca romană</i>	7-56
Gabriel Florin PETRICĂ • <i>Câteva aspecte privind sistemul de fortificații și curți domnești din Moldova lui Ștefan cel Mare</i>	57-82
Cristian-Victor D. TIMARIU • <i>Tratatul de la Karlowitz din 1699 și efectul său asupra viitorului Principatelor Române</i>	83-92
Alina STOICA • <i>Politica internă românească din primii ani de după Primul Război Mondial în viziunea diplomatului portughez Martinho de Brederode ...</i>	93-117
Cristian SANDACHE • <i>Extrema-dreaptă franceză interbelică: intelectualii. Câteva observații</i>	118-126
Ion CONSTANTIN • <i>Ideologie și practică politică în formarea celei de-a Doua Republici Polone</i>	127-138
Constantin HLIHOR • <i>Imaginea comunismului românesc și a rezistenței anticomuniste în istoriografia postdecembristă. Câteva considerații</i>	139-151
Silvia IONIȚĂ • <i>Război Rece în blocul sovietic – schisma iugoslavă: cauze, urmări și ecouri internaționale</i>	152-165
Peter KOPECKÝ • <i>Politika USA voči Východnej Európe v r. 1980 - 1989 vo svetle analytickej správy predloženej snemovni reprezentantov</i>	166-183

Recenzii, prezentări

Alexandru BERZOVAN • <i>L. Măruia, D. Micle, A. Cântar, M. Ardelean, A. Stavilă, L. Bolcu, O. Borlea, P. Horak, C. Timoc, C. Floca, L. Vidra, ARHEOGIS. Baza de date a siturilor arheologice cuprinse în Lista Monumentelor Istorice a Județului Timiș. Rezultatele cercetărilor de teren, Editura Bioflux, Cluj-Napoca, 2011, 601 p., ISBN 978-606-8191-23-2</i>	184-186
Ștefan OLTEANU • <i>Panait I. Panait, Daniel Flaut, Arheologie medievală română, Ovidius University Press, Constanța, 2004, 390 p., 21 planșe; ISBN 973-614-1837; 978-973-6141836</i>	187-189
Instrucțiuni pentru autori	190

CREȘTEREA ANIMALELOR ȘI APICULTURA ÎN EPOCA ROMANĂ

*Drd. Melinda-Leila MOLNÁR**

Abstract. *Animal breeding and beekeeping in Roman period. Animal breeding. a) Main breeds. From the beginnings the Roman economy had a pronounced pastoral-agrarian character. The basis of the Roman economical life of the first centuries was agriculture and animal breeding. The most appreciated animals were cattle, sources of meat, milk, cheese, fertilizer, horns, bones, skin and help for pulling carts and ploughing. Very valuable were the horses, too, especially for military and sporting use. The main breeds were cattle, horses and sheep, but also were bred pigs (their meat was appreciated by all the social classes), chicken, and goose (for meat and eggs). An important by-product was the natural fertilizer, used for cultivated fields and vineyards.¹ Many towns in Italy had special markets for selling live-stock. Rome in the 2nd century B.C. had forum boarium (the cattle market) and forum suarium (the pig market). Aquilea, Atina, Falerii, Ferentinum had fora pecuaria. Certainly other towns had similar markets, supplied from the farms nearby. Cattles were the most important thanks to the role played in the cereal cultivation; the second place is occupied by the horse, a companion of the farmers from the earliest times. One of the oldest uses of the horse was riding. The rein was known, but the Romans didn't know the saddle. Horses were also used at war. A reliable companion of the smallholder and the poor was the donkey. It helps him to plough his field, to grind his seeds. Mules were also important, Columella and Varro wrote about the best techniques to breed better animals. Sheep and goat were also very important in the Roman agrarian economy, giving wool, milk and meat. Pigs ensured the largest quantity of the consumed meat for the Roman peasant, but their meat was consumed by the wealthy people, too. Every peasant household had birds (chicken, goose, pigeon) for meat and eggs. Dogs were bred for hunting and to defend the farm. Dormice (*Glis glis*) were considered a delicacy and they were bred and fattened in special earthenware containers (*gliraria*). Animals were bred as pets, as a hobby (entire groups, fish ponds) or for sport (wild animals for hunting, dogs used for hunting, cocks for fighting). Greeks and Romans loved having pets. Many animals were bred as pets: dogs, monkeys, snakes, birds, rabbits, cats, turtles, fish. b) Pastoral feasts. It is interesting to tell of some pastoral feasts connected with animal breeding. Lupercalia was held in the middle of February, in the honor of Lupercus, who protected flocks from wolves. The purpose of this feast was to gain the fertility and fecundity of flocks and women. A similar popularity had the Palilia, in honor of the goddess Pales, the protector of flocks, shepherds and pastures, one of the oldest deities of Rome. c) Animal breeding in Dacia. In the Danubian provinces two types of animal breeding can be seen: the primitive breeding of the locals and the more evolved of the Romans, which imply a controlled breeding and the selection of breeds to increase productivity. The introduction of new breeds led to the growth of animal statures with 16-17 cm, even if differences in dimensions can be seen in different areas. Besides the*

* Universitatea Babeș-Bolyai, Facultatea de Istorie și Filozofie, Cluj-Napoca; e-mail: axayacati4garry2005@yahoo.com.

¹ Conti 1993, 138-139.

larger, new breeds, the smaller, local ones can also be found. In the Danubian areas we can see the presence of different breeds bred together: 2-3 horse breeds, 5-6 dog breeds. Probably the new breeds were often crossbred with the local ones. Dacia, due to its geographical realities was suitable for animal breeding: alpine pastures for summer, the plain areas for winter. Alexandru I. Gudea and Nicolae Gudea wrote about written and epigraphic sources concerning the existence, the use and the breeding of animals in Dacia.² Other evidence for the practice of animal breeding is the discovery at Potaissa of scissors used to shear sheep³ and iconographic sources that present different animals: horse, dog, rabbit, sheep. Important evidence are the archaeological discoveries, too: hoof, dog paw and bird traces, wild and domesticated animal bones from fortresses and civilian settlements, a four wheeled toy-cart pulled by a horse, carriages or yokes, bronze pieces from harnesses, bronze and iron pieces from trappings. Bone studies for the Dacian period show the species commonly consumed by the population. Prevailing were sheep, goats, followed by cattle, pigs. The bird and fish bones were more rarely preserved.⁴ The products themselves testify for the processing of the leather (harness belts, shoes, clothes, belts) and also the reference to a tanner slave (coriarius - CIL III, 14492), named Titus on an inscription from Sucidava. Another job related to animal breeding is the processing of bones and horns. Various objects were made of bone and horn: hair and sewing pins, spoons, beads, combs.⁵ Some similarities can be seen between the situation from Dacia and that from Pannonia. The Roman conquest brought a quantitative and qualitative growth of the number of domestic animals. New breeds with a higher productivity were introduced. In the Roman period horses are taller and their number is much higher in the military settlements. A growth of the size of the animals can be seen also at cattle (16-17 cm in Pannonia, 15-20 cm in Dacia), but there are no important differences in the breeding of sheep, goats and pigs. For the dogs a race diversification can be seen (dogs for hunting, watchdogs, small dogs as pets). In both provinces animals were bred also for commercial purposes, a part of them were sold to the Roman soldiers, in markets or even exported. Game is more often found in rural or military settlements (probably the meat from domesticated animals is completed with that of the game). There are certain changes and characteristics that appear after the Roman conquest in different provinces. To these we can add the peculiarities of every area. d) Archaeozoological studies. Archaeozoologic studies are very important for this study; they are evidence for breeding different animal species in Dacia. Even if they aren't very numerous, these studies show us the animal breeds, the purpose of breeding (work, milk, wool, food), the way and the age at which the animals were sacrificed. For Dacia Pannonia, Moesia Superior and Moesia Inferior were important, because from these provinces came to Dacia the most settlers, military units, imported animals and the trade with Rome goes through these provinces. The most important species from the neighboring provinces were the domestic ones: cattle, pigs, sheep, goats, horses, birds, dogs. Game is not so important (deer, hart, and boar). In Pannonia the most numerous are the cattle bones. The use of horse meat as food is debatable. Dogs were probably not consumed.⁶ Some conclusions can be made based on the bone studies from different fortresses and settlements from Dacia. The percentages of wild animals are usually under 5-6%. Cattle, sheep, goat, cat, dog, horse, chicken, goose were identified from the domestic species and deer, hart, boar, fox, wolf, partridge, beaver, hare, bear, squirrel from the wild species. From the numerical point of view three main species take shape: cattle, sheep-goat and pigs. In the majority of the sites the first place is occupied by cattle. The secondary species (horses, dogs, birds) appear in small percentages. If we compare the situation from Dacia with that from Pannonia, Moesia Inferior and Superior we can see that there are no major differences. Based on the archaeological studies some general conclusions can be drawn concerning animal breeding in the Roman

² Gudea, Gudea 2000, 245-246.

³ Bărbulescu 1994, 124.

⁴ *Istoria românilor*, I, 766.

⁵ *Istoria românilor*, II, 183, 185.

⁶ Gudea 2009, 35-46.

period: • The Romanization process influenced animal breeding, exploitation and administration of resources resulting animal breeding. • In the Roman period we can see a quantitative and qualitative growth of the percentage of domesticated animals. • In the Roman sites we can see a more often alimentary use of cattle. • Morphological modifications occur at some species. New breeds appear, the primitive Dacian ones disappear or reduce their number. Extensive breeding was replaced by intensive one, primitive breeds by superior, more productive ones. • The importation of new breeds begun in the Dacian period became a current practice in the Roman period. • The new urban settlements determine an intensive breeding for their own use and for intensive consumption. The traces from the bones show a certain cutting system, the meat was probably bought already portioned from a space intended for this type of activity (butcher's shop). • The Romanization process brought morphological changes, new breeds, increase of productivity but it is also reflected by animal names in Romanian (cattle, calf, ox, bull, lamb, goat, kid, dog). • For cattles the stature is taller with 10-15 cm. • Smaller changes can be seen in sheep and goats. • No morphological changes can be seen at pigs, which show the keeping of an easy, extensive exploitation model. • Horses got taller with 10-15 cm. • The most varied seems to be the dog breeds: smaller, vigorous, bigger, short.⁷ e) Veterinary medicine. Several ancient authors dealing with agriculture and animal breeding, point out that there was a zootechnic science doubled by a veterinary medicine (Varro, *De Re rustica*, Cato the Elder, *De Agri Cultura*, Vegetius, *Ars Mulomedicinae*, Columella, *De Re Rustica*, Pelagonius, *Ars Veterinaria*). The association of zootechnic and veterinary elements with agriculture shows the importance of working animals. There are no evidence of veterinaries in Dacia. It is known that in fortresses butcheries functioned and animal hospitals (veterinaria) were outside the fortresses, like the stables for animals (working or those destined for consumption). Some veterinary instruments discovered suggest that they could have been used in the treatment of animals.⁸ Beekeeping. Bees and beekeeping played an important role in Roman everyday life. Honey was used in alimentation but also in the preparation of remedies. Wax was the raw material for the biggest part of the lighting system. This is why probably Romans practiced beekeeping from the earliest times. The main literary sources regarding bees and beekeeping are: Varro (III, 16), Columella (book IX), Plinius, Palladius and the XVth book from *Geoponika*.⁹ In ancient Rome honey had many uses, not only for cakes and sweets, but also as a preservative. Apicius recommended the preservation of meat and fruits with honey. Honey was an important ingredient for sweets, sauces, dressings and was used even as a glaze for ham.¹⁰ It could be consumed raw, as dessert by the rural population. It was used to prepare sweetened beverages: mulsum, aqua mulsa, hydromel. If aqua mulsa was left to ferment it could turn to aqua mulsa inveterata, a golden liqueur, similar to white wine. The most popular was mulsum, for which the best wine and the best honey was used.¹¹ Honey was used to prepare different aromatic oils, perfumes and other cosmetics, but also in medicine, alone or mixed with other ingredients. Other important product of the bees was the wax, which also had a lot of uses: lighting, for waxed tablets, for embalmment, in medicine, for statues and paintings.¹² For Dacia we have no actual information about beekeeping. A clue might be an inscription that speaks about Diana Mellifica, an interesting an unique epithet, which could be associated with bees or beekeeping.¹³ Cumont brought the epithet in contact with the honey used in the cult of Mithras, others considered her to be a local deity, but mellifica could be a function of the forest patron. Clues for the practice of beekeeping an the use of wax in lighting might be the candlestick fragments discovered in Dacia (Răcari, Potaissa). Even if lighting with

⁷ Gudea 2005, 248; Gudea 2009, 98-99.

⁸ Gudea 2005, 248; Gudea 2009, 90-93; Gudea 2007, 38-40.

⁹ White 1970, 331.

¹⁰ Brothwell 1969, 79-80; Bortolin 2008, 22-24.

¹¹ Bortolin 2008, 24-26.

¹² Fraser 1931, 137-146.

¹³ IDR III/5, 62, 52.

candles was less widespread than that with *lucernae*, the discovery of these kinds of candlesticks also in other parts of the Roman Empire prove this practice.¹⁴ Even if there are no certain proofs for beekeeping in Dacia, we could assume the existence of this. Today, also, many areas of Romania are favorable for beekeeping, and probably a similar situation existed in antiquity, too. The Dacian population was familiar to honey, but we don't know if they knew apian practices or if they gathered honey from the wild. Romans, who consumed honey on a large scale, probably introduced in the province beekeeping techniques. Many settlers and veterans were familiar with use of honey in everyday life; they brought knowledge regarding beekeeping, which they probably put in practice on their new rural farms. If the Dacian population had no knowledge regarding beekeeping they could learn and take over from the Romans who came to Dacia. The waxed tablets from *Alburnus Maior* give us clues about the knowing and using of wax, but wax could also be used in other purposes (for sealing different containers, for writing, for statuettes, for lighting). Future archaeological investigations might give important evidence for apian practices in Dacia.

Keywords: animal breeding, archaeozoologic studies, beekeeping, cattle, dog, donkey, goat, horse, honey, pig, poultry, sheep, veterinary medicine, wax.

Cuvinte-cheie:

I. Creșterea animalelor

a) *Principalele rase crescute*

De la început economia romană a avut un pronunțat caracter păstoresc-agricol. Temelia vieții economice a romanilor din primele secole a fost lucrarea pământului și creșterea vitelor. În secolele următoare, odată cu dezvoltarea agriculturii, creșterea vitelor a trecut pe planul al doilea. Creșterea marilor proprietăți și criza mâinii de lucru a dus la înflorirea creșterii vitelor.

Animalele cele mai apreciate erau bovinele, surse de carne, lapte, brânză, îngrășământ, coarne, oase, piele și ajutor pentru trasul carelor și pentru arat. Foarte valoroși erau și caii, nu atât pentru utilizarea lor ca mijloace de transport, cât mai ales pentru întrebuințarea militară și sportivă. Deși bovinele, cabalinele și ovinele constituiau marea parte a creșterii animalelor, nu trebuie neglijate porcinele, care furnizau carne apreciată de toate clasele sociale și păsările de curte (pui, găini, găște), care furnizau ouă și carne. Un subprodus prețios era îngrășământul natural cu care erau tratate viile și terenurile cultivate. Multe orașe din Italia aveau piețe pentru vânzarea animalelor vii. Roma în secolul II î. Chr. avea *forum boarium* (piața de vite) și *forum suarium* (piața de suine). Aquileia, Atina, Falerii, Ferentinum aveau *fora pecuaria*. Cu siguranță și alte orașe aveau astfel de piețe, aprovizionate cu animale în special de la fermele din apropiere. *Villa* de la Settefinestre, lângă Cosa, în Etruria, în secolul II d. Chr. avea o cocină de porci

¹⁴ Bărbulescu 2001, 376-379.

împărțită în 27 de diviziuni. S-a calculat că putea crește un număr de 200-400 de purcei pe an, dintre care o parte ajungeau pe piețele învecinate, iar alta era prelucrată în măcelării. În piețe mai era vândută și carnea rămasă de la sacrificiile publice, precum și carnea animalelor măcelărite în arenă.¹⁵

Locul întâi îl ocupa **boul** (*bos*), datorită rolului jucat în cultura cerealelor, urmând apoi calul, măgarul, catârul. Animalele furnizau în general mari cantități de îngrășăminte, vitele (boii) erau utilizate la tracțiune, la arat și la transporturile grele, caii, catării și măgarii la cele mai ușoare și la învârtitul morilor.¹⁶

Columella ne spune că în secolul I d. Chr. în Italia existau mai multe rase de vite cornute, care se deosebeau între ele prin statură, trăsături și culoarea părului. În Campania vitele erau albe și de statură mică, dar bune pentru munca din acea regiune; cele din Umbria erau mari și albe, dar și cu părul roșu; în Etruria și Lațiu erau vite de statură mică, dar îndesate, foarte rezistente la muncă; în Munții Apenini creșteau vite foarte robuste, bune pentru orice fel de munci grele, dar nu erau frumoase la înfățișare.¹⁷ La începutul Republicii era interzisă sacrificarea vitelor din cauza importanței lor în agricultură, dar apoi a devenit obișnuită sacrificarea lor. Adesea boul era cruțat pentru că era animal de povară și era utilizat în numeroase munci, fiind sacrificate vacile. Vaci se sacrificau și în cinstea zeiței Ceres, zeița agriculturii.¹⁸

Locul doi este ocupat de **cal**, tovarăș al agricultorilor din cele mai vechi timpuri. În secolul I î. Chr. la Vergiliu, în cartea a III-a a *Georgicelor*, calul apare pe primul plan prin activitățile pentru care poetul îl desemnează: războiul și alergările. Calul are o străveche atestare în Italia, deci se poate vorbi de o rasă autohtonă, dar au pătruns și alte rase, mai ales din răsărit. Una din cele mai vechi întrebuintări ale calului era călăria. Frâul a fost cunoscut din cele mai vechi timpuri, dar șaua nu a fost cunoscută de romani. În locul ei s-a folosit, de la sfârșitul Republicii, un fel de învelitoare căptușită și fixată cu chingi. Calul era folosit și la război. Pe timp de pace la Roma erau foarte apreciate alergările de cai înhămați la care. Vizitiul (*auriga*) stătea în picioare, iar la car se înhămau de obicei doi sau patru cai.¹⁹

Tovarășul de nădejde al micilor proprietari și al oamenilor săraci a fost **măgarul** (*asinus*). El îi ajuta să-și are peticul de pământ, să-și macine grăunțele. Și **catârul** era important, Columella și Varro discută despre cele mai bune tehnici de a crește animale cât mai reușite. Se poate obține în două feluri: împerecherea unei iepe cu un măgar (practica

¹⁵ Curtis 2001, 395-396.

¹⁶ Lascu 1965, 31-32.

¹⁷ Columella, *De Re Rustica*, VI, 1 (Nisard 1844, 310-311); Lascu 1965, 32.

¹⁸ Faas 2005, 271-272; Alcock 2006, 66; White 1970, 275-288.

¹⁹ Lascu 1965, 33; Alcock 2006, 67-68; White 1970, 288-293.

cea mai răspândită, pentru că se obține catârul mai înalt, mai puternic- *mulus*) sau a unei măgărițe cu un armăsar (catâr mai mic- *hinnus*).²⁰

Un loc de seamă în economia agricolă a romanilor, după vitele și cai, o ocupau **oile** (*oves*). Erau indispensabile oricărei gospodării pentru lâna, laptele și carnea lor. Se pare că existau două rase autohtone, una în Etruria, iar alta în părțile sudice ale Italiei. O a treia rasă a fost adusă fie din Africa, după distrugerea Cartaginei, fie din Grecia, după ocuparea Corintului. Oi de rasă merinos au fost aduse din Hispania, mai ales din provincia Baetica, celebre pentru lâna lor bogată și fină. Unul din alimentele de bază ale populației de la țară o constituia laptele de oaie, alături de cel de capră. Laptele se consuma proaspăt sau ca preparate de brânză proaspătă sau conservată. Pentru carne erau valorificați mai ales mieii. Oile se creșteau în turme, îngrijite de ciobani. Pe timp de iarnă, când nu puteau fi scoase la pășunat, oile și caprele erau adăpostite în staule speciale (*ovilia*). Pe scară largă s-a practicat și transhumanța: existau drumuri recunoscute (*calles publicae*) pe unde treceau turmele la iernat sau se retrăgeau de arșița soarelui pe plaiurile mai răcoroase ale Apeninului central sau nordic. Lâna oilor a fost importantă din punct de vedere economic, fiind valorificată prin comerț. Se încerca obținerea raselor cu lâna fină și deasă, de bună calitate.²¹

În vederea acelorași foloase erau crescute și **caprele** (*caprae*). Dădeau mai mult lapte decât oile și erau mai prolifiche decât ele, dar din părul lor mai puțin fin și bogat se confecționau țesături mai grosolane pentru populația săracă. Caprele consumau și iarba mai rară din ținuturile stâncoase, frunzișul unor arbori de spinet, care nu erau consumate de alte viețuitoare.²²

Porcul (*sus*) a asigurat de timpuriu cea mai mare parte a cărnii consumate de țăranul roman, rămânând până în epoca imperială alimentația lor de bază. Totuși, porcul a fost căutat și la mesele celor bogați. Pliniu cel Bătrân ne spune că nici un animal nu oferea mai multe alimente pentru cei lacomi și rafinați. Chiar dacă porcii se creșteau în numeroase turme pe pământul Italiei, în epoca imperială se importau mari cantități de carne de porc sărată din Gallia.²³ Porcul din epoca romană semăna mai mult cu mistrețul și avea un păr aspru. Pliniu afirma că încrucișarea porcului domestic cu mistrețul nu ridică probleme. Porcul era singurul animale crescut exclusiv pentru carne și se bucura de o foarte mare popularitate (adesea când Apicius scrie carne se referă la carnea de porc). Romanii consumau toate părțile porcului (înafară de oase și ochi). Carnea se păstra prin afumare, sărare sau în saramură. Șunca afumată și cârnații erau foarte apreciați.²⁴

²⁰ White 1970, 293-296.

²¹ Lascu 1965, 34; Faas 2005, 275; Frayn 1984; Alcock 2006, 68; Frayn 1979, 34-44; White 1970, 301-312.

²² Lascu 1965, 34; Faas 2005, 275; Alcock 2006, 67; White 1970, 313-316.

²³ Lascu 1965, 35; White 1970, 316-321.

²⁴ Faas 2005, 255-256; Alcock 2006, 68; Thurmond 2006, 209-222.

Fiecare gospodărie țărăneasă avea și **păsări**, care constituiau o rezervă de hrană prin carnea și ouăle lor. Încă din epoca semilegendară din istoria Romei unele păsări au avut un caracter ritual sacru, cum sunt găștele sacre de pe Capitoliu. Odată cu dezvoltarea marii proprietăți, creșterea păsărilor devine o ramură nelipsită a gospodăriei descrise de Cato cel Bătrân. În secolul II î. Chr. există crescătorii de păsări, mai ales de *găini*, *gâște* și *porumbei*. Acestea erau vândute în număr mare în piețele localităților urbane din apropiere. Găinile erau ușor de crescut, ofereau carne, ouă și pene. Reprezentau o bază excelentă pentru supe, pateuri și alte feluri de mâncare. Columella oferă indicații pentru îngrășarea lor, iar Apicius are 15 rețete cu carne de pui.²⁵

În secolul I î. Chr. creșterea păsărilor s-a dezvoltat și mai mult. Marii proprietari nu mai creșteau și îngrășau doar păsări căutate pentru consum, ci și păsări mai rare, căutate pentru frumusețea și raritatea lor, care erau vândute bogătașilor de la Roma. Varro amintește printre păsările din crescătorii: rațele, găștele, găinile, porumbeii, turturelele, sturzii, mierlele, prepelițele, presurile, păunii și papagalii. A fost cunoscut un proprietar, a cărui crescătorie putea furniza până la 50.000 de sturzi într-o singură zi, iar un altul câștiga anual 60.000 de sesterți din vânzarea păunilor. Ouăle de păun erau foarte căutate, prețul lor se ridica la 20 de sesterți, fapt ce făcea ca un proprietar să aibă după 100 de păuni un venit anual între 40.000 și 60.000 de sesterți. Însuși Varro, prin vânzarea sturzilor dintr-o crescătorie, realiza un venit anual de 60.000 de sesterți.²⁶

Găștele erau apreciate pentru ficat, carne, grăsime, pene, ouă. Romanii consumau mai ales găinile mai bătrâne, Columella era de părere că nu trebuie sacrificate înainte de vârsta de trei ani, pentru că erau importante pentru ouă. Era nevoie de un singur cocoș pentru găinile dintr-o gospodărie. Cocoșii mai erau folosiți și pentru lupte sau erau castrați (astfel se și îngrășau fără să fie nevoie să fie îndopați). Erau crescătorii de păsări care erau frumoase și decorative, având și o apă curgătoare, locuri amenajate pentru păsări. Altele, pentru îngrășatul păsărilor, trebuiau înconjurată cu zid și să aibă geamurile cât mai mici, romanii fiind de părere că se îngrășau mai repede în întuneric. Romanii obișnuiau să bea ouă crude, găurind coaja cu ajutorul lingurilor utilizate și pentru scoaterea melcilor din cochilii (*cochlear*). Ouăle erau folosite și la prepararea unora dintre cele mai luxoase și complexe feluri de mâncare.²⁷

Rațele par să fi fost domesticite mai târziu. Varro este primul care amintește de creșterea lor. Columella și Pliniu cel Bătrân recomandau strângerea ouălor rațelor sălbatice și așezarea lor sub găini pentru a fi clocite. Columella considera creșterea rațelor mai scumpă decât a găștelor. Se poate presupune că rațele erau mai mult capturate și ținute de romani, iar domesticirea lor ar avea loc prin Evul Mediu. Alte păsări care se mai foloseau în

²⁵ Alcock 2006, 70-71; White 1970, 322-327.

²⁶ Lascu 1965, 46-47; Thurmond 2006, 208-209.

²⁷ Faas 2005, 293-296, 299-300, 314-315; Alcock 2006, 72.

alimentație erau: cocor, stârc, pelican, bibilică, struț, flamingo, fazan, potârniche, porumbel, turturea, prepeliță, grangur, sturz.²⁸

Câinele era un animal domestic credincios, crescut mai ales pentru vânatoare și apărarea fermei. În mod obișnuit câinele nu era consumat chiar dacă existau și excepții. Pliniu spunea că în vremurile trecute se aduceau sacrificii cu carne de câine în onoarea zeiței nașterilor și carnea de cățel se servea și la mese în onoarea zeiței.²⁹

Foarte apreciat și considerat o delicată în epoca romană a fost **șoarecele de pădure** (*Glis glis*), crescut și îngrășat în vase ceramice speciale (*gliraria*). Prepararea culinară putea fi foarte elaborată, Apicius oferă o rețetă în care șoarecele trebuie umplut cu un amestec de carne tocată de porc și de șoarece de pădure, piper, sâmburi de pin, *asafoetida* și *liquamen*, iar apoi pus într-un mic cuptor la fript.³⁰

La Pompei pentru creșterea turmelor mari de oi era nevoie de ciobani destul de mulți. Hrănirea porcilor și păsărilor pe care le vindeau apoi *gallinari*, necesita un personal destul de numeros, pentru că aceste animale constituiau un element de bază pentru hrana locuitorilor.³¹

A. Sherratt este de părere că inițial animalele au fost utilizate doar pentru carne și abia din mileniul 4 î. Chr. a început exploatarea secundară (lapte, călărie, muncă, tracțiune, lână).³²

Animalele puteau fi crescute din plăcere ca animale de companie (păsări, câini, maimuțe, șerpi), ca un fel de hobby (grupuri întregi de animale, heleștee cu pești) sau pentru sport (animale sălbatice pentru vânatoare, câini pentru folosit la vânat, cocoși pentru luptă).

Atât grecii cât și romanii au îmbrățișat de timpuriu idea de a avea animale de companie. Câinele a fost animalul favorit în acest scop, fiind de timpuriu simbolul fidelității. Cel mai celebru câine din antichitate este bătrânul Argus, din Odisea, care și-a recunoscut stăpânul la întoarcere, după care a murit. Câinii sunt de timpuriu reprezentați pe picturile de pe vase: sub masă, însoțindu-și stăpânul. Foarte apreciat în Egipt, Grecia și Italia erau micii câini Maltezi, cu părul lung și fin. Aceste animale de companie erau favoriții multora (bărbați, femei, copii, chiar și împărați). Apar reprezentați în picturi, sculpturi, pe vase, morminte. Multe rase de câini au fost importați: din Epir câini mari, puternici utilizați pentru pază și de păstori, din Grecia rasele mai gracile din Laconia și Creta, utilizate pentru vânatoare, dar și specimene mai robuste din Tesalia, din Gallia câini

²⁸ Harper 1972, 385-389; Alcock 2006, 72-75.

²⁹ Faas 2005, 278; Alcock 2006, 66-67.

³⁰ Brothwell 1969, 48-49; Alcock 2006, 67.

³¹ Etienne 1970, 186.

³² Sherratt 1983, 90-104.

de forma ogarilor, apreciați pentru viteza lor și folosiți pentru vânătoarea de iepuri, din Britannia o rasă mai mică, având păr mai sârmos, foarte bun pentru a lua urma prăzii.

Animale de companie foarte apreciate erau și maimuțele, adesea amintite în sursele antice. Erau animale jucăușe, care știau multe trucuri, fiind adesea dresate să cânte la instrumente, să călărească pe spatele altor animale (oaie, capră), să facă jonglerii. Au fost reprezentate pe picturi, sculpturi.

Șarpele a jucat un rol important în viața, arta și religia antichității. Șerpi îmblânziți apar adesea în sursele literare, erau ținuti în casă și pentru a scăpa de șoareci, insecte. Erau apreciați și de împărați (Tiberiu, Nero, Elagabal).

Păsările apar frecvent ca animale de companie (cocoș, lebădă, rață, găscă, cocor, porumbel, potârnică). Tinerii se distrau adesea cu lupte de cocoși, prepelițe, cocori. Despre împăratul Honorius se spunea că avea o găină numită Roma pe care o iubea mai mult decât Roma însăși.³³ O serie de păsări erau crescute și învățate să imită cuvinte: privighetoare, corb, coțofană, papagal. Porumbelul era utilizat și pe post de mesager.

Un alt animal de companie destul de frecvent este iepurele, care era adesea oferit cadou persoanei iubite.

Pisica a fost foarte apreciată și adorată de egipteni, uciderea unei pisici fiind pedepsită cu moarte. Pentru lumea greco-romană informațiile despre pisică nu sunt foarte clare. Potrivit lui Pliniu și Seneca, prin secolul I d. Chr. pisica apare uneori și în gospodăriile din Italia. Grecii și romanii țineau șerpi și nevăstuici pentru a scăpa de șoareci, dar în secolele II-V d. Chr. aceștea sunt treptat înlocuiți de pisică (mult mai curată și mai ușor de dezvățat de obiceiurile proaste, cum ar fi mâncatul păsărilor de companie).

Alte animale care erau ținute ca animale de companie erau: capra, greierele, cerbul, șoarecele, țestoasa, diferiți pești. Împărații Domițian, Caracalla, Heliogabal aveau lei domesticiți, iar Valentinian două ursoaice.

În epoca elenistică și apoi în Imperiul Roman sunt frecvente epitafurile dedicate animalelor favorite.³⁴

Autorii antici oferă informații și pentru adăpostirea animalelor crescute. În ceea ce privește grajdurile, ar trebui să aibă podeaua de piatră, pietriș sau nisip, pentru ca apa și urina să se scurgă cât mai repede, să fier orientate spre sud pentru a se usca repede și pentru a nu fi expuse vânturilor reci. Vitruvius recomandă amplasarea grajdului lângă bucătărie, pentru a beneficia de căldura acesteia. Ar trebui să aibă o lățime de circa 3 m pentru ca boli să se poată culca și să se poată mișca. Vitruvius a recomandat dimensiuni de 2,10 x 3-4,5 m. Pentru restul vitelor Columella recomanda o construcție parțial acoperită, parțial deschisă, înconjurată cu un zid pentru a proteja animalele de atacul fiarelor sălbatice. Țarcuri erau construite și pentru oi, acoperite pentru a le proteja de frig.

³³ Lazenby 1949, 245-252; Jennison 1937, 99-121.

³⁴ Lazenby 1949a, 299-307; Jennison 1937, 126-133.

Trebuiau să fie suficient de mari pentru a oferi fiecărui animal 1,37-1,83 m (după spusele lui Vitruvius). Varro și Columella recomandau adăposturi separate pentru fiecare porc, mai ales pentru scroafă și purcelușii ei, care trebuiau să aibă pereți de 0,91 m și un prag peste care purceii să nu poată trece.³⁵

b) Sărbători pastorale

Sunt interesante de amintit și anumite sărbători legate de creșterea animalelor. *Lupercalia* era o reminescentă a vieții pastorale, care avea loc la mijlocul lunii februarie, în cinstea divinității Lupercus, ocrotitorul turmelor împotriva lupilor. Se aduceau ca jertfe capre și țapi. Pe lângă jertfele sângeroase se mai aduceau și ofrande de făină amestecată cu sare (*mola salsa*), care se presăra pe altar. Această făină provenea din măcinarea grăunțelor scoase din primele spice ale recoltei din anul precedent. După aceste ofrande urma o procesiune în „pas alergător” a preoților acestui cult (*luperci*), îmbrăcați în pieile animalelor sacrificate. În mână purtau niște curele tăiate tot din pieile acestea, cu care loveau femeile pe care le întâlneau în cale, dându-le astfel fecunditate. Scopul acestei serbări de Lupercalia era obținerea fertilității pământului și fecunditatea turmelor și femeilor. S-a bucurat de mare popularitate, fiind desființată abia la sfârșitul secolului V d. Chr., printr-o hotărâre specială.³⁶

De o popularitate similară se bucurau și *Paliliile*, serbări în cinstea zeiței Pales, protectoarea turmelor, a păstorilor și a pășunilor, una din cele mai vechi și mai venerate divinități ale Romei (de la numele ei a derivat și numele colinei Palatin, care inițial însemna pășune). Sărbătorile aveau loc pe 21 aprilie, când se presupunea că a fost întemeiată Roma, reamintindu-i astfel începuturile păstorești. Păstorii aduceau jertfe pentru a obține fecunditatea turmelor. După stropirea turmelor și a staulelor cu apă de purificare, pământul era măturat cu un mănunchi de crengi de laur, deasupra intrării în casă se atârnavă crengi de verdeață, iar interiorul se afuma cu sulf. Pe vatră se aprindea un foc cu lemne de măsline, pin, cetină și laur. Zeiței i se aduceau ca ofrandă plăcinte de mei și coșulețe cu grăunțe de mei, iar imaginea ei rustică era stropită cu lapte cald. La fel se stropeau și păstorii. La urmă i se adresa o rugăciune, reprodușă aproximativ de Ovidiu.³⁷

c) Creșterea animalelor în Dacia

În provinciile dunărene se observă două tipuri de creștere a animalelor, cel primitiv al populației locale și cel mai evoluat al romanilor, care presupunea o reproducere controlată și o selecție a raselor în vederea creșterii productivității. Cel din urmă a transformat total modul de creștere a animalelor practicat de localnici. Romanii au

³⁵ Morris 1979, 40-52; Rossiter 1978, 60-61.

³⁶ Lascu 1965, 401-402.

³⁷ Lascu 1965, 402; Frayn 1979, 38.

introdus o serie de specii domestice noi (măgar, pisică, gâscă, rață, porumbel). Au introdus rase cu o productivitate ridicată din aproape toate speciile. Mai ales cu ajutorul armatei au fost introduse noile rase: bovine cocoșate (*zebu*), oi de dimensiuni mari, calul roman militar, cel puțin cinci rase de câini (de la cei mici, de companie până la cei de tipul ogarilor) și o rasă mare de găină.

Introducerea acestor noi rase a dus la o creștere a taliei animalelor cu circa 16-17 cm, chiar dacă există diferențe în dimensiuni în diferitele zone. Pe lângă noile rase, mai mari, apar și cele mai mici ale localnicilor. O caracteristică a creșterii animalelor în zonele dunărene este apariția diferitelor rase și creșterea lor împreună: se cunosc 2-3 rase de cai și 5-6 rase de câini, care diferă între ele în dimensiuni, formă și proporțiile corpului. Probabil că noile rase introduse au fost adesea încrucișate cu cele locale. Noile rase, mai productive au fost adesea preluate și de populațiile aflate dincolo de limesul roman.

În topul animalelor crescute se află vitele (crescute pentru lapte, carne, gunoiul folosit ca îngrășământ și forța de muncă), urmate în sud de ovicaprine și în nord de porci. Caii erau importanți mai ales în zonele de staționare ale trupelor ecvestre.

O caracteristică a creșterii romane de animale în zona dunăreană este proporția ridicată a păsărilor domestice. În unele așezări din Pannonia (cum ar fi Gorsium și Scarbantia) se observă o creștere a porcilor pe o scară mult mai largă decât era nevoie pentru consum. Acest fapt s-a explicat prin vinderea cărnii de porc trupelor romane sau exportarea ei. S-a presupus că populația locală consuma mai ales carnea de vită, mai ieftină și vindea carnea de porc, mai scumpă.³⁸

Realitatea geomorfologică și geografică a Daciei s-a dovedit a fi prielnică creșterii animalelor: pășunile alpine pentru vârat, iar zonele de câmpie pentru iernat. Strabo spunea că dacii s-au luptat în vest cu celții care le încălcaseră teritoriile pentru iernatul turmelor. Decebal a smuls iazigilor partea estică a stăpânirii lor (partea vestică a Daciei) pentru pășunat iarna turmele vărate în Carpați. În epoca romană au fost prevăzute puncte de trecere la Micia pe Mureș, la Ilișua pe Someș, la Sânpaul, eventual la Porolissum, Slăveni pe Olt, Barboș pe Siret, pentru trecerea turmelor la vârat, în Munții Maramureșului, Bucovina și Depresiunea Ciucului sau la iernat în delta de pe malul stâng al Tisei, în lunca Dunării sau sudul Moldovei.³⁹

Alexandru I. Gudea și Nicolae Gudea ne prezintă izvoarele scrise și epigrafice cu privire la existența, utilizarea și creșterea animalelor în Dacia:

1) guvernatorul celor trei Dacii pe timpul împăratului Caracalla, C. Iulius Septimius Castinus, avea un sclav numit Libella, cu funcția de *superiumentarius*, respectiv responsabil peste grajdurile și îngrijitorii de animale de tracțiune- în RE VI, 1907, col. 232 (Keune), RE XIX, 1917, col. 803- 805 (Hohl);

³⁸ Bökönyi 1988, 171-176.

³⁹ Dumitrașcu 2001, 35-39.

2) o tăbliță cerată de la Alburnus Maior menționează printre cumpărăturile pentru un banchet al unui colegiu cinci miei și un purcel- în CIL III, Tab. Cer. DXVI;

3-5) trei inscripții descoperite la Vețel și Sânpaul de Homorod (Dacia Apulensis) și Domnești (Dacia Porolissensis) menționează funcționari imperiali (*conductores pascui et salinarum*) care administrau și închiriau pășunile și salinele unor crescători de vite- în CIL III, 1309, IDR III, 3, nr. 119, IDR III, 4, nr. 298;

6-7) la Brâncovenеști (Dacia Porolissensis, CIL III, 944) și Marga (Dacia Apulensis, CIL III, 1547) sunt menționate câte un *collegium utriculariorum*, respectiv câte o asociație de meșteșugari care produceau și vindeau burdufuri din piele (făcute din piei de oi, capre sau bovine)- în CIL III, 944, 1547;

8) la Apulum este menționat la începutul secolului III o asociație a postăvarilor (*collegium centonariorum*) în mai multe inscripții. Aceștia confecționau postavuri, pături și piese de îmbrăcăminte din lână de oaie- în CIL III, 1174, 1208, 1217;

9) la Sucidava (Dacia Malvensis) este menționat un tăbăcar (*coriarius*) numit Titus, care era sclav al unui militar din legiunea V Macedonica. Legătura lui cu creșterea animalelor este evidentă- în CIL III, 14492.⁴⁰

O altă dovadă a practicării creșterii animalelor a fost și descoperirea la Potaissa a unei foarfeci de tuns oile.⁴¹

Mai pot fi amintite și o serie de izvoare iconografice. Pentru Dacia Porolissensis de la Gilău (jud. Cluj) avem o stelă funerară și o aediculară funerară reprezentând în registrul superior câte un călăreț.⁴² De la Sutor (jud. Sălaj) provine o stelă funerară în câmpul căreia este reprezentat un *calo* flancat de doi cai și o aediculară funerară în registrul superior cu un călăreț.⁴³ La Cluj-Napoca s-a descoperit o stelă funerară ce are în registrul inferior doi soldați înarmați cu lănci, purtând de frâu doi cai. Pe o aediculară funerară al cărei loc de descoperire este necunoscut, este reprezentat în registrul superior un călăreț la trap, iar în cel inferior o căruță cu două roți și coviltir trasă de doi catâri.⁴⁴ De la Cristeștii de Mureș (jud. Mureș) provine o aediculară funerară ce redă în registrul inferior un călăreț la vânătoare cu câinele alergând pe lângă cal și alte două aediculari funerare cu reprezentări de călăreți.⁴⁵ La Gherla (jud. Cluj) a fost descoperită o aediculară cu reprezentarea în registrul inferior a unei trăsurici trasă de doi cai, o alta în registrul superior cu un car mare de transport tras de doi cai, iar pe capră stă un birjar și un copil și alte două aediculari reprezentând cai.⁴⁶

⁴⁰ Gudea, Gudea 2000, 245-246.

⁴¹ Bărbulescu 1994, 124.

⁴² Țeposu-Marinescu 1982, 128-129, nr. S 109, 214, nr.72.

⁴³ Țeposu-Marinescu 1982, 129, nr. S 112.

⁴⁴ Țeposu-Marinescu 1982, 204-205, nr. AE 28.

⁴⁵ Țeposu-Marinescu 1982, 213, nr. AE 66, AE 212.

⁴⁶ Țeposu-Marinescu 1982, 213, nr. AE 67; 204, nr. AE 27; 214, nr. AE 71.

Pentru Dacia Apulensis de la Botorca Târnăveni (jud. Mureș) provine o stelă funerară având în registrul superior un cal.⁴⁷ De la Vețel (jud. Hunedoara) avem o aediculară funerară cu reprezentarea unui călăreț la vânatoare, cu un câine ce aleargă pe lângă cal.⁴⁸ La Șeica Mică a fost descoperită o aediculară funerară în registrul superior având un personaj călare, iar în cel din mijloc un țăran la arat, plugul fiind tras de doi boi conduși de un copil, iar o altă aediculară redă un păun și un cal.⁴⁹ De la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (jud. Hunedoara) provin mai multe piese: un relief funerar cu un câine fugind⁵⁰; un altul cu o scenă de vânatoare (un câine atacând dintr-o parte un cerb sau căprior)⁵¹; un alt relief redă un iepure în salt⁵²; o statueta de lut ars, fragmentară, reprezentând o oaie⁵³; o statueta de lut ars, fragmentară, reprezentând partea din față a unui cal⁵⁴; o aediculară funerară cu reprezentarea unui călăreț⁵⁵; un relief funerar reprezentând un personaj călărind⁵⁶; două altare funerare pe fețele laterale cu câte un cal⁵⁷; o bază de monument funerar în formă piramidală, pe fața principală un cap de bou (sau vacă) deasupra celor două personaje.⁵⁸

Pentru Dacia Inferior s-a descoperit la Slăveni (jud. Dolj) un basoreliev reprezentând un călăreț și un preot îndeplinind un sacrificiu.⁵⁹ Monumentele funerare din așezările civile ale castrelor, cu trupe de cavalerie (Gilău, Sutor, Gherla) redau calul pentru luptă și vânatoare, catârul pentru transport și muncă, câinele ca însoțitor la vânatoare. Mai rar apar și bovinele și animalele sălbatice.⁶⁰

Dovezi pentru creșterea animalelor sunt și izvoarele arheologice. În Oltenia au fost descoperite urme de copite pe cărămizi⁶¹, la vama de la Moigrad- Porolissum urme de copite de ovine, labe de câine și urme de păsări. Oasele menajere provenind de la animale domestice și sălbatice din castre și așezări civile (cercetate prin studii arheozoologice). La Sucidava-Celei (jud. Dolj) s-a descoperit un cărucior-jucărie din lut, reprezentând un vehicul cu patru roți tras de un cal, pe capul calului se văd elemente de la căpăstru.⁶² De la

⁴⁷ Țeposu-Marinescu 1982, 129, nr. S 113.

⁴⁸ Țeposu-Marinescu 1982, 209, nr. 51.

⁴⁹ Țeposu-Marinescu 1982, 217, nr. 74; 215, nr. 75.

⁵⁰ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 148, nr. 387, pl. LXVII/387.

⁵¹ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 174, nr. 512, pl. CLVIII/512.

⁵² Alicu, Pop, Wollmann 1979, 148, nr. 39, pl. LXIX/39.

⁵³ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 150, nr. 406, pl. CXXXIX/406.

⁵⁴ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 151, nr. 407, pl. CXXXIX/407.

⁵⁵ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 164, nr. 474, pl. LXXXVII/474.

⁵⁶ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 173-174, nr. 510, pl. XCIII/=CLVII/510.

⁵⁷ IDR III/2 1980, 403-404, nr. 474.

⁵⁸ Alicu, Pop, Wollmann 1979, 165, nr. 480, pl. CLIII/480.

⁵⁹ IDR II 1977, 202, nr. 505.

⁶⁰ Gudea 2007, p. 41-43.

⁶¹ Tudor 1978, p. 68.

⁶² Tudor 1978, 105.

Moigrad, Turda, Gherla, Buciumi, Alba Iulia, Drobeta, Dolj provin piese din metal de la căruțe, trăsuri sau juguri, de la Moigrad, Buciumi, Vețel piese din bronz de la hamuri, de la Moigrad, Buciumi, Gherla, Gilău, Sarmizegetusa, Alba Iulia, Vețel, Racovița piese de harnașament din bronz și fier. La Bologa (jud. Cluj) au fost descoperite două *hiposandales*, cu care erau încălțați caii pe timp de iarnă pentru a nu aluneca. La Moigrad se văd urmele de car tăiate în pietrele drumului, permițând stabilirea ecartamentului vehiculelor.⁶³

La acestea se mai pot adăuga o serie de alte indicii. Pe Columna lui Traian sunt reprezentate turme de animale (bovine, ovine, porcine) mănate de coloniștii care veneau în Dacia. O serie de statui pedestre, ecvestre sau în atelaj unde se pot vedea cai, câini, capete de berbeci și atelaje de tracțiune animală. Marile depozite de unelte agricole de fier și descoperirile izolate de fiare de plug sugerează existența unui număr mare de animale pentru lucrările agricole. Există numeroase obiecte (unelte, instrumente, podoabe) din oase de animale domestice sau sălbatice. În *villa rustica* de la Albele (jud. Sibiu) N. Branga crede că a identificat un *stabulum*, un adăpost pentru vehicule și animale și mai menționează existența unor posibile grajduri în anumite ferme agricole.⁶⁴

În cazul Daciei, pe baza studiilor arheozoologice s-au tras unele concluzii:

- eșantioanele sunt relativ mici pentru epoca dacică și medii sau mari pentru cele romane, iar cantitatea mare de resturi este un indiciu al unui număr mai mare de animale sacrificate;

- atât la siturile de epocă dacică cât și la cele de epocă romană este evidentă preocuparea pentru creșterea și utilizarea speciilor domestice;

- importanța economică a vânatului este redusă. Proporția vânatului în siturile romane este mult mai mică decât în cele dacice. În siturile romane de tip rural sau militar proporția vânatului este puțin mai mare decât în cele civile;

- în epocă dacică suinele și ovicaprinele au avut o importanță destul de mare, este clară preferința pentru speciile de talie mică, a căror întreținere este destul de facilă. În epoca romană apare clar preferința pentru bovine;⁶⁵

- pentru speciile principale în cele două epoci apar modificări morfologice, ca o consecință a importului de cunoștințe sau a importului efectiv de material biologic. Se observă creșterea taliei cu 15-20 cm pentru bovinele din epoca romană, ceea ce implică activități de import și comerț cu animale vii;

- în cazul ovicaprinelor, în siturile romane indivizii tineri erau preferați pentru sacrificare, iar în cele dacice se sacrificau animale atât mature cât și tinere. Lipsa modificărilor esențiale pentru această specie poate fi indiciul conservării unui sistem tradițional;

⁶³ Gudea 1996, 111-118.

⁶⁴ Gudea 2007, 45.

⁶⁵ Gudea 2005, 256.

- suinele par să nu fi beneficiat de atenția deosebită a populațiilor dacice sau romane, fiindcă erau o specie care probabil se exploata foarte ușor. S-a exploatat o specie suină de tip neameliorat, de talie relativ mare;

- în cazul cabalinelor este evidentă o influență determinată de schimbarea nivelului de civilizație. Chiar dacă s-a susținut existența cailor de elită și în perioada dacică, nu sunt date concrete care să dovedească acest lucru. În siturile romane se observă indivizi de talie mai mare cu robustețe crescută;

- și canidele demonstrează modificări care au loc după cucerirea romană. Chiar dacă se menține un tip morfologic destul de comun încă din perioada dacică (câinele de pază de 50-55-60 cm), este evidentă diversificarea rasială: apariția tipurilor pitice și a celor de tip brahimel (Porolissum, Stolniceni). Și aceste modificări sunt o consecință directă a importului adus de civilizația romană.⁶⁶

În privința creșterii și exploatării animalelor s-au definit câteva aspecte ale romanizării:

- s-a observat o creștere cantitativă și calitativă a numărului de animale domestice prin apariția unor rase noi și dispariția sau reducerea numerică a unor rase primitive dacice, trecându-se de la o creștere extensivă la creșterea intensivă, științifică, de la rasele primitive la cele superioare, cu performanțe productive crescute;

- importul de rase noi început în epoca dacică devine o practică curentă în epoca romană;

- apariția marilor aglomerări urbane determină o creștere intensivă nu doar pentru consumul propriu, ci mai ales pentru consumul intensiv, orientarea acestor produse animaliere dinspre sate, ferme agricole înspre aceste aglomerări urbane s-a făcut prin comerț. Urmele de pe oase arată că s-a folosit probabil un sistem de tranșare, ce ar putea indica o activitate comercială: carnea se cumpăra gata parcelată, tranșată prin tăieturi- tip, în spații special destinate unei asemenea activități (măcelării);

- marile aglomerări urbane impun o producție mult mai mare decât în epoca anterioară dacică.⁶⁷

Studiile osteologice pentru perioada dacică indică speciile care intrau în mod obișnuit în consumul populației. Predominau ovinele și caprinele, urmate de bovine, suine. Oasele de păsări și pești s-au conservat mai rar. Caii, utilizați la călărie și tracțiune aveau talia mică și mijlocie.⁶⁸

Prelucrarea pieilor este adesea atestată de produsele în sine (curelele de harnașament, încălțăminte, îmbrăcăminte, centuri), dar și de pomenirea unui sclav tăbăcar (*corarius*- CIL III, 14492), pe nume Titus, într-o inscripție de la Sucidava. O altă

⁶⁶ Gudea 2005, 257-258.

⁶⁷ Gudea 2005, 258.

⁶⁸ *Istoria românilor*, I, 766.

îndeletnicire secundară legată de creșterea animalelor era prelucrarea osului și cornului, practică de meșteșugari, dar ocazional și de agricultori pentru nevoile proprii. Atelierele erau probabil în centrele urbane, pe lângă caste și în așezări rurale mai mari. Diverse obiecte erau confecționate din os și corn: ace de păr și cusut, străpungători, lingurițe, mărgelile, piepteni.⁶⁹

Un indiciu pentru creșterea animalelor este și prelucrarea osului. Acest meșteșug putea fi practicat atât la oraș, cât și în mediu rural, existând materie primă din belșug. Aproape toate oasele puteau fi prelucrate: vertebre și coaste de pește, oase de păsări, de animale mici și mari domestice, de animale sălbatice. Piese de os își găsesc aplicabilitatea în aproape toate domeniile: podoabe, accesorii vestimentare și de uz gospodăresc, piese de harnașament, obiecte de scris, instrumente de ornamentat, obiecte cu caracter magico-religios, etc.⁷⁰

Dacă am compara situația din Dacia cu cea din Pannonia romană am putea observa unele similitudini. Cucerirea romană aduce cu sine o creștere cantitativă și calitativă a numărului de animale domestice. Se introduc rase noi cu o productivitate crescută. În epoca romană apar cai de talie mai mare, cu robustețe crescută și numărul acestora este considerabil mai mare în așezările militare. O creștere a taliei animalelor se observă și în cazul bovinelor (circa 16-17 cm în Pannonia, 15-20 cm în Dacia), dar pentru Dacia nu se observă diferențe importante în creșterea ovicaprinelor și suinelor. În cazul canidelor se observă o diversificare rasială (câini de pază, vânătoare, tipuri pitice ca animale de companie). În ambele provincii se observă o creștere a animalelor și în scopuri comerciale, o parte dintre ele fiind vândute soldaților romani, în piețe sau chiar exportate. Totodată, se observă că proporția vânatului este mai mare în siturile de tip rural sau militar din ambele provincii romane (probabil aportul de carne domestică este suplinită de cea sălbatică).

Se poate astfel observa o direcție generală în ceea ce privește aspectele generale ale romanizării în creșterea animalelor. Sunt anumite schimbări și caracteristici care apar după cucerirea romană în diferitele provincii. La acestea se adaugă, bineînțeles, trăsături specifice fiecărei zone în parte.

d) Studii arheozoologice

Studiile arheozoologice sunt foarte importante pentru studiul de față, ele fiind o dovadă a creșterii diferitelor rase de animale pe teritoriul Daciei. Chiar dacă nu sunt foarte numeroase, aceste studii ne dau o idee despre rasele de animale crescute, despre scopul creșterii lor (muncă; produse secundare: lapte, lână; alimentație), despre modul și vârsta la care au fost sacrificate.

⁶⁹ *Istoria românilor*, II, 183, 185.

⁷⁰ Stîngă 2005, 76.

O importanță mare pentru Dacia au avut-o Pannonia, Moesia Superior și Moesia Inferior, deoarece din aceste provincii vin în Dacia cei mai mulți coloniști, majoritatea unităților militare din Dacia sunt mutate din aceste provincii, majoritatea animalelor aduse de romani vin din aceste provincii, iar comerțul cu Roma se realizează prin acestea.

Pannonia, cu o populație celtică, a fost cucerită pe timpul lui Augustus și colonizată cu populații italice. A fost puternic urbanizată și militarizată. Sub Traian este divizată în Pannonia Superior și Inferior. Provincia este cunoscută ca având un puternic caracter agricol și de creștere a animalelor.⁷¹

Studiile osteologice realizate pentru materialul din Ungaria sunt printre cele mai complexe. Pentru epoca romană, în Pannonia, se observă prezența cu preponderență a vitelor, porcilor, oilor, caprelor și cailor, dar adesea lipsa găinilor domestice. Sunt numeroase animalele sălbatice, dar apar și rase romane, mai ales în cazul vitelor și câinilor.

În castrul și așezarea de la Ács- Vaspuszta majoritatea bovinelor sunt adulte în momentul sacrificării. Taliile au fost calculate la circa 126,7- 131,5 cm la masculi și 110,4-109,8 cm la femele. Majoritatea aparțin tipului „*brachiceros*”, destinată în special furnizării de carne. Motivul principal al creșterii ovicaprinelor pare să fie producția de lapte și lână și nu cea de carne. Suinele ocupă locul doi ca importanță alimentară, majoritatea fiind sacrificate în faza de subadult. Cabalinele sunt de talie medie, cu extremități gracile. Menirea principală este munca, tracțiunea sau călăria. Canidele sunt de talie mare. Apariția găinii este corelată cu o agricultură de tip sedentar practică de populația romană.⁷²

În castrul și așezarea civilă de fort de la Albertfalva ponderea cea mai mare în eșantionul studiat o au bovinele. Oasele provin de la animale mature sau adulte. Destinația lor principală era cea utilitară (muncă, producție de lapte) și abia apoi cea de furnizare de carne. Majoritatea ovicaprinelor erau mature în momentul sacrificării, destinația fiind cea utilitară (lapte, lână) și apoi cea alimentară. În cazul suinelor predomină animalele adulte și mature, dar apar și câteva subadulte. Scopul creșterii acestei specii este clar cel alimentară.⁷³

În castrele de la TÁC- Fövénypuszta și Budapest-Albertfalva se observă o faună specific romană. Predomină din punct de vedere numeric rasele domestice, în special mamiferele (vitele erau cele mai numeroase, urmate de oi, capre, porci, cai și câini). Dar apar și specii introduse de romani, cum ar fi măgarul, pisica și în unele cazuri păsările domestice erau mai numeroase decât caii sau câinii. Pe lângă rasele îmbunătățite au fost introduse și metode mai evoluate de creștere, care au fost utilizate cu succes.

Odată cu introducerea rasei romane mai evoluate, înălțimea la greabăn a vitelor crește cu circa 13 cm. O creștere a taliei se poate observa și la oaie, capră și porc. Au fost

⁷¹ Gudea 2009, 20.

⁷² Gudea 2009, 23-24.

⁷³ Gudea 2009, 24-25.

introduse vitele mari, cu coarne lungi, dar nu apar cele fără coarne (fapt datorat probabil creșterii selective și preferinței pentru variantele cu coarne). Castrarea taurilor era o practică foarte frecventă în epoca romană. Oile introduse de romani nu erau doar mai mari ca statură ci aveau și lâna mai fină. Berbecii aveau coarnele mari, iar cele mai fumoase exemplare erau crescute pentru montă. Și în cazul oilor se practica pe scară largă castrarea. Apar primele capre fără coarne. Nici în cazul porcilor, la fel ca la capre, nu se poate distinge o rasă romană, dar creșterea înălțimii lor indică o creștere conștientă. În epoca de fier scitii introduc în bazinul carpatic excelenți cai estici, iar caii vestici sunt aduși de celți. Se pare că cei proveniți din est erau mai mari (o înălțime medie de 136 cm), decât cei din vest (cu 10 cm mai mici). Din punctul de vedere al crescătorului caii estici erau mai buni decât cei vestici și probabil au influențat puternic și caii romani. Calul militar roman s-a obținut prin încrucișarea calului scitic și persan. Cel mai bun exemplu care n-i s-a păstrat este calul din statuia ecvestră a lui Marcus Aurelius, păstrat în Muzeul Capitolin de la Roma. Astfel de cai, cu o talie de 145-155 cm apare și în Pannonia.

Cele mai multe rase pentru epoca romană se cunosc în cazul câinilor. În villa de la TÁC- Fővénypusztá s-au descoperit peste 50 de crani de câine. Majoritatea câinilor era de statură mică sau mijlocie, cu picioare subțiri și o înălțime medie de 45-60 cm. Apare și o rasă pitică, de 23-25 cm cu picioare strâmbe. Erau indivizi de 30 cm, cu picioare subțiri și drepte, șorecari cam de aceeași mărime. Apar și indivizi mai mari, de circa 67 cm, cu picioare subțiri și lungi, precum și unii asemănători cu ogarul, înalți și foarte subțiri.⁷⁴

Moesia, cu o populație tracică, a fost transformată în provincie în 46 d. Chr., iar în 86 d. Chr. este împărțită în Moesia Superior și Inferior. Economia a fost preponderent agrară și minieră. A fost o provincie de tranzit între Occident și Orient, puternic romanizată.

În castrul roman de la Pojejena majoritatea bovinelor au fost sacrificate la vârsta de peste 2,5 ani. Taliile medii ale femelelor erau de 113,6 cm, iar a masculilor de 118,6 cm. Un individ castrat a avut talia de 122,3 cm. Majoritatea făceau parte din stocul local, neameliorat. Exemplarele cu talie mai mare provin din stocul ameliorat. Scopul creșterii lor era exploatarea pentru muncă, lapte și secundar ca sursă de carne. La ovicaprine vârsta de sacrificare era pe la 1,5- 2,5 ani, în unele cazuri apar și indivizi mai tineri sau mai bătrâni. Talia medie era de 68,3 cm și aveau o conformație robustă. Majoritatea suinelor au fost sacrificate la vârste cuprinse între 1,5-2,5 ani. Talia medie este de 72,1 cm. Nu se exclud încrucișările spontane cu mistrețul. Caracterele generale sunt primitive, de constituție robustă, cu creștere înceată. Cabalinele sunt în totalitate mature, cu talia de circa 131-142 cm. Urmele de ardere de pe oase și fragmentarea acestora indică o utilizare și

⁷⁴ Bökönyi 1971, 640-674.

în alimentație. Canidele au talii de 54-64 cm, poate și mai mici. La găini valorile mici caracterizează rasa autohtonă, iar cele mari cea ameliorată, de origine romană.⁷⁵

În orașul roman Arcar- Ratiaria bovinele ocupă primul loc după numărul de fragmente și locul doi după numărul de indivizi. Animalele sacrificate erau adulte, cu o talie medie de 118 cm. Sunt de tip *primigenius*, primitive, folosite pentru muncă, lapte și abia în ultimul rând pentru carne. Printre ovicaprine majoritare sunt oile, destinația animalelor este cea utilitară (lapte, lână) și pentru carne. Locul trei este ocupat de suine. Se pare că erau de tip destul de primitiv, cu o talie medie de 73,2 cm. Destinația animalelor este cert pentru consum. Majoritatea cabinelor erau adulte, cu o talie în jur de 138 cm. Destinația este în primul rând cea utilitară (tracțiune, călărie). Păsările sunt foarte bine reprezentate, sunt de talie mică, de tip primitiv, folosite pentru a furniza ouă, pene, carne. Talia medie a canidelor este de 60 cm, dar ar putea fi prezenți și animale mai mici (30 cm). Destinația este utilitară sau chiar decorativă. Peștii ocupă un loc important în economia așezării, identificându-se patru specii distincte. Acest lucru se datorează și proximității Dunării.⁷⁶

Moesia Inferior avea populație tracică și greacă. Este o zonă de platouri înalte, domoale, străbătute de râuri importante. Economia a fost preponderent agrară.

În castrul și *canabae* de legiune de la Silistra- Durostorum bovinele sunt cele mai bine reprezentate. Este o specie cu caracter alimentar, lucru confirmat de multitudinea de urme de tăiere de pe fragmentele identificate. În majoritatea cazurilor sunt indivizi maturi, de peste 2-2,5 ani. Taliile sunt între 107,9 și 128,5 cm. Ovicaprinele constituie al doilea grup, ca importanță. Urmele de tăiere de pe oase indică utilizarea în alimentație. Majoritatea sunt adulți, dar și juvenili sau tineri. La ovine taliile sunt peste 60 cm, iar la capre între 63-67 cm. A treia specie ca importanță o reprezintă suinele, urmele de tranșare fiind o dovadă clară a utilizării alimentare. Este destul de mare procentul indivizilor sacrificați în primul an de viață, dar majoritatea în al doilea an. Taliile erau între 72,1 și 76 cm. Calul nu pare să fi fost consumat, nu apar urme de tranșare pe oase. Numărul mic al oaselor ar putea indica faptul că au ajuns accidental între resturile menajere. Taliile erau de 138- 142,3 cm. Câinele pare să fie de talie medie (48-52,3 cm), cu destinație utilitară. Au fost identificate și câteva specii sălbatice obișnuit întâlnite: cerb, căprior, mistreț, bursuc, dar proporția lor este nesemnificativă.⁷⁷

Suinele ocupă primul loc ca importanță, fiind sacrificați adulți, subadulți, imaturi și juvenili. Vârsta de sacrificare este de 1,5-2 ani, destinația este stric alimentară. Locul doi este ocupat de ovicaprine, sacrificate probabil adulte, fiind utilizate pentru producția de

⁷⁵ Gudea 2009, 26-27.

⁷⁶ Gudea 2009, 27-28.

⁷⁷ Gudea 2009, 32-33.

lapte, lână, dar și carne. Pe locul trei sunt bovinele, folosite pentru lapte, tracțiune, dar și carne.⁷⁸

Pe baza celor prezentate mai sus se pot trage unele concluzii. Speciile cele mai importante în provinciile vecine Daciei sunt cele domestice reprezentate de bovine, suine, ovicaprine, cabaline, păsări (galinacee) și câinele. Speciile sălbatice sunt de mică importanță (cerb, căprior, mistreț). Proporțiile dintre aceste specii sunt relativ constante. Poate fi remarcată relativa abundență a oaselor de bovine în siturile din Pannonia. O posibilă explicație ar putea fi legată de condițiile particulare de relief și vegetație specifice zonei. În alimentație s-au folosit aproape exclusiv bovinele, suinele și ovicaprinele. Utilizarea cărnii de cal în alimentație rămâne discutabilă (există unele indicii care ar sugera acest lucru). Prezența oaselor de câine printre oasele menajere nu înseamnă neapărat consumarea cărnii de câine. Sunt evidente unele probleme de ameliorare și creștere sistematică și deliberată a animalelor, dar studiile nu ating probleme de medicină veterinară (boli, vindecări) și practică medicală (castrări). Bovinele sunt constant prezente în proporții variabile de la 23% până aproape 70%, ponderea majorității siturilor este de peste 30-35%. În unele zone ale provinciei Pannonia există procente de peste 40%, iar în Moesia Inferior chiar 60%. În unele cazuri în cadrul acestei specii s-a putut face diferențierea între cele două tipuri majore: *brachiceros* (locale, cu talii mici- 100-125 cm și productivitate scăzută) și *primigenius* (120-145 cm, importate, ameliorate). S-a presupus că cele cu talii medii de 115-120 cm ar fi metișii celor două forme. Există o destul de evidentă separare dimensională a sexelor: femelele cu valori de aproximativ 105-120 cm, iar masculii 115-125 cm. Majoritatea animalelor au fost sacrificate la maturitate. Se pare că utilizarea lor principală era cea utilitară, la tracțiune sau muncă (există dovezi de castrare a masculilor pentru muncile agricole), producția de lapte și abia după o anumită vârstă se foloseau în scop alimentar. Suinele sunt cel mai bine reprezentate în marea majoritate a cazurilor, având proporții cuprinse între 10% și chiar 30%. Este posibilă o prezență în procente mai ridicate în Pannonia (peste 20%) și ceva mai joase în Moesia (excepție este Nikopolis). Vârsta de sacrificare cuprinde diferite categorii de vârstă: matur-adult-subadult. Talia medie pare a fi 70-75 cm (destul de mari). Par să aibă caracteristici destul de primitive și maturizare tardivă. Cel de-al treilea loc este ocupat de obicei de ovicaprine, cu o proporție ce variază între 10% și 30%. Pare să fie caracteristică o proporție de 15-25% în siturile din Pannonia și valori destul de heterogene pentru cele din Moesia (Nikopolis procent ridicat, 40%). Par să fie sacrificate în stadiul de matur, dar acest lucru nu se poate generaliza (erau probabil utilizate pentru lână, lapte și abia după o anumită vârstă pentru carne). Taliile medii în cele două Moesii par să fie în intervalul 60-70 cm. Larga variabilitate a taliilor se poate datora și amestecului a două rase, cea locală și cea importată,

⁷⁸ Gudea 2009, 33-34.

de origine italică. Încrucișarea celor două rase a dus mai mult la o îmbunătățire a lânii, decât la o creștere a taliei. De o importanță mai mică sunt cabalinele, canidele și păsările (în general galinacee). Cabalinele sunt prezente într-un procent mediu de 5%, câinele domestic în proporții de 1-2-3%. La Ratiaria ponderea păsărilor și a câinilor este destul de mare. Cabalinele sunt gracile, cu extremități subțiri, de talie medie, probabil folosite în principal pentru călărie și secundar pentru muncă. Nu sunt animale folosite în mod obișnuit în consumul alimentar. Nu s-a putut face diferența între caii locali, primitivi și cei romani, importați. O posibilă explicație ar fi înlocuirea aproape completă a populației cabaline locale de cea de origine italică (import masiv survenit odată cu numărul mare de soldați romani din trupele majoritar ecvestre). Câinele domestic apare în aproape toate siturile. Taliile se situează între 23-70 cm, cu valori medii de 40-50 cm. Destinația principală este cea utilitară (paza locuințelor sau a animalelor). Prezența câinilor de talie foarte mică indică utilizarea ca animale de companie. Găina este un element destul de comun în descoperiri, pare să fie primitivă, de talie mică și productivitate scăzută. În opinia multor autori prezența acestei specii ar indica trecerea la o economie stabilă, o agricultură de tip sedentar, centrată pe așezări rurale sau urbane bine stabilizate.⁷⁹

Pentru Dacia, chiar dacă studiile arheozoologice nu sunt foarte numeroase, par să se așeze pe aceeași linie generală de cercetare a resturilor faunistice. Studiile existente până în acest moment oferă anumite informații cu privire la creșterea animalelor, iar continuarea efectuării unor astfel de cercetări și pentru descoperirile arheologice viitoare ar putea aduce noi informații și ar putea completa imaginea generală existentă în acest moment.

Materialul osteologic din **templul lui Liber Pater de la Apulum** provine din săpăturile efectuate în cursul anilor 1990, 2000, 2002.

Rumegătoarele mari au fost folosite și în consum, fapt dovedit de urmele de cuțit și fierăstrău pe schelete. Majoritatea indivizilor sunt de peste 2-2,5 ani, doar unul fiind sub această vârstă. S-a estimat un număr minim de 12 indivizi. Taliile recalculat indicate existența unei bovine de talie medie (125- 140 cm), cu o constituție relativ gracilă.⁸⁰ La rumegătoarele mici s-a estimat un număr minim de 25 de indivizi, dintre care 2 juvenili. Majoritatea ovicaprinelor au fost sacrificați în al doilea an de viață, iar doi în primele luni, indicând destinația lor atât utilitară- productivă (lapte, lână), cât și cea alimentară. Taliile recalculat sunt de 65-70 cm. Utilizarea suinelor în alimentație este dovedită de urmele evidente de prelucrare (pe vertebre se observă urme de tranșare a carcasei în jumătăți). Majoritare sunt exemplarele mai tinere de un an și doar câteva peste 2-2,5 ani. Taliile recalculat sunt de 63-74 cm. La cabaline nu există urme clare de prelucrare. Vârsta era de peste 2-3 ani. Taliile n-au putut fi recalculat, dar s-a estimat un animal de talie relativ mare, destul de robust. Destinația lor a fost probabil cea utilitară (muncă sau călărie). La

⁷⁹ Gudea 2009, 35-46.

⁸⁰ Gudea 2009, 180-182.

majoritatea oaselor de câine nu sunt urme de prelucrare. Vârstele sunt de peste 1,5 ani. Taliile indică mai multe tipuri morfologice. Individul de 40- 42 cm, cu conformație robustă, cu membre scurte și torsionate (brahimel) avea probabil destinație ornamentală sau utilitară. Majoritatea oaselor indică existența câinelui obișnuit, de talie submedie spre medie, relativ gracil cu o destinație utilitară (pază).⁸¹

Oasele de la rumegătoarele mari au fost atribuite speciei *Bos taurus*. S-a estimat un număr minim de 5 indivizi, din care 4 tineri sau chiar juvenili, iar unul subadult sau adult (peste 1,5 ani). Tranșarea carcasei apare clar. La ovicaprine s-a estimat un număr minim de 9 indivizi, dintre care 6 juvenili (doar de câteva luni). Unul din indivizii maturi avea o talie de 64,6 cm. Multiplele urme de tăiere dovedesc destinația alimentară. Suinele sunt reprezentate de 62 de fragmente, provenind de la un număr minim de 7 indivizi, cu vârste cuprinse între 2-3 luni și peste 3 ani. Utilizarea în consum este dovedită de urmele de tăiere. Taliile au fost recalulate la 2 indivizi maturi: 66 și 73 cm.⁸²

Datele pentru bovine sunt foarte reduse, nu se pot aprecia caracteristicile morfologice ale speciei. S-a putut observa modul de tranșare și parcelare a carcasei. Eșantionul este mic pentru suinele domestice. La ovicaprine s-a estimat vârsta la minim 2 indivizi: unul juvenil și unul peste un an.

Concluziile care s-au tras pe baza cercetărilor sunt: numeric predomină cele trei specii domestice obișnuite pentru epoca romană: bovine, ovicaprine, suine, numite „specii principale”. Speciile considerate „secundare”(cabaline, canide, păsări) și cele sălbatice apar în proporții mici. Animalele crescute sunt de rase superioare față de cele cunoscute în epoca anterioară.⁸³

Materialul osos recuperat de la **Alba Iulia "Stația de salvare" (jud. Alba)** constă din 2183 de oase din resturi menajere, din care s-au identificat 1961. Mamiferelor domestice îi aparțin 1925 de fragmente. Bovinele sunt cel mai bine reprezentate. S-a determinat o talie de 110-130 cm, fapt ce indică prezența a două tipuri: unul cu talie mică și unul cu talie mijlocie. Majoritate animalelor sunt femele adulte, numărul tinerilor fiind redus. Unele aspecte de uzură indică folosirea adulților la tracțiune. Dat fiind caracterul adult al majorității exemplarelor, bovinele au fost utilizate atât pentru producția de carne și lapte, cât și la tracțiune. Majoritatea aparțin rasei *Bos brachyceros* și doar puține exemplare de talie mai mare rasei *Bos primigenius*. Nu sunt resturi de la metiși, rezultați prin încrucișarea celor două rase. Cabalinele sunt reprezentate de 204 indivizi, cu talii mijlocii, de 141-147 cm. Și aceste animale au fost folosite la tracțiune. Suinele, atestate de 207 indivizi, erau animale tinere, majoritatea de circa 2 ani. Au o talie mai mică decât suinele de azi, dar au o conformație robustă. De la ovicaprine provin oase de la 332 de

⁸¹ Gudea 2009, 182-183.

⁸² Gudea 2009, 184-185.

⁸³ Gudea 2009, 185-186.

indivizi, majoritatea de 2-4 ani, doar câțiva mai tineri. Numeroase resturi osoase reprezintă câinele (circa 200 de indivizi), majoritatea par să provină de la indivizi de talie medie, cu o constituție mediu-robustă. Galinaceele, ilustrate de 15 indivizi au talie mijlocie și mare.⁸⁴

Resturile animalelor sălbatice (21 fragmente) provin de la 19 indivizi din speciile *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Sus scrofa ferus*, *Ursus arctos*, *Sciurus vulgaris*, *Anser anser*. Caracterile morfologice ale cerbului, căpriorului, ursului și veveriței n-au putut fi precizate datorită numărului redus de oase. Predomină mistrețul, prin 8 indivizi, urmat de cerb (4), căprior (2), iar ursul și veverița sunt atestate de câte un fragment osos. Mistreții aveau talia mare și vârsta de 3-4 ani. Predominanța mistreților se explică prin suprafețele întinse de păduri de fag și stejar din zonă. Păsările sălbatice sunt reprezentate prin trei indivizi din specia *Anser anser*, găște cu talie mare și masive. Prezența lor se explică prin existența numeroaselor mlaștini și bălți.

Drept concluzie se poate afirma că speciile cele mai numeroase erau reprezentate de bovine, suine și ovine. Creșterea animalelor era favorizată de existența pășunilor și a numeroaselor surse de apă. Câinele, reprezentat printr-un număr considerabil de indivizi, era utilizat ca animal de pază și la păstorit. Prezența unor animale și păsări sălbatice atestă practicarea constantă a vânătorii.⁸⁵

În castrul de la **Bologa- Resculum** la bovine se întâlnesc atât exemplare bătrâne, cât și tinere, dar majoritatea sunt animale mature. Taliile sunt cuprinse între 115-160 cm. Variabilitatea dimensională a fost explicată prin coexistența celor două tipuri: *brachiceros* și *primigenius*. Predominante par să fie tipurile primitive, dar apar și metișii celor două. Destinația principală era cea utilitară (lapte, muncă) și abia apoi ca furnizoare de carne. Ovicaprinele au fost sacrificate cu precădere la vârste cuprinse între 2 și 4 ani, nu sunt precizări despre talie. Vârsta majorității suinelor sunt de 2-4 ani, s-a presupus existența a două tipuri, unul de talie mai mică și unul mai mare. Canidele par să fie de talie medie.⁸⁶

În castrul roman de la **Brâncovenеști (jud. Mureș)** au fost descoperite 165 de fragmente de resturi faunistice, din care 136 determinabile. Frecvența cea mai mare o au bovinele. S-a presupus o talie de circa 104,6 cm pentru femele și 133,3 cm pentru masculi, adică de talie mică și medie. Militarii din castru sacrificau bovine mai masive, de la un tip mai ameliorat, dar foloseau și vitele mici, tipice populației dacice. Dintr-un număr minim de 7 indivizi, doar unul pare să fi fost încă tânăr, fapt ce indică sacrificarea lor la maturitate (dar nu la bătrânețe).

Suinele ocupă locul doi. Însă la greutate o vită face cât trei proci, de aceea ponderea acestora ca furnizoare de carne este mai mică decât apare la prima vedere. Materialul este

⁸⁴ Georoceanu, Blăjan, Georoceanu, Lisovschi 1992, 91-103.

⁸⁵ Georoceanu, Blăjan, Georoceanu, Lisovschi 1992, 103-105.

⁸⁶ Gudea 2009, 56-57.

relativ puțin și foarte fragmentar. Porcul este relativ mai masiv decât în unele așezări dacice. S-a estimat un număr minim de 6 indivizi, dintre care doar unul este purcel de lapte, ceilalți fiind adulți. Este vorba de o rasă primitivă, cu creștere lentă, care atinge greutatea maximă abia după ce ajunge la maturitate.⁸⁷ Ovicaprinele nu sunt foarte departe ca frecvență de suine. Talia fiind mai mică decât a suinelor, cantitativ și carnea lor avea o importanță mai mică. Poate aveau mai mult un rol utilitar, pentru că din cei 5 indivizi prezumați doar unul este tânăr. Genul capra este mai slab reprezentată. Calul are 23 de fragmente provenind de la minim 5 indivizi, toți maturi, dar nici unul bătrân. Avea o talie medie, de 134 cm, dar aceasta nu este o înălțime prea avantajoasă pentru caii unei trupe de cavalerie (cum este unitatea de la Brâncovenești). Măgarul este reprezentat printr-un fragment aparținând unui individ pe cale de a ajunge la maturitate.

Concluziile care s-au tras pe baza acestor studii sunt: s-au descoperit doar resturi provenite de la mamifere domestice; nu apare deloc găina domestică; este curioasă lipsa speciilor sălbatice, mai ales a cerbului, care exista în zonă (în situația în care militarii se ocupau mai mult cu vânatoare decât o populație civilă).⁸⁸

Locuința de pe strada Deleu (Cluj- Napoca) se găsește în apropierea parcului I. L. Caragiale, vis-a-vis de Liceul de Muzică. Săpăturile din 1995-1996 au scos la iveală părți ale unor clădiri datate secolele XI-XII, iar într-un nivel inferior câteva părți din clădiri romane. Eșantionul este de dimensiuni foarte mici, fazei romane corespunzându-i 36 de fragmente. S-au identificat oasele unei singure specii: bovinele. Numărul minim de indivizi este greu de apreciat, poate 2, cu vârste de peste 2,5 ani. Datele metrice surprind tot 2 indivizi: o femelă cu talia de 124 cm și un altul de 110,9 cm.⁸⁹

În castrul romane de la **Hinova (jud. Mehedinți)** eșantionul studiat provine din campaniile 1977-1979. Analiza vizează doar fauna de epocă romană provenită din două nivele: *Nivelului I* îi aparțin 66 de resturi determinabile, dintre care 6 piese pot fi considerate unelte (coarne de cerb și căprior). La adâncimea de 1,67 m se află complexul G2, din care s-au prelevat 7 oase. Din *nivelul II* provine cea mai mare parte a materialului, fiind prelevate 146 de fragmente determinabile, din care 13 unelte. În total au fost recoltate 291 de fragmente, dintre care 226 determinabile, 46 fără atribuire certă și 19 unelte.

Grupei moluștelor îi aparține o singură piesă, posibil o fosilă. Cele 14 fragmente de pește provin de la exemplare mari de somn, crap, știucă. Cele 3 oase de pasăre provin de la un exemplar de talie mică. Mamiferele oferă cel mai important material, mai ales grupa speciilor domestice.

În cadrul grupului mamiferelor domestice resturile cele mai numeroase aparțin bovinelor, cam 1/3 din lot. În ce privește sacrificarea lor, indivizii ce nu au atins maturitate

⁸⁷ Haimovici 1992, 87-88.

⁸⁸ Haimovici 1992, 89-90.

⁸⁹ Gudea 2009, 174.

reprezintă 35%. Dintre animalele tinere lipsesc exemplarele sub un an, fiind prezente doar cele sacrificate între 1-2 ani. Cele mai multe vite au fost sacrificate după vârsta de 4 ani, mai ales la 5-7 ani.⁹⁰ Frecvența suinelor domestice este mult mai scăzută, iar fragmentarea puternică a resturilor lor oferă puține date metrice. Dimensional, porcul apare bine delimitat de mistreț. Toate cele 7 exemplare sunt imature, predominând cei sacrificați între 1- 1,5 ani, purceii de lapte fiind reprezentați doar prin 2 exemplare. Se constată absența animalelor sacrificate peste 2 ani, precum și predominanța masculilor în cadrul animalelor sacrificate. Ovicaprinele prezintă și mai puține resturi. De la capră s-au păstrat două fragmente de coarne, provenind de la același individ. La ovine s-a estimat o talie de 67,7 cm, ce corespunde unui animal de talie medie. Se constată frecvența mai mare a maturilor, față de tineri. Predomină animalele sacrificate între 4-5 ani. Ecvidele sunt reprezentate de 4 fragmente, provenind de la minim 2 indivizi bătrâni, dintre care unul era mascul. De la specia *Canis familiaris* provine un singur fragment, aparținând unui exemplar de talie mare.⁹¹

Oasele mamiferelor sălbatice sunt abundente, speciile vâdate cu precădere fiind cerbul și mistrețul. De la cerb provine un fragment de corn ce aparținuse unui exemplar matur cu conformație robustă. Aproape toate cele 11 animale au fost vâdate la vârstă matură, doar unul nu depășește 2 ani. Căpriorului îi aparțin 9 fragmente de coarne prelucrate. La suinele sălbatice talia oscilează între 94,8- 104,7 cm, cu o medie de 99,1 cm. Cea mai mare parte a oaselor provin de la femele mature, robuste, vâdate între 4-8 ani (7 animale), în vreme ce celelalte 3 n-au depășit vârsta de 3,5 ani. Ursul și vulpea sunt reprezentate prin câte un fragment.⁹²

Pe baza acestor studii s-au tras anumite concluzii. Pescuitul avea o oarecare importanță economică, având în vedere și vecinătatea Dunării. Speciile domestice sunt predominante, fapt ce denotă că baza economică a castrului era asigurată prin creșterea mamiferelor domestice. În cadrul acestora, ponderea cea mai însemnată o aveau bovinele, ale căror resturi reprezentau 1/3 din eșantion. Având în vedere vârstele lor de sacrificare, exploatarea lor viza în primul rând scopuri utilitare, nu producția de carne. Rolul suinelor și ovicaprinelor este redus. Importanța calului sub raport alimentar este nesemnificativ, iar canidele de talie mare erau probabil utilizate pentru pază. Având în vedere procentul mare al resturilor speciilor sălbatice (40%), vânătoarea era importantă. Cele prezentate vin să susțină ipoteza potrivit căreia, în castrul de la Hinova era o comunitate autohtonă, care pe lângă atribuțiile militare se ocupa cu creșterea animalelor (bovine, suine, ovicaprine, păsări), vânătoare și pescuit.⁹³

⁹⁰ El Susi 1993, 215-216.

⁹¹ El Susi 1993, 217-218.

⁹² El Susi 1993, 218-219.

⁹³ El Susi 1993, 220.

Clădirea vămii de la Moigrad- Porolissum se află la intrarea în zona nordică a orașului și se compune din mai multe construcții cu caracter diferit. Oasele analizate provin din baraca 1 (B1), baraca 2 (B2), birourile sclavilor (Bs), zonă colț est (Ce), zonă colț vest (Cw), drumul roman interior, în afara zidurilor, poartă bastionul de est (Pbe), poartă bastionul de vest (Pbw), turn, valul de pământ din prima fază de construcție (val).

La bovine datele permit doar o estimare generală a taliei: 113-140 cm, predominând cele de 110-120 cm. Unele fragmente osoase ar indica existența unui tip mai mare și mai robust. Predomină indivizii de peste 2,5-3 ani.⁹⁴ În cazul suinelor datele foarte puține atestă existența tipului domestic și probabil a celui sălbatic. Taliile n-au putut fi calculate, nici vârstele estimate. Fragmentarea intensă a materialului, precum și numeroasele urme de tăiere, sunt indicii ale utilizării acestei specii în scop alimentar. La ovicaprine predomină indivizii de peste 2-2,5-3 ani. Numeroasele urme de tranșare de pe oase indică folosirea lor în alimentație. Taliile au fost estimate între 51-77 cm, predominante fiind cele de 51-63 cm. La cabaline datele au dus la identificarea unui individ adult, cu o talie de aproximativ 130 cm și a unuia cu o talie și mai mică, de 120 cm. La nivelul oaselor n-au fost identificate urme clare de tranșare. Datele foarte puține în cazul canidelor permit doar aprecieri subiective: existența unor indivizi de talie medie. Pe oase nu s-au identificat urme de prelucrare sau tranșare. La galinacee majoritatea oaselor au fost atribuite speciei domestice. S-a apreciat existența unui tip morfologic comun, de dimensiuni medii, tipice perioadei.⁹⁵

Clădirea LM1 din Moigrad- Porolissum (cârciuma/ *tabernae*) se află în sectorul LM al orașului, pe partea stângă a drumului roman ce trece paralel cu castrul, în dreptul colțului de nord al acestuia. Săpăturile arheologice au avut loc între anii 1990-1995. Clădirea a fost construită în două etape: mai întâi încăperea A, la care apoi s-au adăugat încăperile B și C. Încăperea C era încălzită cu *hypocaust*. Clădirea a fost parțial restaurată. Materialul osos provine din toate încăperile, dar mai ales din A și B.

Numărul minim de indivizi estimați pentru bovine este de 20. Majoritatea sunt subadult-adulți, aflați în cel de-al treilea an de viață: minim 16 indivizi sunt peste 2,5 ani, 1-2 de 2-2,5 ani, 1 sau 2 peste 3 ani (unul este bătrân). Femelele sunt predominante. Taliile estimate sunt de 142,9-101,4 cm, respectiv 98,6-134,8 cm, valoarea medie fiind de 119,1 cm. Predomină taliile de 105-125 cm. Urmele multiple de tăiere și tranșare, precum și faptul că majoritatea indivizilor sunt subadulti par să indice destinația alimentară a acestei specii.⁹⁶ În grupul ovicaprinelor s-a identificat cu certitudine și capra, dar aprecierea numărului minim de indivizi este dificilă. Majoritatea oaselor provin de la oaie, la care s-a estimat un număr minim de 36 de indivizi. Vârstele sunt cuprinse între 3-4 luni și peste 4

⁹⁴ Gudea 2009, 157-158.

⁹⁵ Gudea 2009, 158-159.

⁹⁶ Gudea 2009, 163-165.

ani (unul este peste 5 ani). Taliile recalculată variiază între 52-84 cm, majoritatea fiind de 65-77 cm. Fragmentele de la suine aparțin probabil speciei domestice. S-a estimat un număr minim de 8 indivizi, cu vârste cuprinse între 1,5  i 4 ani (1 sau 2 peste 4 ani). Pentru talii predomină valorile de 68-78 cm. La cabaline s-a estimat un număr minim de 4 indivizi, dintre care unul relativ tânăr, iar 3 peste 3,5 ani (unul peste 6-8 ani). Taliile recalculată sunt de 145-155 cm la unul sau doi indivizi  i 111-120 cm la altul. S-a presupus o posibilă utilizare a c rnilor de cal  i în consum, pe baza urmelor de tranșare apărute pe unele fragmente. Un număr minim de 3 indivizi au fost estima i pentru canide, din care unul de talie mică (pitic robust de circa 23 cm)  i doi de talie medie spre mare. Oasele nu poartă urme de tranșare  i au ajuns probabil accidental printre resturile menajere.  n cadrul speciilor sălbatice s-a identificat cu certitudine cerbul, dar procentul mic indică o vânătoare sporadică, cu caracter recreațional. Este posibilă  i prezența bourului.⁹⁷

Clădirea L7 de la Porolissum este situat în zona de nord-est a castrului. A fost cercetat prin trei campanii. Clădirea avea forma patrulateră neregulată, cu mai multe faze de construcție. Nu dispunea de sistem de *hypocaust* sau aduc iune de apă. Este posibil să fi avut o destina ie comercială.

Oasele de bovine identificate provin de la minim 5 indivizi, dintre care unul juvenil (mai mic de 1,5 ani), 2 sau 3 subadul i de 2-2,5 p nă la 3-3,5 ani, 2 adulți peste 3,5 ani (minim unul matur, de peste 7-9 ani). Talia a putut fi recalculată într-un singur caz: o talie relativ mare, de 137 cm, ce ar indica un tip masiv, de talie mare, dar restul fragmentelor sugerează  i un tip cu talie mai mică şi mai gracil. Multitudinea urmelor de tranșare sunt un indiciu clar al creșterii și sacrificării în scop alimentar.⁹⁸ Grupul ovicaprinelor include speciile *Ovis aries*, *Capra hircus*  i *Capreollus capreollus*. Predomină indivizii genului *Ovis*  i minim câte un individ pentru celelalte două specii.  n privința vârstelor, 3-4 indivizi sunt infant-juvenili (de câteva luni), 5 de peste 1,5 ani (minim unul adult de peste 3,5 ani). Valoarea medie a taliilor este de 70 cm. Urmele de tăiere surprinse pe oase indică destinația lor alimentară. Oasele suinelor indică specia domestică, la care s-au estimat un minim de 4 indivizi, dintre care 2 sub 2 ani (1 de aproximativ 1,5 ani)  i 2 peste 2 ani. Taliile recalculată sunt cuprinse între valorile de 71-75 cm. De la cabaline provine un singur fragment, astfel încât nu se pot trage concluzii despre această specie. S-a estimat un minim de 2 indivizi la canide, dintre care unul de talie medie-submedie  i unul de talie mică, probabil brahimel. Speciile sălbatice ocupă un loc nesemnificativ în e anionul studiat. A fost identificat cu certitudine căpriorul  i este probabilă prezența cerbului.  n concluzie se poate afirma că e anionul studiat este unul de dimensiuni mici, cu o rată de identificare destul de mare datorită stării relativ bune de conservare; este tipic pentru resturile

⁹⁷ Gudea 2009, 165-166; Ghiurco, Gudea, Lisovschi 1992, 187-190.

⁹⁸ Gudea 2009, 166-168.

menajere și arată prezența preponderentă a speciilor domestice. Ponderea foarte scăzută a speciilor sălbatice indică faptul că vânătoarea ocupa un loc secundar.⁹⁹

La **clădirea LM3 de la Porolissum** materialul osos analizat provine din săpături arheologice. Clădirea LM3 se află în așezarea civilă a orașului, are mai multe faze de construcție și probabil a fost locuită în intervalul 150-270 d. Chr.

La bovine s-a estimat un număr minim de 33 de indivizi, dintre care minim 19 de peste 3,5 ani (adulti, minim unul de 7-10 ani), 3 de aproximativ 6 luni, 2 de 1-2 ani, 2 de 2-2,5 ani, 7 sau 8 de 2,5-3,5 ani. Sexul s-a putut aprecia doar la 3 sau 4 indivizi: 2 femele, 1 mascul și s-a presupus existența și a unui mascul castrat. Taliile recalculate sunt de 103,2-137,6 cm, predominând valorile de 110-125 cm, cu o valoare medie de 119,5 cm. Destinația principală a acestei specii pare a fi creșterea în scopul consumului (fapt dovedit de urmele de tranșare de pe oase), dar în unele cazuri putea fi folosită și la tracțiune. S-au tras concluzii cu privire la tranșarea carcabei: după sacrificare capul se tăia cu o lovitură exactă, urma secționarea și deschiderea canalului medular și probabil extragerea măduvioarei.¹⁰⁰

La ovicaprine s-a estimat un număr minim de 30 de indivizi, dintre care minim 3 aparțin genului *Capra* și 12 genului *Ovis*. În privința vârstelor, 8 sunt infantili, 2 de 6-12 luni, 1 sau 2 de 12-18 luni, 10 de 18-24 de luni, 5 sau 6 de 24-48 de luni, 3 de 4-5 ani. Taliile recalculate sunt de 60-75 cm, predominând valorile de 65-71 cm, cu o valoare medie de 67 cm. Vârstele și urmele de tăiere de pe oase indică creșterea în scopul consumului. Sacrificarea în al doilea sau treilea an de viață indică și caracterul utilitar-productiv (lână și lapte). Proporția destul de mare a indivizilor infant-juvenili (20% din total) dovedește preferința, în cazuri destul de frecvente, pentru consumul cărnii de miel. Prezența caprei a fost atestată cu certitudine, fiind probabil crescut atât în scop alimentar, cât și utilitar, lucru explicabil și prin faptul că specia nu este deloc pretențioasă din punctul de vedere al hranei și al întreținerii. Pentru suinele domestice s-a estimat un număr minim de 21 de indivizi, dintre care 5 au fost sacrificați în primul an de viață, 7 la peste 1 an, 2 la 1,5 ani, 2 la 1,5-2 ani, 1 la 2-4 ani, 2 la 4-6 ani, 2 la 6-8 ani. Taliile recalculate se situează în intervalul valorilor de 66-78 cm, cu o valoare medie de 71,8 cm. Creșterea în scopul consumului este indicată de urmele de tranșare și parcelare a carcabei.¹⁰¹ La cabaline au fost identificați 3 indivizi, cu vârste de peste 1 an. Taliile recalculate au fost de 145-156 cm. Este posibil să fi fost utilizați și în consumul alimentar, fapt indicat de urmele de tăiere destul de numeroase, dar probabil erau consumați ocazional, în condiții speciale. S-au identificat 4 indivizi de canide, dintre care minim 2 de 1,5-3,5 ani, unul juvenil și unul peste 3,5 ani. Talia a putut fi reconstituită doar într-un singur caz: 63-64 cm, de robustețe medie. S-a apreciat existența unui individ cu talia medie spre mare și a unuia cu talia mică spre medie.

⁹⁹ Gudea 2009, 168-169.

¹⁰⁰ Gudea 2009, 169-171.

¹⁰¹ Gudea 2009, 171.

Găinii domestice îi aparțin 36 de fragmente, dar acestea nu permit concluzii ferme. Gâsca (*Anser anser*) este slab reprezentată, doar prin 5 fragmente ce nu permit concluzii clare. Speciile sălbatice sunt reprezentate prin câte un individ din speciile bour și cerb. Prezența în număr atât de mic a animalelor sălbatice, indică importanța scăzută a vânătorii în economia alimentară.¹⁰²

Aceste studii au permis unele concluzii. Numeric predomină oasele animalelor domestice, iar speciile sălbatice sunt slab reprezentate. Speciile cu importanță alimentară sunt: bovine, suine, ovicaprine, iar consumul cărnii de cal nu este pe deplin clarificată. La bovine se sacrificau animale ajunse la maturitate și la greutatea optimă, dar nici importanța utilitară nu era de neglijat (muncă, lapte). În grupa ovicaprinelor predomină oaia, sacrificată după ajungerea la o anumită stare de dezvoltare și greutate corporală. Suinele sunt probabil destul de primitive, ajungând la greutatea ideală la peste 1,5-2 ani. La cabaline scopul creșterii este cel utilitar (călărie, tracțiune). Caracterul utilitar al câinelui este ușor de presupus.¹⁰³

Templul lui Jupiter Dolichenus de la Porolissum este plasat în așezarea civilă, lângă drumul principal ce străbate așezarea și este lipit de *taberna* (clădirea LM1). După datele inscripției de construcție, templul a fost construit în jurul anilor 240-244 și a fost distrus la 253-255. Materialul osos datează din această perioadă restrânsă de circa 10 ani.

Pentru bovine s-a estimat un număr minim de 14 indivizi, dintre care 13 de peste 2,5-3 ani și unul de aproximativ 1 an. A fost identificat un mascul, restul erau probabil femele. Talia s-a putut calcula doar la un exemplar: 117,9 cm. Existau probabil animale de talie medie și unele mai mici. Multiplele urme de tăiere în urma tranșării confirmă ca principal scop al creșterii lor cel alimentar, chiar dacă unele urme indică utilizarea la tracțiune.¹⁰⁴ La ovicaprine s-a estimat un număr minim de 14 indivizi, din genul *Ovis* și 3 din *Capra*. Vârstele sunt cuprinse între 1 an și peste 3,5 ani. Taliile recalculat sunt de 59-77 cm, predominând intervalul 65-73 cm. Vârstele și urmele de tăiere de pe oase indică creșterea în scopul consumului. Sacrificarea lor la maturitate indică și caracterul lor utilitar-productiv (lână, lapte). Proportia destul de mare a indivizilor juvenili indică preferința în cazuri destul de frecvente pentru consumul cărnii de miel sau poate sacrificarea lor rituală. Capra este atestată cu certitudine, fiind crescută în scop alimentar și utilitar (lână). Suinele domestice sunt reprezentate de un număr minim de 13 indivizi, cu vârstele de sacrificare destul de variabile, de la câteva luni la peste 3,5 ani. Talia a putut fi recalculată într-un singur caz, fiind de 70-72 cm. Urmele de tranșare și parcelare a carcasi indică creșterea în scopul consumului. Numărul mic de oase în cazul cabalinelor

¹⁰² Gudea 2009, 172.

¹⁰³ Gudea 2009, 172-173; Gudea 2005, 211-259.

¹⁰⁴ Gudea 2009, 174-177.

nu permite concluzii ferme. S-au identificat 2 indivizi de cal și probabil unul de măgar. Caii sunt maturi, taliile nu s-au putut recalcula. Urmele de utilizare a zăbalei ne duc spre ideea folosirii lor în scop utilitar (tracțiune, călare). Urmele de tăiere și tranșare lasă deschisă discuția referitoare la utilizarea cărnii de cal și în scop alimentar. La canide s-au identificat minim doi indivizi, dintre care unul clasificat ca brahimel, cu talia de 35-38 cm și un altul cu talie medie spre mare (peste 55 cm). Oasele de găină indică consumarea de 4 exemplare: un cocoș, un subadult, o găină și un pui. Numărul mare de oase de membre inferioare (11) sugerează favorizarea acestora din punct de vedere culinar. După urmele de roadere, după consum oasele probabil au fost date la câini. Speciile sălbatice sunt reprezentate de câte un individ din speciile: *Bos primigenius* (bour), *Cervus elaphus* (cerb), *Capreollus capreollus* (căprior), la care se adaugă 2 indivizi ai speciei *Sus scrofa ferrus* (mistreț). Importanța scăzută a vânătorii este confirmată de prezența în proporție așa mică a animalelor sălbatice.

Pe baza acestor studii s-au făcut câteva observații cu privire la speciile identificate. Predominante în eșantion sunt oasele de la animalele domestice, iar speciile sălbatice sunt slab reprezentate. Bovinele au fost crescute în special în scop alimentar, dar nici importanța utilitară nu este de neglijat. La ovicaprine predomină oile. Variabilitatea mai mare a vârstelor de sacrificare este dictată probabil de preferințele alimentare ale locuitorilor. Suinele sunt destul de primitive, ajungând la maturitate la 1,5-2 ani. Datele pledează pentru un sistem de creștere extensiv sau semiextensiv ce permite creșterea și în sistem de pășunat liber. Scopul creșterii calului și măgarului este cel utilitar (tracțiune, călărie). Caracterul utilitar (de pază) al câinelui este de necontestat, dar individul brahimel confirmă și caracterul decorativ-sentimental al speciei.¹⁰⁵

În cazul **Potaissei** s-a făcut doar o statistică pe un lot de 378 de oase și fragmente de oase, ce reprezentau resturi menajere descoperite în castru. Ele ne oferă o imagine parțială a cărnii consumate de militari: 40% sunt oase de porcine (cuprinzând și oasele de mistreț), 37% bovine, 20% ovine și 3% păsări. Lipsa vânatului (înafara mistrețului) poate fi o întâmplare. Oasele de pește apar foarte rar, dar acest fapt poate fi pus și pe seama fragilității lor, având în vedere că în antichitate Arieșul oferea sigur carne de pește. Pe monumentul pe care apare *panis quadratus* este reprezentat și o tavă cu pește.¹⁰⁶

Castrul de la Răcari oferă în cea mai mare parte oase provenite de la mamifere, majoritare fiind bovinele, urmate de ovicaprine și porcine. Au fost identificate atât oi, cât și capre, majoritatea fiind mature. Mamiferele sălbatice au un procent redus față de cele domestice, cele mai frecvente specii fiind mistrețul și căpriorul.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Gudea 2009, 177-180.

¹⁰⁶ Bărbulescu 1994, 141.

¹⁰⁷ Gudea 2009, 66-67.

Din punct de vedere numeric bovinele sunt cel mai bine reprezentate. S-a apreciat un număr minim de 4 indivizi, maturi, de peste 2-2,5 ani, dar sub 7-9 ani. Un singur individ a fost estimat la peste 7-9 ani. Două exemplare sunt femele, cu talia de 116,7 și 129,4 cm. Un indiciu clar al utilizării speciei în scop alimentar sunt urmele de tranșare.¹⁰⁸ Locul doi, după numărul de oase identificate, este ocupat de ovicaprine. S-a estimat un număr minim de 6 indivizi din specia *Ovis aries* și 1 individ din specia *Capra hircus*, la care se adaugă un individ din specia *Capreollus capreollus*. Vârstele oilor: 1 sub 6 luni, 1 între 1-2 ani, 2 de 2-3 ani, 1 de 4 ani, 1 peste 5 ani. Doar o talie a putut fi recalculată, la 61,7 cm. Destinația speciei pare a fi cea alimentară, totuși sacrificarea s-a făcut la vârste destul de diferite. Al treilea grup ca importanță numerică este a suinelor. S-a estimat un număr minim de 6 indivizi, din care 2 infant-juvenili (de câteva luni), 1 de 6-12 luni, 1 de 12-18 luni, 1 de aproximativ 24 de luni și unul de peste 3,5 ani. La cabaline au fost estimați minim 2 indivizi, unul de 4-4,5 ani și unul de peste 6 ani. Taliile n-au putut fi recalculat. Referitor la destinația acestei specii nu se pot face referiri. Găina domestică este reprezentată de un număr foarte mic de piese, ce nu permit concluzii referitoare la specie. Din cadrul speciilor sălbatice, a fost identificat cerbul și căpriorul, precum și o vulpe. Prezența acestora este favorizată de relieful din zonă.¹⁰⁹

În așezarea civilă de la **Stolniceni- Buridava** majoritatea bovinelor erau mature, cu talii medii de 125 cm. Destinația lor era utilitară (lapte, muncă) și abia secundar pentru carne, piele. Și în cazul ovicaprinelor majoritatea exemplarelor erau mature, cu talii medii de 70,9 cm, fiind crescute pentru lapte, lână și abia apoi pentru carne. Majoritatea suinelor au fost sacrificate în jurul vârstei de 3 ani. Par să fie de tipul neameliorat, asemănător cu cele din așezările geto-dacice înainte de cucerire. Toate exemplarele de cabaline erau mature, cu talii medii de 142,2 cm. Canidele erau mature, cu talii foarte variate, între 28,2 și 67,5 cm, presupunându-se existența a circa 6-7 rase de câini. Existau exemplare mici, de companie, precum și unele mari. Cele de talie mijlocie erau majoritare, fiind utilizate pentru paza locuințelor, turmelor sau chiar vânătoare.¹¹⁰

Așezarea romană de lângă localitatea **Suceag (Cluj)** a fost cercetată printr-o săpătură de control între anii 1995-1997, relevând existența unei așezări rurale romane și a unui obiectiv mai târziu, de secol IV. Din cele 612 oase prelevate, doar 50 sunt identificabile.

De la bovine provin foarte puține fragmente osoase. Oasele provin de la minim 2-3 indivizi, din care doi de peste 2-2,5 ani (unul de peste 3,5-4 ani) și altul sub 2,5 ani. Datele metrice sugerează o talie de 130 cm. Urmele de prelucrare indică clar utilizarea speciei în scop alimentar. În cazul ovicaprinelor, concluziile sunt foarte puține: existența a minim 2

¹⁰⁸ Gudea 2009, 160-161.

¹⁰⁹ Gudea 2009, 161-162.

¹¹⁰ Gudea 2009, 67-68.

sau 3 indivizi din care 1 sau 2 de peste 2,5-3 ani, iar un altul sub 18-21 luni. Unul din indivizii de peste 2,5-3 ani are o talie de 65 cm. La cabaline nu se poate aprecia decât existența unor indivizi robuști.¹¹¹

În urma cercetărilor din 1974 de la **Târnăvioara-„Cetate” (jud. Sibiu)** au fost recuperate 182 de fragmente de oase, din care 62 aparțin epocii dacice, iar 120 celei romane. Materialul faunistic este compus în majoritatea cazurilor din resturi menajere și foarte rar din oase întregi.

Bovinele aparțin celor două tipuri (autohton și roman) și metişilor lor. Rasa autohtonă (*Bos brachyceros*) este cunoscută în literatură ca fiind răspândită în spațiul carpato-pontic. Rasa romană (*Bos primigenius*) este adusă în Dacia de coloniștii romani în secolul II d. Chr. Metişii celor două rase sunt prezente în număr mic (6 exemplare). Ovinele aparțin rasei cunoscute ca „oaia de cupru”, răspândită în secolele I-III d. Chr. în Europa centrală, de sud și în Dacia. Cabalinele reprezintă calul de tip roman și au fost probabil aduși de coloniștii sau trupele romane. Resturile de la suine și cervidee sunt în număr redus.¹¹²

Din datele cercetărilor au fost desprinse unele concluzii. Săpăturile au atestat în acest loc existența unei aşezări locuită fără întrerupere de la sfârșitul *La Têne*-ului mijlociu până în secolul IV d. Chr., de un grup de daci, la care se vor adăuga în secolele II-III și romani. Locuitorii aşezării se ocupau cu agricultura și creșterea animalelor, mai ales a bovinelor și ovinelor, atât pentru ameliorarea raselor existente cât și pentru nevoile proprii. Creșterea animalelor a fost favorizată de existența pășunilor și a surselor de apă din împrejurimile aşezării. Vânătoarea nu constituia o ocupație constantă.¹¹³

În urma săpăturilor de salvare din 1987 la **Timișoara-Freidorf (jud. Timiș)**, s-a prelevat un eşantion faunistic de 121 de oase, din care 88 determinabile. Materialul, constituit din resturi menajere, provine din 5 complexe închise: 2 locuințe și 3 gropi menajere. Din bordeiul 2, de la o adâncime de 1,40- 1,60 m, s-au adunat 21 de oase, din care 18 determinabile. 5 oase provin de la bovine, de la minim doi indivizi: un adult (de peste 2,5 ani) și unul tânăr (sub 1,5 ani). Calul este reprezentat prin 5 oase provenind de la doi indivizi adulți, unul având o talie moderată, de 139 cm. Suinele domestice sunt reprezentate de un număr minim de doi indivizi, dintre care unul sacrificat înainte de 1,5 ani, iar celălalt la peste 3,5 ani. Ovicaprinele sunt reprezentate de un individ de peste 3 ani. Patru fragmente provin de la mamifere sălbatice, trei de la cerb și unul de la căprior.¹¹⁴

Din *bordeiul 3* au fost recuperate 31 de resturi faunistice, dintre care 22 determinabile. Bovinele sunt reprezentate prin 8 fragmente, provenind de la un număr

¹¹¹ Gudea 2009, 159-160.

¹¹² Georoceanu, Blăjan, Georoceanu, Lisovschi 1980, 69-77.

¹¹³ Georoceanu, Blăjan, Georoceanu, Lisovschi 1980, 77-78.

¹¹⁴ El Susi 1988, 131.

minim de 3 indivizi, unul sacrificat sub 3,5 ani, al doilea peste 3,5 ani, iar al treilea peste 5 ani. 7 resturi provin de la suine, de la un număr minim de 2 indivizi: unul în jur de 15-16 luni, iar celălalt în jur de 2 ani. Calul are 3 fragmente, ce provin de la un animal sacrificat la o vârstă avansată. De la ovicaprine provin tot 3 fragmente, de la un animal tăiat în jurul vârstei de 2 ani. Cerbul este reprezentat printr-un singur fragment.

Groapa 1 a furnizat 32 de fragmente osoase, dintre care 21 determinabile. Predominante sunt ovicaprinele, cu 8 resturi, din care 2 sunt atribuite unei capre tinere (o pereche de coarne). O piesă atribuită cu certitudine genului *ovis*, provine de la un subadult, de talie medie, sacrificat în jur de un an. Au fost sacrificate minim 4 animale: unul sub un an (capra), unul între 1,5- 2 ani, unul în jur de un an și unul între 5-7 ani. *Bovinele* sunt reprezentate prin 5 resturi, două provenind de la un subadult și trei de la un adult. Cornul aproape întreg provine de la o femelă. La suine s-a determinat un număr minim de 3 indivizi, pe baza celor 5 fragmente, sacrificați între 1- 1,5 ani. Mamiferele sălbatice sunt reprezentate de trei resturi, dintre care 2 ale căpriorului și unul al cerbului.¹¹⁵

Din *groapa 2* materialul a fost prelevat de la o adâncime de 0,50- 0,90 m și constă din 22 de oase, dintre care 16 determinabile. 6 fragmente provin de la bovine, reprezentând doi maturi și un subadult; 5 resturi de la ovicaprine, 2 aparținând unui matur, iar restul unui miel. Calul are trei fragmente ce provin de la un individ de 6-11 ani.

Din *groapa menajeră*, de la o adâncime de 0,80- 1,40 m s-au recoltat 15 fragmente, din care 11 determinabile. Ovicaprinele sunt reprezentate de 5 fragmente, dintre care unul provine de la un adult și restul de la un individ tânăr. Trei piese ne semnificative provin de la un adult din specia bovinelor. Mai este reprezentat câte un individ aparținând calului și măgarului.¹¹⁶

Concluziile trase pe baza acestor studii sunt: se constată o acumulare destul de însemnată de resturi osoase în stratul de umplutură a bordeielor. În locuințe predomină resturile bovinelor, iar în gropile de deșeurii cele ale ovicaprinelor. Este interesantă prezența unei porțiuni dintr-un picior anterior de cal în B2. Materialul faunistic aparține exclusiv mamiferelor, în cadrul cărora se detașează vizibil speciile domestice (predomină bovinele ca resturi și ca număr minim de indivizi). Bovinele sunt de talie mică, asemănătoare cu cele din așezările geto-dace. Din cei 11 indivizi estimați, mai mult de jumătate au depășit stadiul adult, existând chiar animale sacrificate la o vârstă matură, ceea ce indică o creștere în scopuri utilitare și abia apoi pentru carne. Ovicaprinele reprezintă un procent ceva mai scăzut, în general sunt de talie medie. Procentul mai mare de animale sacrificate tinere, denotă utilizarea lor în primul rând pentru carne. Porcul domestic era crescut pentru carne, peste 85,7 dintre indivizi fiind sacrificați între 1-2 ani.

¹¹⁵ El Susi 1988, 132-133.

¹¹⁶ El Susi 1988, 133-134.

Cabalinele prezintă o frecvență sporită. Erau de talie moderată, cu extremități gracile. Toți indivizii estimați au fost crescuți până la o vârstă matură. Prezența resturilor lor printre deșeurile menajere nu exclude folosirea lor în alimentație. Măgarul este reprezentat printr-un singur fragment. Speciile vâdate (cerb, căprior) au o pondere mai scăzută, iar stadiul adult al tuturor indivizilor atestă un vânat în scopuri alimentare.¹¹⁷

În cazul **amfiteatrului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa**, materialul osos analizat provine din săpăturile arheologice din anii 1992-1994.

Datele despre bovine sunt relativ puține, chiar dacă există un număr relativ mare de fragmente identificate. Estimarea numărului minim de indivizi și a vârstelor este dificilă. Majoritatea oaselor provin de la subadultți (peste 2-2,5 ani până la 3-3,5 ani). Sunt prezenți și 1-2 indivizi maturi, de peste 7-9 ani. Talia a putut fi calculată pentru un singur mascul la 136,5 sau 145 cm, dar probabil erau caracteristice valori mai mici. În cazul suinelor, în eșantionul studiat este reprezentată doar specia domestică. Talia lor nu a putut fi estimată. S-a apreciat existența unor indivizi juvenili (în jur de 6 luni), a câtorva indivizi bătrâni și a câtorva de peste 1,5 ani, cel mai probabil de 3-4 ani. Ovicaprinele sunt reprezentate de un număr foarte mic de oase, datele metrice sunt foarte puține, singurele date par a fi cele despre vârsta indivizilor, care par a fi fost adulți în momentul sacrificării. La cabaline s-au identificat un număr minim de 2 indivizi, diferiți ca talie: unul de 130 cm, altul de 160 cm. Canidelor li s-au atribuit 5 fragmente, ce pot proveni de la două specii diferite: un lup cu talia de 70 cm și câinele cu o talie medie de 45-47 cm. Galinaceele nu pot fi caracterizate din punct de vedere morfologic din cauza numărului foarte mic de oase.¹¹⁸

Materialul oasteologic de la **Vețel- Micia (jud.Hunedoara)** provine din campaniile 1976-1979 și constă din peste 3000 de piese, din care 1789 identificate. Dintre acestea 1763 aparțin mamiferelor, iar 26 păsărilor.

Se pare că sacrificarea bovinelor se făcea prin intervenții la părțile moi ale corpului și nu prin lovituri pe axa longitudinală a capului. După sacrificare, se tăia probabil capul cu o secure, bardă sau satâr. Coarnele erau detașate prin una sau mai multe lovituri. Semnele de tăiere de pe oasele scheletului indică folosirea atât a uneltelor grele, cât și a cuțitelor fine.¹¹⁹ După sacrificarea ovicaprinelor și suinelor se făcea despicarea capului pe linia mediană, printr-o singură lovitură puternică și precisă.

Bos taurus reprezintă jumătate din piesele identificate, ceea ce arată importanța acestei specii în economia castrului. 50% din numărul minim de indivizi au fost sacrificați după împlinirea vârstei de 4 ani, 25% în intervalul 2,5-4 ani, fapt ce arată exploatarea lor în primul rând pentru produsele secundare (lapte, forță de muncă), și abia apoi sacrificarea pentru consum. *Ovis aries* reprezintă 18,4% din fragmente, iar oile sunt mai numeroase

¹¹⁷ El Susi 1988, 133,135-136.

¹¹⁸ Gudea 2007, 156-157.

¹¹⁹ Udrescu 1985, 66-67.

decât caprele. S-a estimat o talie medie de 66,8 cm. 73% din numărul minim de indivizi au fost sacrificați după împlinirea vârstei de 2 ani, fapt ce arată că se urmărea în primul rând producția de lână. Capra hircus sunt crescute pe o scară mai redusă decât oile, dar ponderea lor economică nu este de neglijat. În așezările romane s-a evidențiat o medie a taliei mai mare.¹²⁰ *Sus domesticus* reprezintă 19,3%. Din numărul minim de indivizi, 50% au fost sacrificați în intervalul 1,5-3 ani. *Equus caballus* a fost utilizat și în scopuri alimentare, totuși principalul scop al creșterii lui a fost cel utilitar și militar. Importanța lui este mult mai mare decât o reflectă proporția redusă a fragmentelor. *Canis familiaris* are o talie medie de 60,5 cm, o talie supramedie și mare, ce arată că probabil a fost folosit pentru paza locuințelor și a turmelor. 10 fragmente provin de la *Felis domestica*, de la un exemplar tânăr de 5-6 luni. Vânătoarea este atestată prin cinci specii: cerb, mistreț, căprioara, iepurele, castorul, care reprezintă 5% din fragmente. Sunt specii comune pentru ecosistemul înconjurător castrului. Vânătoarea a fost probabil o îndeletnicire ocazională cu scop de divertisment.

Pe baza acestor studii s-au tras unele concluzii. Bovinele sunt specia cu cea mai mare pondere economică, urmate de ovicaprine și suine. Calul a fost utilizat puțin în alimentație, iar numărul scăzut al fragmentelor ar ilustra doar ponderea lui în alimentație, nu și importanța lui reală. Ovinele și bovinele erau crescute în primul rând pentru produsele lor (lapte, forță de muncă la bovine, lână și lapte la ovine). Față de epoca geto-dacică se observă o creștere a taliei principalelor specii domestice (bovine, ovine, caprine). S-au descoperit și fragmente ce aparțin unei pisici tinere, domestice. Procentajul de 95,1% a animalelor domestice se explică prin relații bune între garnizoana castrului și locuitorii așezărilor din împrejurimi. Schimburile dintre ele asigură garnizoanei necesarul de animale pentru consum și înlocuirea celor folosite la alte activități. Astfel s-ar putea explica, scăderea importanței vânatului, ca sursă de hrană, și transformarea ei într-o îndeletnicire ocazională, probabil cu scop de divertisment.¹²¹

Pe baza celor prezentate mai sus se pot trage unele concluzii. În ce privește proporția speciilor domestice față de cele sălbatice, procentul celor din urmă este mic, nedepășind în general 5-6%. Din punct de vedere al eșantioanelor studiate, dintre **speciile domestice** au fost identificate: vita domestică (*Bos taurus*), oaia (*Ovis aries*), capra (*Capra hircus*), porcul domestic (*Sus scrofa domesticus*), pisica (*Felis catus*), câinele (*Canis familiaris*), calul (*Equus caballus*), găina (*Gallus domestica*), gâsca (*Anser anser*), iar dintre cele **sălbatice**: bourul (*Bos primigenius*), cerbul (*Cervus elaphus*), căpriorul (*Capreollus capreollus*), mistrețul (*Sus scrofa ferrus*), vulpea (*Canis vulpes*), lupul (*Canis lupus*), potârnichea (*Perdix perdix*), castorul (*Castor fiber*), iepurele (*Lepus europeus*), ursul (*Ursus arctos*), veverița (*Sciurus vulgaris*).

¹²⁰ Udrescu 1985, 69.

¹²¹ Udrescu 1985, 70-71.

Din punct de vedere numeric se conturează trei specii principale, care constituie majoritatea fiecărui eșantion: bovine, ovicaprine, suine. Primul loc în majoritatea siturilor este ocupat de bovine, urmate de ovicaprine și suine. Speciile cu importanță secundară (cabaline, canide, păsări) sunt reprezentate în procente scăzute. În castre se observă o pondere mai mare a bovinelor (în aceste cazuri ponderea suinelor este mai mare) și procente mai scăzute ale speciilor secundare. Bovinele au fost sacrificate în general după vârsta de 3,5 ani, iar majoritatea taliilor se plasau în intervalul 110-135 cm. La ovicaprine se observă predominanța claselor de vârstă adultă/ matură în castre. Taliile medii se plasează în intervalul 65-70 cm. La suine este greu de prefigurat un model de sacrificare, adesea se poate vorbi de o structură heterogenă a vârstelor de sacrificare, cu predominanță relativă a indivizilor maturi. Taliile medii se situează între 65-75 cm. La cabaline valorile taliilor nu sunt uniforme (de la 115 la 156 cm). Oasele de cal lipsesc tocmai din castre, unde ne-am fi așteptat să găsim informații mai clare. Este clar faptul că nu era o rasă alimentară, carnea de cal fiind consumată doar în condiții speciale. Descoperirea oaselor de canide este obișnuită între resturile menajere, fără să se pună problema consumului. Se vorbește de circa 6-8 grupe morfologice distincte. În interiorul castrelor apar cu precădere indivizi de circa 55 cm, ce ar putea indica preferința pentru tipul morfologic al câinelui de pază.¹²²

Pe baza cercetărilor osteologice se poate afirma existența raselor diferite în cadrul unor specii. Aceste delimitări s-au făcut pe baza stabilirii gracilității și taliei animalelor.

a) S-au identificat două sau trei rase de bovine: cu talie mare (la Bologa, Micăsasa, Alba Iulia), medie (la Brâncovenești) și mică (la Timișoara-Freidorf). Se crede că bovinele cu talie mică (în jur de 110 cm) aparțineau fondului autohton, cele cu talie medie sunt rezultatul metisajului, iar cele de talie mare (peste 140 cm) sunt cele importate. În cele mai multe așezări rasele coexistau.

b) Și la ovicaprine s-a constatat coexistența a trei rase: de talie mare, medie și mică. Și aici diferențele au apărut prin metisarea animalelor aduse cu cele autohtone.

c) La suine s-au identificat doar două rase: cu talie mare și medie.

d) La cai s-a observat existența a trei rase: cu talie mare (peste 140 cm- la Stolniceni, Moigrad), medie (Brâncovenești, Micăsasa, Târnăvioara, Alba Iulia, Moigrad) și mică (la Moigrad- vama). Cele trei rase coexistau.

e) Se presupune existența mai multor rase de câini. La Stolniceni s-au identificat mai multe rase: câini mari de pază, câini de vânătoare, câini mici și chiar pitici. Două rase s-au identificat la Moigrad, trei la Pojejena, iar la Alba Iulia predominau câinii de talie medie.

f) În cazul găinii domestice avem de-a face cu două rase: de talie mare și mică.¹²³

¹²² Gudea 2009, 70-78.

¹²³ Gudea, Gudea 2000, 269-270.

Printr-o comparare a situației din Dacia cu cea din cele trei provincii învecinate (Pannonia, Moesia Inferior și Superior) se poate afirma că nu sunt diferențe majore din punct de vedere al procentului bovinelor, acestea sunt în aproape toate siturile specia principală ca număr de resturi identificate. În siturile militare din Pannonia bovinele reprezintă 40-60%, în Moesia Superior 25-40%, în Moesia Inferior peste 50%, iar în Dacia 40-50%. În toate provinciile par să fie sacrificate la vârsta matură. Talia medie în siturile învecinate pare să fie 110-125 cm, iar în Dacia 110-135 cm. Diferența valorilor medii poate fi explicată prin prezența cu precădere a tipului morfologic ameliorat sau că ponderea masculilor este mai mare, față de siturile din provinciile învecinate. O diferență de 10 cm ar putea însemna o diferență în masa vie de 100 kg.

Ovicaprinele ocupă locul doi ca procentaj în Dacia și locul trei în celelalte provincii (Pannonia 15-20%, Moesia sub 30%). Proporțiile în caste sunt relativ asemănătoare (15-20%), iar în alte tipuri de situri procentele sunt mai mari. Vârsta de sacrificare este destul de heterogenă, se preferau în general indivizii ajunși la stadiul de maturitate.

Procentul suinelor este mai ridicat în Pannonia (30-35%), iar în Moesia ceva mai mic (excepție Nikopolis). În Dacia valorile sunt destul de uniforme, dar inferioare celor din celelalte provincii. S-a semnalat faptul că în unele situri creșterea procentului bovinelor aduce o scădere a procentului suinelor. Speciile secundare (cabaline, canide, păsări) sunt prezente în toate siturile în proporții destul de asemănătoare, ce nu trec în general de 2-3%.

Pe baza tuturor acestor studii arheozoologice, se pot formula câteva concluzii generale referitoare la creșterea animalelor în epoca romană:

- Procesul de romanizare a influențat direct creșterea, exploatarea și gestionarea resurselor rezultate din creșterea animalelor.
- Se modifică raportul dintre speciile sălbatice și domestice în epoca romană, prin creșterea cantitativă și calitativă a ponderii speciilor domestice.
- În siturile romane se modifică ponderea alimentară a speciilor principale (bovine, ovicaprine, suine), printr-o mai frecventă exploatare și utilizare în alimentație a bovinelor.
- Se produc modificări morfologice la unele specii. Apar rase noi și dispar sau se reduc numeric rasele primitive dacice, trecându-se de la creșterea extensivă la cea intensivă, științifică, de la rasele primitive la cele superioare, cu productivitate crescută.
- Importul de rase noi început în epoca dacică devine o practică curentă în epoca romană.
- Apariția marilor aglomerări urbane (orașe, centre de producție, caste) determină o creștere intensivă nu numai pentru consumul propriu, ci mai ales pentru consumul intensiv. Orientarea acestor produse animaliere dinspre sate, ferme agricole s-a făcut prin comerț spre aglomerările urbane. Urmele de pe oase atestă cel mai probabil un

sistem de tranșare (ce ar putea fi indiciul unei activități comerciale), carnea fiind cumpărată gata parcelată, tranșată prin tăieturi- tip, în spații special destinate unei asemenea activități (măcelării).

- **Influența romană** asupra lumii animalelor domestice se reflectă atât prin schimbarea la nivel morfologic, apariția raselor, creșterea capacităților productive, cât și prin originea latină a multor nume de animale din limba română (vacă, vițel, bou, taur, oaie, miel, capră, ied, câine).

- La bovine se constată o creștere a taliilor în medie cu 10-15 cm.
- O modificare mai puțin pregnantă se produce și la ovicaprine. Aici este mai vizibilă modificarea modelului de consum, prin polarizarea vârstelor de sacrificare.

- La suine nu se constată modificări morfologice, fapt ce indică păstrarea unui model de exploatare extensiv, facil.

- La cai se observă o creștere a taliei cu 10-15 cm.
- Din punct de vedere morfologic, câinii apar cei mai diversificați, fiind evidențiată existența mai multor tipuri morfologice distincte: brahimeli, robuști, câini pitici sau de talie mare.¹²⁴

e) Medicina veterinară

Mai mulți autori antici s-au ocupat de agricultură și creșterea vitelor, demonstrând că exista o adevărată știință a zootehniei dublate de o știință a medicinei veterinare (Varro, *De Re rustica*, Cato cel Bătrân, *De Agri Cultura*, Vegetius, *Ars Mulomedicinae*, Columella, *De Re Rustica*, Pelagonius, *Ars Veterinaria*). Aceste lucruri par firești dacă ne gândim la numărul mare de animale din Imperiu. Și sursele grecești în limba latină subliniază necesitatea educației în domeniul medical- veterinar. Chiron, un medic veterinar de secol IV d. Ch critică practicile unor *veterinarii* care recurg la vrăji, incantații și poțiuni magice, când tratamentele aplicate nu aveau efecte. Aceștia erau numiți „*minus intelligentes...idiotae et minus scientes*”. Pentru Dacia nu avem dovezi literare sau epigrafice sigure, dar în comparație cu situațiile din provinciile contemporane se poate presupune o stare asemănătoare.

Sursele scrise arată existența la greci a medicilor veterinari pentru cai (*hippiatroi*). Romanii aveau specialiști pentru creșterea, întreținerea și tratamentul animalelor (*pecuarii, veterinari, medici pecuarii*). În castre existau medici pentru soldați (*medici castrenses*) și medici pentru animale (*veterinarii*). Tratarea și vindecarea cailor este domeniul medicinei veterinare cel mai bine cunoscut, existând metode terapeutice și manevre medicale pentru această specie în scrierile latine. Unele surse precizează că termenii de *veterinarius* și *medicus iumentarius* sunt legați de animalele de povară, iar

¹²⁴ Gudea 2005, 248; Gudea 2009, 98-99.

denumirea de *medicus pecuarius* de efectivele de animale controlate de unitățile militare sau structurile militare. Se pare că termenul de *mulomedicus* este asociat persoanelor civile și nu militarilor. În Britannia apare termenul *mulophysicus*.

Vegetius în *Ars mulomedicinae* amintește diferite afecțiuni, mai ales digestive, ale spatelui, ale picioarelor. Majoritatea afecțiunilor erau asociate cu hrana, insuficientă sau de proastă calitate, dar problemele puteau fi cauzate și de harnașamentele incorect folosite. Oferă o serie de tratamente cu poțiuni și creme din plante, miere, oțet. Cato oferă informații despre modul de organizare a turmelor de bovine, îngrijirea lor, remedii pentru afecțiuni frecvente, despre cum trebuie îndopate găștele și păsările de curte, despre sacrificarea scroafelor. Columella vorbește și el despre creșterea și îngrijirea animalelor, descrie boli ale vitelor și tratarea lor, oferă informații despre modul de creștere a oilor, caprelor, porcilor, descrierea diferitelor afecțiuni, dar subliniază și importanța inspecției ante- și post-mortem a animalelor sacrificate pentru consum, pentru a nu permite transmiterea și răspândirea unor afecțiuni.

Asocierea elementelor de zootehnie și medicină veterinară cu agricultura arată importanța și accentul pus pe animalele de povară și muncă. Termenul *veterinarius* își are originea în cuvântul *veho*, care înseamnă tracțiune, forță de tragere sau împingere.

Nu avem dovezi despre existența unor veterinari în Dacia. Se știe că în castră funcționau abatoare, iar spitalele pentru animale (*veterinaria*) erau situate înafara castrărilor, la fel ca și grajdurile pentru animalele de tracțiune și consum. Unele instrumente medicale descoperite sugerează că ar fi putut fi folosite și în cazul unor tratamente pentru animale.¹²⁵

II. Apicultura

Albinele și albinăritul jucau un rol important în viața de toate zilele a romanilor. Mierea era întrebuințată atât în alimentație cât și în prepararea unor leacuri. Ceara era materia primă pentru cea mai mare parte a sistemului de iluminat. Din aceste cauze, probabil romanii s-au ocupat de albinărit încă din cele mai vechi timpuri. Pentru primele secole de la întemeierea Romei nu avem știri literare despre albinărit, totuși se putea admite că fiecare gospodărie țărănească avea câțiva stupi din scoarță de plută sau din împletituri de nuiele de răchită căptușite cu lut, pe care-l ținea pe câte un soclu sub pomii din livadă. În secolul II î.Ch. nici Cato nu vorbește despre albinărit ca despre o îndeletnicire foarte importantă în cadrul mării gospodării. Totuși, datorită deselor mențiuni în lucrarea sa a mierii și a cerii, s-a ajuns la concluzia că acestea nu erau cumpărate de pe piață, ci se obțineau din producție proprie.¹²⁶

¹²⁵ Gudea 2005, 248; Gudea 2009, 90-93; Gudea 2007, 38-40.

¹²⁶ Lascu 1965, 44.

Sursele literare principale cu privire la albine și albinărit sunt: Varro (III, 16), Columella (cartea IX), Pliniu, Palladius și cartea XV din *Geoponika*.¹²⁷

Vergiliu în *Georgice* vorbește despre un fermier care își cunoștea și își iubea albinele. Varro amintește despre importanța apropierea unui râu de locul unde se află stupii și recomandă anumite plante care ar trebui cultivate: cimbru, trandafiri, mac, mazăre, fasole și o serie de alte plante cu flori. Tot el ne spune că trebuie oferită albinelor mâncare pentru a nu consuma mierea. Oferă trei rețete, două pentru prăjituri dulci și una pentru sirop. Columella considera albinăritul ca fiind o ocupație serioasă și practică, capitolele sale dedicate acestei îndeletniciri erau foarte detaliate. Pliniu considera mierea care se cristalizează de calitate inferioară.¹²⁸ Unii autori antici au vorbit chiar și despre diferite soiuri de miere otrăvitoare, cum ar fi cea din Pont.

Autori care au scris despre agricultură ne spun că stupii erau confecționați din nuiele, din trunchiuri de arbori scobite, din lut și mai rar, chiar din bronz. Cu privire la aranjamentul interior, unele aveau un singur compartiment, altele aveau două încăperi suprapuse, din care cea de sus era rezervată pentru miere. O categorie mai perfecționată era reprezentată de cele care erau în așa fel construite, încât spațiul interior putea fi sporit sau redus, în funcție de numărul albinelor și de abundența mierii. Fiecare stup se așeza pe un soclu, puțin înclinat pentru a evita umiditatea. Stupii aveau de obicei o singură intrare, în partea inferioară, dar se făceau și stupi cu două, trei sau chiar mai multe intrări. Intrările erau mici, pentru a împiedica pătrunderea dușmanilor albinelor în stup și a reduce la minim variațiile de temperatură.

Cât privește originea mierii, în antichitatea romană s-a dat crezare legendei transmise probabil din Grecia despre caracterul ei misterios. S-a crezut că mierea cădea din văzduh, ca un fel de rouă, pe frunzele plantelor și a arborilor, mai ales a stejarului, iar albinele doar zburau și o adunau.¹²⁹ Columella vorbește despre „mierea căzută din cer”,¹³⁰ iar Pliniu cel Bătrân spune că „mierea din văzduh, ca transpirație a cerului, era un fel de salivă a astrelor sau excreții ale aerului care se purifică”.¹³¹ Alți autori, printre care și Varro susțineau în schimb că albinele culegeau materia primă a mierii din afară, iar apoi o prelucrau în interiorul stupilor.

Recoltarea mierii se făcea de obicei de două ori pe an, la sfârșitul primăverii și toamna. Albinele erau făcute inofensive cu ajutorul unui afumător special. După scoaterea fagurilor din stupi, aceștia se puneau pe o bucată de pânză mai rară așezată pe un strecurător de nuiele de răchită. De cea mai bună calitate era mierea care se scurgea de la

¹²⁷ White 1970, 331.

¹²⁸ Brothwell 1969, 78-79.

¹²⁹ Lascu 1965, 45.

¹³⁰ Columella, *De Re Rustica*, X, 4 (Nisard 1844, 409); Lascu 1965, 45.

¹³¹ Lascu 1965, 46.

sine. Când nu se mai scurgeau, erau storși cu acea bucată de pânză. Columella este de părere că cea mai bună miere se recoltează în ultima zi din septembrie. Tot el afirmă că a treia recoltă trebuie lăsată în totalitate albinelor. Pe marile proprietăți stupii erau dați în grija unor sclavi cu experiență. Dacă aceștia lipseau, se practica și sistemul arendării stupilor unor oameni liberi din afara gospodăriei, iar proprietarul lua renta stabilită prin contract. Varro menționează existența unor stupari de meserie (*apiarius*), care aveau doar o casă înconjurată de o grădină de un *iugerum*, plină de arbori și flori cu o stupină mare, care le aducea venituri însemnate din producția de miere. Albinăritul era dezvoltat în anumite regiuni ale Italiei, dar mai ales în Sicilia și Corsica.¹³²

În Roma antică mierea a avut o multitudine de utilizări, nu doar pentru prăjituri și dulciuri ci și ca și conservant. Apicius recomandă conservarea cărnii, dar și a fructelor cu miere. Era un ingredient important al dulciurilor, dar și al sosurilor, dressingurilor, fiind folosit chiar și ca glazură pentru șuncă.¹³³ Putea fi consumată crudă, ca desert de populația mai modestă sau rurală. Era folosită și pentru prepararea băuturilor îndulcite: *mulsum*, *aqua mulsa*, *hydromel*. Dacă era lăsată să fermenteze *aqua mulsa* putea să se transforme în *aqua mulsa inveterata*, un lichior auriu, asemănător cu vinul alb. Pliniu era de părere că cel mai bun *hydromel* se făcea în Frigia, iar Columella spunea că această lichid era folosit pentru conservarea măslinelor negre. Cea mai căutată și mai comercializată era *mulsum*, pentru care se folosea cel mai bun vin și mierea de cea mai bună calitate.¹³⁴

Mierea mai era utilizată și la producerea diferitelor uleiuri aromate, parfumurilor și alte produse cosmetice. Mai era utilizată pe scară largă și în medicină, singură sau amestecată cu alte ingrediente. Pliniu spune că mierea din Creta, cu proprietăți aproape miraculoase, era cea mai bună pentru uz medicinal, iar mierea de origine attică era folosită pentru unguente în tratamente oftalmologice. Mierea se află pe primele locuri în tratarea numeroaselor afecțiuni: infecții ale ochilor, urechilor sau nărilor, probleme pulmonare, afecțiuni ale stomacului sau organelor interne, probleme stomatologice, dermatologice. Mierea mai era folosită și în practici religioase și funerare.¹³⁵

Mierea preferată a anticilor era cea de cimbru, neafumată. În Edictul lui Dioclețian sunt amintite trei feluri de miere: cea de primă calitate (*mel optimum*) din care circa jumătate de litru costa 40 de denari (preț apropiat cu cele ale uleiurilor și vinurilor de calitate superioară) și cea de calitate a doua (*mel secundum*) ce costa 24 de denari, precum și *mel foenicinum*, vândută foarte ieftin, la doar 8 denari (era defapt un surogat licoros pe bază de curmale fermentate). Numeroasele tipuri de miere erau clasificate în diferite forme: Aristotel pe baza dulceații, culorii și savorii, Pliniu pe baza zonei de origine,

¹³² Lascu 1965, 45-46; Fraser 1931, 125-129.

¹³³ Brothwell 1969, 79-80; Bortolin 2008, 22-24.

¹³⁴ Bortolin 2008, 24-26.

¹³⁵ Bortolin 2008, 26-33.

Columella după tipurile de flori. Cele mai apreciate tipuri de miere erau cele din plante aromatice (cimbru, măghiran, oregano, rozmarin), iar cele mai puțin apreciate erau cele din flori sălbatice, zarzavaturi și legume. Se cunoșteau și tipuri toxice, cum ar fi mierea de rododendron, menționat de Pliniu. Apicius era de părere că mierea de proastă calitate poate fi ameliorată prin amestecarea cu miere de bună calitate. Consumul pe scară largă al mierii asigură profituri considerabile apicultorilor. Mierea era vândută de comercianți specializați. Având în vedere multitudinea de zone în care se producea miere, precum și diferitele tipuri și calități, probabil exista o ofertă variată și prețuri diferite.¹³⁶

Se cunosc puține informații cu privire la vasele utilizate la transportul mierii. Mierea a reprezentat de timpuriu un produs comercial important (alături de vin, ulei). Strabo spune că una din principalele zone exportatoare de miere și ceară în epoca augusteică a fost Baetica. De la Roma provin două inscripții (sfârșitul epocii republicane, începutul celei imperiale) ce amintesc liberti, care erau *mellarii*, comercianți de produse apicole. Aceștia puteau avea magazine specializate sau simple tarabe în for sau pe străzi. Nu sunt informații despre comerțul cu miere și produse apicole în zonele rurale. Pentru transportul mierii pe distanțe mai scurte sau mai lungi se utilizau diferite recipiente (amfore sau alte vase), dar nu se poate vorbi de anumite tipuri sau forma caracteristice exclusiv mierii.¹³⁷

Alte produse importante ale albinelor erau ceara și o serie de lichide derivate din miere. Ceara avea o multitudine de utilizări, era folosită la iluminat, pentru tăblițe cerate, pentru îmbălsămare, în medicină, la statui și picturi. Mulți autori antici considerau că ceara se producea din flori.¹³⁸

În cazul Daciei nu avem nicio informație concretă despre practicarea apiculturii. Poate un indiciu ar putea fi inscripția, care o amintește pe Diana Mellifica, un epitet interesant și totodată unic, care ar putea fi eventual pus în legătură cu mierea sau albinăritul:

*Dianae / mellificae / sacrum / Com (atius) Super.*¹³⁹

Cumont a pus epitetul în legătură cu mierea utilizată în cultul lui Mithras, alții au considerat că ar fi vorba de o divinitate autohtonă, dar *mellifica* ar putea fi o funcție a patroanei pădurilor. Dedicantul inscripției votive este M. Aurelius Comatius Super.¹⁴⁰

Chiar dacă nu sunt dovezi sigure ale practicării apiculturii în provincia Dacia, putem presupune existența acesteia. Și azi multe zone ale României sunt prielnice creșterii albinelor și probabil o situație asemănătoare putea exista și în antichitate. Mai mult ca

¹³⁶ André 1961, 188-191; Bortolin 2008, 33-35.

¹³⁷ Bortolin 2008, 115-119.

¹³⁸ Fraser 1931, 137-146.

¹³⁹ IDR III/5, 62.

¹⁴⁰ IDR III/5, 62, 52.

sigur mierea era cunoscută și de populația dacică, nu știm dacă erau cunoscute practicile apicole sau dacă procurarea mierii se reducea la adunarea din sălbăticiie. Odată cu venirea romanilor, care erau mari consumatori de miere, cu siguranță au fost introduse în provincie și tehnici de creștere a albinelor. Mulți coloniști sau veterani, obișnuiți cu variatele utilizări ale mierii în viața de zi cu zi, au adus cu ei și cunoștințele cu privire la apicultură, pe care cu siguranță le-au pus în practică pe noile ferme rurale pe care ș-i le-au întemeiat. Dacă populația dacică nu avea cunoștințe de creștere a albinelor, putea să învețe și să preia de la romanii veniți în Dacia. Indicii pentru cunoașterea și utilizarea cerii ne oferă și tăblițele cerate de la Alburnus Maior, dar ceara mai putea fi utilizată în diferite scopuri (pentru închiderea etanșă a diferitelor recipiente, la scris, la turnat statuete, iluminat).

Indicii pentru practicarea apiculturii și utilizarea cerii la iluminat ar fi și fragmentele de sfeșnice descoperite în Dacia. De la Răcari provine o piesă de bronz considerată multă vreme paleocreștină, descrisă și reprodusă greșit (cu capul în jos).

În realitate este partea superioară a unui sfeșnic, un caliciu în care se fixa lumânarea. „Peștișorii” de pe partea considerată anterior piciorul piesei, sunt defapt petale stilizate, legate între ele prin semicercuri. Inițial au fost șase petale, din care se mai păstrează doar patru. În centru este un orificiu din care lipsește cuiul în care se înfingea lumânarea. Se datează probabil în epoca principatului. Din castrul de la Potaissa provine un sfeșnic de bronz, înfățișând un acrobat care stă în mâini, cu tălpile picioarelor susținând o sferă peste care era montată o „floare” cu șase petale care se resfrâng. În centrul florii s-a mai păstrat cuiul din fier în care se înfingea lumânarea. Un alt sfeșnic de la Potaissa reprezenta un silen pe corpul căruia, printr-un sistem de suporturi se montau în cruce patru brațe pentru patru lumânări. Tot de la Potaissa (oraș) provine un sfeșnic cu corpul în formă de acrobat, pentru o lumânare. Se mai păstrează și fragmente („frunze”, „petale”) din sfeșnice. Chiar dacă iluminatul cu lumânări era mai puțin răspândit decât cel cu lucerne, descoperirea de asemenea sfeșnice (întregi sau fragmentare) și în alte părți ale Imperiului Roman dovedesc această practică.¹⁴¹

Dovezi importante pentru practicile apicole ar putea să ne ofere cercetările arheologice viitoare, cum ar fi descoperirea de inscripții care să ateste această practică, eventual urme sau fragmente de stupi, recipiente care să conțină urme de miere, reprezentări plastice ale albinelor sau practicilor legate de albinărit.

¹⁴¹Bărbulescu 2001, 376-379

Bibliografie

Alcock J. P., *Food in the ancient world* (Connecticut, London 2006).

Alicu D., Pop, Wollmann V., *Figured monuments from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR International Series 55, 1979.

André J., *L'alimentation et la cuisine á Rome* (Paris 1961).

Bărbulescu M., *Interpretări arheologice. În Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu* (Cluj-Napoca 2001), 371-382.

Bărbulescu M., *Potaissa. Studiu monografic* (Turda 1994).

Bökönyi S., *Animal breeding on the Danube*. In C. R. Whittaker, ed., *Pastoral economies in classical antiquity*, The Cambridge Philological Society, 1988, 171-176.

Bökönyi S., *The development and history of domestic animals in Hungary: the Neolithic through the Middle Ages*. *American Anthropologist*, New Series 73, no. 3, June 1971, 640-674.

Bortolin R., *Archeologia del miele* (Mantova 2008).

Brothwell D., Brothwell P., *Food in antiquity. A survey of the diet of early peoples* (London 1969).

Columella, *De re rustica* (Les Agronomes Latins, Caton, Varron, Columella, Palladius – publicat de M. Nisard în Collection des Auteurs Latins, Paris, 1844).

Conti F., *Atlasul Romei antice* (Oradea 1993).

Curtis R. I., *Ancient food technology* (Leiden, Boston, Köln 2001).

Dumitrașcu S., *Turme și pășuni în Dacia*. *Crisia* 31, 2001, 35-39.

EI Susi G., *Analizele resturilor de faună din castrul roman de la Hinova (jud. Mehedinți)*. *Analele Banatului* 2, 1993, 215-220.

EI Susi G., *Materialul faunistic din așezarea daco-romană de la Timișoara Freidorf*. *Crisia* 18, 1988, 131-137.

Étienne R., *Viața cotidiană la Pompei* (București 1970).

Faas P., *Around the Roman table. Food and feasting in ancient Rome* (Chicago, London 2005).

Fraser H. M., *Beekeeping in Antiquity* (London 1931).

Frayn J. M., *Sheep-rearing and the wool trade in Italy during the Roman period* (Liverpool 1984).

Frayn J. M., *Subsistence farming in Roman Italy* (London 1979).

Georoceanu P., Blăjan M., Georoceanu M., Lisovschi C., *Fauna din unele castre și așezări din Transilvania (II). Fauna din așezarea antică de la Târnăvioara-„Cetate” (jud. Sibiu)*. Marisia 10, 1980, 69-78.

Georoceanu P., Blăjan M., Georoceanu M., Lisovschi C., *Fauna din unele castre și așezări romane din Transilvania (III). Fauna din așezarea antică de la Alba Iulia (Apulum) – „Stația de salvare” (jud. Alba)*. Marisia 15-22, 1992, 91-120.

Ghiurco I., Gudea N., Lisovschi-Cheleşeanu C., *Studiu paleofaunistic al materialului osos descoperit în locuința LM1 din sectorul LM al orașului roman Porolissum*. Acta Musei Porolissensis 16, 1992, 187-190.

Gudea Al. I., *Civilizație și comerț pe teritoriul Daciei romane. Creșterea animalelor și implicațiile ei. Studiu arheozoologic, statistic și comparativ. În Comerț și civilizație: Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate* (Cluj-Napoca 2005), 211-263.

Gudea Al. I., *Contribuții la istoria economică a Daciei romane (Studiu arheozoologic)* (Cluj-Napoca 2007).

Gudea Al. I., Gudea N., *Despre creșterea animalelor. Cunoștințe de zootehnie și medicină veterinară în provinciile dacice (106-275). O încercare metodologică pentru stadiul actual al cercetărilor*. Apulum 37/1, 2000, 241-274.

Gudea Al. I., *Soldatul roman în Dacia (106- 275 p. Chr.). Studiu de arheozoologie privind creșterea animalelor și regimul alimentar în armata romană* (Cluj-Napoca 2009).

Gudea N., *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. II. Vama romană. Monografie arheologică* (Cluj-Napoca 1996).

Haimovici S., *Studiul materialului faunistic din castrul roman din sec. II de la Brâncovenеști, jud. Mureș*. Marisia 15-22, 1992, 87-90.

Harper J., *The tardy domestication of the duck*. Agricultural History 46, no. 3, July 1972, 385-389.

Istoria Românilor. I. Moștenirea timpurilor îndepărtate, coord. Mircea Petrescu-Dâmbovița, Alexandru Vulpe, Editura Enciclopedică, București, 2001.

Istoria Românilor. II. Daco-romani, romanici, alogeni, coord. Dumitru Protase, Alexandru Suceveanu, Editura Enciclopedică, București, 2001.

Jennison G., *Animals for show and pleasure in ancient Rome* (Manchester 1937).

Lascu N., *Cum trăiau romanii* (București 1965).

Lazenby F. D., *Greek and Roman household pets (I)*. The Classical Journal 44, no. 4, January 1949, 245-252.

Lazenby F. D., *Greek and Roman household pets (II)*. The Classical Journal 44, nr. 5, February 1949, 299-307.

Morris P., *Agricultural buildings in Roman Britain*, BAR British Series 70 (Oxford 1979).

Rossiter J. J., *Roman farmbuildings in Italy*, BAR International Series 52, 1978.

Sherratt A., *The secondary exploitation of animals in the old world*. World Archaeology 15, no. 1, Transhumance and Pastoralism, June 1983, 90-104.

Stîngă I., *Villa rustica de la Gârla Mare, jud. Mehedinți. Studiu monografic* (Craiova 2005).

Thurmond D. L., *A handbook of food processing in Classical Rome* (Leiden, Boston 2006).

Tudor D., *Oltenia romană*, ediția a patra (București 1978).

Țeposu-Marinescu L., *Funerary Monuments from Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR International Series 128, Oxford, 1982.

Udrescu Șt., *Unele observații privind creșterea animalelor și vânătoarea în castrul roman de la Micia-Hunedoara. Date zooarheologice*. Revista Muzeelor și Monumentelor, Seria Muzee 22/8, 1985, 66-71.

White K. D., *Fallowing, crop rotation, and crop yields in Roman times*. Agricultural History 44, no. 3, July 1970, 281-290.

Abrevieri bibliografice (periodice și reviste)

AgrHist = *Agricultural History*, Agricultural History Society

AMP = *Acta Musei Porolissensis*, Zalău

AnBan = *Analele Banatului*. Muzeul Banatului, Timișoara

Apulum = *Apulum*. Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia

ClassJour = *The Classical Journal*, The Classical Association of the Middle West and South

Crisia = *Crisia*. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea

Marisia = *Marisia*. Studii și materiale. Arheologie, istorie, etnografie. Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș

RevMuz = *Revista Muzeelor și Monumentelor*. Seria muzee, București

WArch = *World Archaeology*, Taylor and Francis Ltd.

Fig. 1. Basorelief cu o scenă de sacrificiu al animalelor (*apud* Conti 1993, 82).

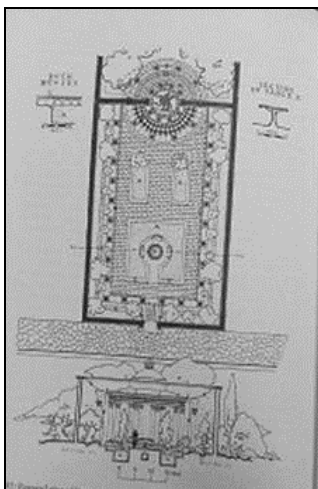

Fig. 2. Reconstituire a crescătoriei de păsări a lui Varro la Casinum (*apud* Purcell 1996, 140, Fig. 52; Jennison 1937, 125).

Fig. 3. Șoarece de pădure (*apud* www.thetuscanmagazine.com).

Fig. 4. Reprezentare a zeiței Pales într-un peisaj pietros, înconjurată de capre (apud White 1970, Fig. 69).

Fig. 5. Statuia ecvestră a lui Marcus Aurelius, Roma (foto Molnár Melinda-Leila).

Fig. 6. Pâlnii utilizate pentru filtrarea mierii: Spania (1.) și Pompei (2.)
(*apud* Bortolin 2008, 98-99, Fig. 75-76).

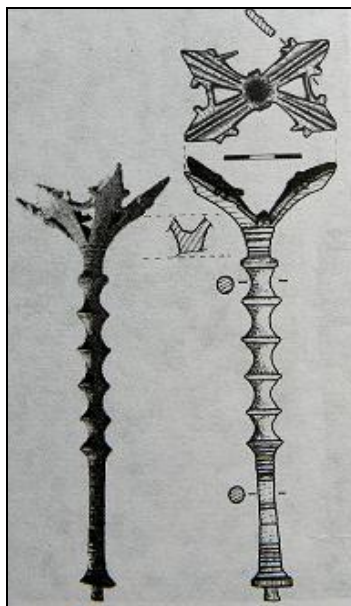

Fig. 7. Sfeșnicul de la Răcari (*apud* Bărbulescu 2001, 382, fig. 6-7).

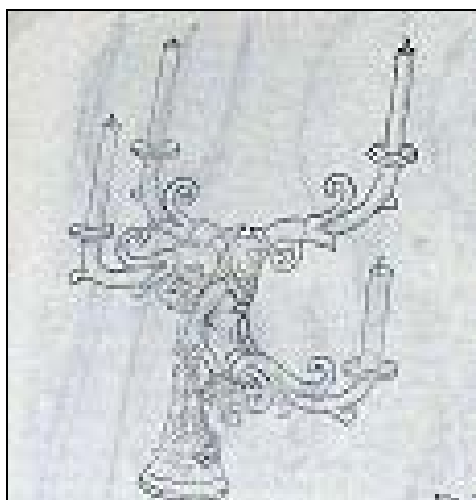

Fig. 8. Reconstituirea sfeșnicului cu patru brațe de la Potaissa
(*apud* Bărbulescu 1994, 140, fig. 31).

CÂTEVA ASPECTE PRIVIND SISTEMUL DE FORTIFICAȚII ȘI CURȚI DOMNEȘTI DIN MOLDOVA LUI ȘTEFAN CEL MARE

*Drd. Gabriel Florin PETRICĂ**

Abstract: *Some aspects regarding the fortification system and princely fortified residences from Moldova during the Ștefan cel Mare's rule. Ștefan cel Mare was the only prince of Moldavia who managed to put his mark on all of his predecessors' aulic foundations, but especially to create a functional system of fortified residences, which constituted one of his military assets. If cities have been strengthened to cope with strong sieges, the royal courts were built to meet all military necessities, as they the faithful backbone of a social base that supported all the political and the military initiatives of the prince. The chronology of these achievements of secular architecture, over which we focused, has a significance that surpasses the simple idea of some simple constructive steps. The secular buildings, as well as the ecclesiastical ones, were the responses to administrative and military needs, but they also served as ideological messages. This is the right perspective, the right approach, on these restoration projects of princely courts, including here the churches, too and the building of bell towers, especially towards the end of his reign. The memory of his predecessors, a true "praise of the forefathers" acquired a special meaning to Ștefan cel Mare. The prince contracted skilled artists for carving tombstones at Rădăuți, a real dynasty mausoleum, but also for other altars of prayer, such as the one from Războieni, whose inscription is, in fact, a dramatic page of both personal history and history of Moldova in those times. Although actually not enough pointed out, Prince Ștefan was able to rebuild the capital Suceava and other cities, that were completely destroyed, within only nine years (1476 and 1485). As a part of the same plan must be seen also the recovery measures he took in 1486 for the Citadel of the Throne, the princely court and the construction of churches near the capital, such as those from Pătrăuți, Bădeuți, Voroneț and Suceava-St. Ilie.*

Keywords: *brave men, churches, Citadel of the Throne, princely courts, Suceava, Ștefan cel Mare, The Exaltation of the Holy Cross.*

Cuvinte-cheie: *biserici, Cetatea de Scaun, curți domnești, Înălțarea Sfintei Cruci, Suceava, Ștefan cel Mare, voievozi.*

Despre Ștefan cel Mare s-au publicat, în ultimii ani¹, serii impresionante de studii și monografii, astfel încât ne-am putut îmbunătăți cunoștințele cu privire la demersurile privind

* Complexul Muzeal Național „Curtea Domnească”, Târgoviște; doctorand la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române, București; e-mail: petricazfloringabriel@gmail.com.

politica internă sau externă a voievodului, ce i-au marcat domnia, precum și fabuloasa posteritate. A fost iarăși evidențiat faptul că Ștefan cel Mare și-a consolidat domnia și apărât statul, atât cu sabia în mână, când strategia militară îi impunea să facă acest lucru, cât și, mai ales, prin mijloace diplomatice, trimitându-și curtenii de încredere cu solii la marile curți ale Europei. Despre *curia* sa, ori despre *reședințele* sale, însă, s-a scris mult mai puțin, iar rolul important acordat acestor *structuri* de către marele domn constituie unul dintre aspectele fundamentale ale domniei sale, poate mai puțin favorizat istoriografic. Acesta este, în fapt, și scopul acestei modeste intervenții, de a încerca să sublinieze importanța acestor reședințe domnești, cetăți și rezidențe urbane - cu o atenție specială asupra celor sucevene - în cadrul demersurilor de politică internă ale lui Ștefan cel Mare.

Contribuțiile oferite de cercetările arheologice, mai noi sau mai vechi, întotdeauna fundamentale, au reușit să readucă la lumină o imagine parțială a acestor reședințe domnești, campaniile de săpături sistematice - desfășurate intens în perioada postbelică, cu mari sincope în cea postdecembristă - atestând faptul că toate ansamblurile arhitecturale aulice și militare din Moldova poartă amprenta lui Ștefan cel Mare, indicând, astfel, deosebita importanță militară, politică, administrativă și socială pe care le-a acordat-o acestora marele voievod.

Istoria reședințelor marelui voievod, fie curți domnești, fie unele cetăți, poate fi studiată având drept repere politica internă dusă de domn, care poate să facă vizibile măsurile de administrare și centralizare² ale statului moldovean, ori pe cele ce țineau de

¹ Dintre principalele titluri recente, le menționăm acum doar pe cele aparținând istoricilor consacrați temei: Eugen Denize, *Ștefan cel Mare: Dimensiunea internațională a domniei*, Târgoviște, 2004; Ileana Căzan, *Dușmani de temut-aliți de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, București, 2004; Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, București, 2004; Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Suceava, 2005, precum și culegerile de studii: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în legendă. Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie. Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică; Ștefan cel Mare și Sfânt. Biserica. O lecție de istorie. Ștefan cel Mare și Sfânt. Bibliografie*, volume tipărite cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Putna, 2003-2004.

² În Regatul Maghiar, Matia Corvin a procedat în mod similar, politica sa de centralizare având strictă nevoie de cele patru pârghii esențiale ale statului: administrația, justiția, finanțele, armata, dar și de o bază socială solidă. Pentru întreaga problematică, vezi Ileana Căzan, *op. cit.*, p. 16. Este drept a mai menționa că Matia Corvin a fost adeptul celor mai noi curente artistice ale epocii, al construcțiilor aulice grandioase și sofisticate sub raport arhitectonic. În anul 1479 regele a demarat transformarea castelului din Buda, prin construirea a două noi aripi în stil renascentist, precum și a unei grădini suspendate. Tot în această perioadă s-a îmbogățit și reședința din Vișegrád cu elemente renascentiste (Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale*, Cluj-Napoca, 2006, p. 338). Este aceeași perioadă în care Ștefan cel Mare îndrepta toate resursele Moldovei spre întărirea fortificațiilor maritime și interioare. În același an 1479, între alte proiecte ce vizau defensivă statului, domnul refăcea complet cetatea Chilieii cu ajutorul a 18000 de oameni (*Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 18).

politica externă și militară, prin amplasarea strategică a reședințelor în zone unde necesitățile militare, administrative ori economice impuneau acest lucru. Reședințele domnești au avut o organică legătură cu dezvoltarea instituțională și creșterea capacității militare a statului moldovenesc, dar au reprezentat, firesc, principalul spațiu în care se desfășura *viața de curte* a marelui domn. *Curtea* lui Ștefan cel Mare poate fi mai bine înțeleasă luând în considerare ambivalența acestui termen: pe de o parte avem Cetatea și Curtea, ambele tipuri de reședință fiind reprezentate de edificii monumentale ce formau împreună un distem defensiv, dar și un spațiu aulic, iar de cealaltă parte avem ceea ce chiar Ștefan însuși numea *mia corte*³, ce trebuie văzut ca un organism cu multiple fațete: sociale, militare și instituționale.

Activitatea de ctitor a lui Ștefan cel Mare este legată de curțile domnești de la Piatra⁴, Vaslui⁵, Hârlău⁶, Suceava⁷, Iași⁸, Huși⁹, Cotnari¹⁰, Popăuți-Botoșani¹¹, Bădeuți¹², de fortificațiile de piatră¹³: Cetatea de Scaun a Sucevei, Neamț, Hotin, Orhei, Tighina, Cetatea

³ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 344, nr. CLIV.

⁴ C. Turcu, *Curtea Domnească din Târgul Pietrii*, în ALPR, 1935-1936, p. 121-128; Eugenia Neamțu, *Date istorice și arheologice cu privire la curtea domnească din Piatra Neamț*, în MemAntiq, I, 1968, p. 222.

⁵ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 481-482; *Cronicile slavo-române*, p. 18, 33; mai recent, vezi și Costică Asăvoaie, Laurențiu Chiriac, *Investigațiile arheologice sistematice de la "Curțile Domnești" - Vaslui din anii 1998-2001*, Est, Vaslui, 2002, anul 2, nr. 3, p. 34-39; Mircea Matei, Asăvoaie Costică et alii, *Investigațiile arheologice sistematice de la "Curțile Domnești" - Vaslui din anii 1998-2002*, în AMM, XXII-XXIV, I, 2001-2003.

⁶ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 234; *Marii Cronicari ai Moldovei*, Ediție, studiu introductiv, glosare, repere istorico-literare de Gabriel Ștrempel, București, Ed. Academiei, 2003, p. 46; Stela Cheptea, *Un oraș medieval: Hârlău, Iași, 2000*.

⁷ Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963; Idem, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989; Idem, Emil. I. Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea Domnească din Suceava*, București, 1998; Ștefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în Suceava, X, 1983, p. 187-229; Emil Ioan Emandi, *Imaginea prin călători a capitalei Moldovei - Suceava*, în Europa XXI, vol. I-II, 1992-1993, Iași, 1993, p. 77-89.

⁸ Al. Andronic, *Curtea domnească din Iași-reședință voievodală (sec. XV-XVII)*, în AIIA, XVIII, Iași, 1981; Al. Andronic, Neamțu I., M. Dinu, *Săpăturile arheologice de la curtea domnească din Iași*, în AM, V, 1967; Al. Andronic, *Curtea domnească din Iași - Reședință voievodală (secolele XV - XVII)*, în AIIA, Iași, XVIII, 1981, p. 45.

⁹ A. Andronic, E. Neamțu, G. Melinte, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice de la Huși*, în RM, II, 1965, p. 456.

¹⁰ M. Costăchescu, *Documente moldovenești*, II, p. 365-366. Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 224-228.

¹¹ Constantin C. Giurescu, *op. cit.* p. 202-205.

¹² Corina Lucescu, *Ocolul, Biserica și Curtea Domnească de la Bădeuți în hrisoave și alte documente istorice*, în RMI, 1996, nr.1-2.

¹³ Lucian Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în secolele XIV-XVI. Cetăți voievodale și fortificații orășenești* (rezumatul lucrării de doctorat), București, 1972; Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea-mijlocul secolului al XVII-lea)*, Chișinău, 2004. Al. Andronic, *Fortificații medievale din Moldova*, în MemAntiq, II, 1970, p. 403-416; Gh. Anghel, *Cetățile medievale ale Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în Apulum, XVI, 1978, p. 239-259; Dan Floareș, *Fortificațiile Țării Moldovei din secolele XIV-XVII*, Iași, 2005.

Albă, Cetatea Nouă a Romanului, Chilia Nouă, Țețina, fortificațiile construite din pământ și lemn de la Crăciuna, Bârlad, Soroca, Valea Albă-Războieni, Berheci, Giurgiulești.

Informațiile scrise referitoare la istoria reședințelor sale sunt, din nefericire, sărace în amănunte, atât în izvoarele de origine internă cât și în cele externe, relevante pentru problematica noastră fiind unele mențiuni lapidare despre încheierea lucrărilor la vreo cetate sau curte domnească, izvoarele scrise medievale amintind și unele evenimente, precum aplicarea pedepsei capitale unor boieri, probabil în reședința domnească sau în piața orașului respectiv, ori despre construcția unor biserici de curte domnească. Importante sunt și mențiunile despre distrugerile suferite de aceste reședințe, săvârșite în timpul campaniilor militare întreprinse în Moldova de către armatele maghiară, otomană, polonă și tătarască, precum și cele referitoare la instituirea de viteji, ceremonial aulic desfășurat inițial în Cetatea de Scaun a Sucevei, ulterior în spațiul oferit de unele curți domnești. Acestea sunt, însă, singurele momente mai importante din viața unor reședințe pe care cronicile contemporane lui Ștefan cel Mare le-au amintit. Activitățile cotidiene ale celor ce trăiau și activau la curtea domnească sunt aspecte care se lasă mai greu surprinse de izvorul istoric, fapt care nu ne-a îndepărtat, însă, să încercăm să ni-l imaginăm pe Ștefan cel Mare nu atât în fruntea oștenilor săi, ci între zidurile de incintă ale reședințelor sale.

Contribuții privind istoria acestor structuri de arhitectură seculară mai pot fi identificate și în conținutul depeșelor scrise de soli străini, aflați cu diverse misiuni diplomatice pe la Curtea războinicului domn al Moldovei, relatările lor sporind cantitatea de informații – de altfel inexplicabil de redusă pentru cele aproape cinci decenii de domnie ale voievodului - despre unele curți domnești, acolo unde îl aflau pe domn cu suita sa de curteni. Informațiile acestora sunt importante, mai ales în cazul descrierii (sumare evident) unor reședințe, și au o deosebită utilitate, cazul Iașiului¹⁴ fiind un exemplu, arheologii confirmând faptul că reședința domnească se număra printre cele fortificate, precum și în cazul curții de la Vaslui, a cărei descriere ne arată o curte *întărită doar de la natură*¹⁵.

Desigur, în Moldova lui Ștefan funcționau și alte reședințe domnești, unele chiar fără istoric documentar azi, însă două dintre ele, cele mai importante și relevante nu numai pentru cercetarea noastră, ambele situate în Suceava - *sedes Moldaviae*, reprezintă un subiect aparte al cercetării noastre. Cel mai important centru urban al Moldovei lui Ștefan cel Mare, sub aspect instituțional și politic, a fost, fără îndoială, Suceava, oraș considerat a se fi aflat sub semnul unui dualism în plan rezidențial: Cetatea de Scaun, reședință situată pe o înălțime lângă oraș, și o curte domnească, plasată în centrul urbei. Centru urban cosmopolit, reședință principală a statului, a domnului și mediul favorizant al marilor

¹⁴ I. Bogdan, *op. cit.*, vol. II, p. 328

¹⁵ *Portret în cronică: Ștefan cel Mare și Sfânt (1457- 1504)*, Putna, 2004, p. 163.

afaceri ale vremii, îndeplinind, deci, funcții principale care decurgeau din acest statut de capitală, Suceava a reprezentat, cu siguranță, spațiul urban și mediul aulic din care Ștefan a coordonat întreg complexul de factori necesari stabilității politice, prosperității economice și creșterii puterii militare a Moldovei.

Domnul nu a condus Moldova exclusiv din Suceava, (actele emise în alte localități stau mărturie în acest sens), deplasările¹⁶ regulate prin țară reprezentând un mod mai vechi de exercitare al puterii, pe care Ștefan cel Mare și l-a însușit, perfecționându-l prin construcția, refacerea ori amplificarea unor fortificații militare, precum și prin ctitorirea de noi reședințe, în general prin refacerea tuturor curților domnești existente în momentul urcării sale pe tron.

Analizând documentele care privesc istoria orașului Suceava¹⁷, vom observa că sunt foarte tăcute în a menționa curtea domnească, de parcă reședința nici nu ar fi existat vreodată în acele vremuri tulburi ale secolului al XV-lea. Astăzi, zidurile sale, știrbite și de vremuri, nu mai lasă să se întrevadă aproape nimic din ceea ce a existat la curte și în timpul Măriei sale. Aflată de asemenea în ruină, Cetatea de Scaun privește, încă, de pe înălțimea unui deal întregul oraș. Ca și altădată, domină prin monumentalitatea sa orașul și Curtea domnească. Faptul nu este întâmplător, și noi credem că cetatea a reprezentat complexul aulic principal al lui Ștefan cel Mare, al predecesorilor și urmașilor săi, până în anul 1564. În Cetatea de Scaun s-a întors triumfal după victoriile sale, acolo era slăvit de către toți supușii săi, fapt care atestă fără dubiu că în acest complex fortificat își avea Ștefan reședința, precum și componenta principală a curiei sale. Cetatea de Scaun, numită de cronicari *Sfântă*, a reprezentat și după moartea lui Ștefan simbolul principal al suveranului ferm și puternic.

Așezarea urbană suceveană a fost, chiar și în vremea lui Ștefan - cel care a preluat o Moldovă de lemn și a lăsat una de piatră¹⁸ – un oraș cu funcții defensive limitate în fața unor atacuri puternice. Martoră ne este și stratigrafia din zona unde a fost ridicată ulterior curtea domnească, care probează categoric faptul că orașul a fost una din țintele predilecte ale atacatorilor, perimetrul locuit fiind devastat prin incendiere de cel puțin două ori în vremea lui Ștefan cel Mare, în 1476¹⁹ și 1485²⁰, fapt care și-a pus amprenta și asupra configurației structurii aulice sucevene.

¹⁶ Liviu Pilat, *Itinerariile lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 481-498.

¹⁷ V. Miron, Șt. Ceaușu, I. Caproșu, G. Irimescu, *Suceava. Documente privitoare la istoria orașului (1388-1918)*, vol. I, București, 1989.

¹⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Adrian Angheliescu, București, 1984, p. 102.

¹⁹ *Cronicile slavo-române...*, p. 23.

²⁰ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1978, p. 57.

Cetatea de Scaun a Sucevei și sistemul de fortificații creat de Ștefan cel Mare

Cetatea de Scaun se compunea atât din fortificația zidită din piatră de Petru I, cât și din zona “civilă” a platoului alăturat, așa-zisul „câmp al șanțurilor” - în fapt zona de desfășurare a activităților “gospodărești” - precum și din alte amenajări defensive ce protejau aria locuită a platoului cetății. Acesta prezintă o importanță deosebită pentru istoria spațiului aulic din Moldova medievală, chiar dacă este exterior zidurilor cetății. În realitate, Cetatea de Scaun a fost întotdeauna doar un spațiu privat, în care accesul era strict monitorizat, și permis doar în cazul desfășurării unor evenimente speciale, precum activitățile politico-administrative, sau a unor diverse ceremonii. Era, în primul rând, spațiul de locuit al familiei domnești, al pârcălabului și al unui grup restrâns de slugi domnești credincioase. Spațiul de reprezentare era construcția în sine, uriașă în raport cu restul clădirilor din oraș, dar mai ales sălile mari, dispuse pe unele aripi ale palatului.

Evoluția rapidă a tehnicilor și metodelor de asediu al cetăților, ce au debutat încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, și în care artileria deținea în mod ferm cel mai important rol, au determinat măsuri suplimentare de protecție a Cetății de Scaun, considerate ca debutând încă din prima parte a secolului al XV-lea. Fortificația nu mai beneficiase de vreo îmbunătățire importantă încă de la construcția sa, și se presupune că Alexandru cel Bun sau vreunul dintre urmașii săi au ridicat în pripă un zid de protecție pentru o intrare situată pe latura de sud. Și nici Ștefan cel Mare nu pare a fi avut intenția de a interveni asupra refacerii cetății în prima parte a domniei sale, deși îl vedem foarte preocupat de recuperarea cetăților Hotin și Chilia. Un boier Oanță, pârcălab al Cetății Noi din Roman, este menționat în anul 1466²¹, semn că Ștefan începuse să pună la acea dată în operă fortificarea Moldovei. Interesant rămâne documentul din anul 1458, prin care domnul scutește satul Borhinești, printre alte obligații, de *lucrul la Cetatea Sucevei*. Informația ar putea fi interpretată în sensul că anumite sate aveau și obligația *tradițională* de a lucra la cetăți. Dacă în acel moment s-ar fi desfășurat anumite reparații sau îmbunătățiri ale cetății nu mai putem afla, însă satul nu credem că ar mai fi fost scutit de această obligație²².

Vor mai trece, fără să cunoaștem motivul, destui ani până ca Ștefan să înceapă și lucrările de întărire ale Cetății de Scaun și cetății Neamț, cele mai importante fortificații din interiorul Moldovei, și atunci doar în anumite circumstanțe speciale.

²¹ DRH-A, II, p. 202-204, nr. 141

²² *Idem*, p. 107-108, nr. 74.

Ștefan lasă în continuare cetatea Hotin polonilor, conform tratatului din 1459²³. Cetatea fusese pierdută de Moldova, făcând parte din domeniul cu care fusese înzestrată doamna Marinca, văduva lui Iliș vodă și mătușa regelui polon Cazimir al IV-lea²⁴. Nici cu cetatea Chilieii voievodul nu a avut succes, deși a uzat de forță armată în iunie 1462²⁵, fapt pentru care a mai rămas încă trei ani în stăpânirea lui Radu cel Frumos. Este foarte probabil ca cetatea Hotin să fi intrat în posesia lui Ștefan încă din anul 1463²⁶, fostul vornic Goian fiind menționat ca pârcălab de Hotin în aprilie 1464²⁷. Următorul pas a constat în recuperarea Chilieii, așa cum însuși Ștefan sugera²⁸, cetatea și orașul cedând în iarna anului 1465, stăpânite fiind de Ștefan încă 19 ani, până în vara anului 1484. Anterior anului 1470 se puseseră bazele revitalizării cetății de la Orhei, în fruntea căreia domnul îl numise pârcălab pe boierul de sfat Radul Gangur²⁹.

Se consideră că spectrul campaniei otomane pe teritoriul Moldovei l-a determinat pe Ștefan cel Mare să înceapă primele lucrări de întărire ale Cetății de Scaun, anterior verii anului 1476³⁰, ele fiind realizate, în opinia specialiștilor citați, doar parțial. În prima fază, pe mijlocul vechiului șanț de apărare, amenajat concomitent cu cetatea de către Petru I în anii '80 ai secolului al XIV-lea, a fost construit un zid de piatră, gros de 1,5 metri și înalt de 15 metri, prevăzut cu turnuri pătrate și susținut de contraforți masivi. Zidul nu apăra integral cele trei laturi expuse ale cetății (est, vest și sud) ci doar laturile de sud și est ale cetății. S-a presupus, astfel, că prima pânză de zid ar fi fost construită în două etape, întreruperea datorându-se, cel mai probabil, crizei de timp provocată de *previzibila* campanie otomană din anul 1476³¹. Deci, zidurile de pe laturile de sud și est ar fi fost ridicate înainte de campania otomană din anul 1476³², iar cele de pe latura de vest și,

²³ *Caeterum promittimus castrum Cuthin in possessione et pace intacta dimittere et nullo modo excogitato vexare per violentiam, cum teloneo Cuthinensi ad ipsum ab antiquo spectante, cum oppido et libera piscatura in flumine Niestr* (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, CXXVI, p. 267)

²⁴ Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, *Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 31.

²⁵ *Ștefan cel Mare și Sfânt – Portret în Cronică*, Suceava, 2004, p. 2.

²⁶ Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 38, nota 27.

²⁷ DRH-A, II, , p. 169-170, nr.119.

²⁸ I. Bogdan, *op. cit.*, vol. II, , p. 287, nr. CXXIX

²⁹ DRH-A, II, p. 243, nr. 163.

³⁰ Mircea D. Matei, Gh. Sion, *Încadrarea cronologică a lucrărilor de construcție desfășurate la Cetatea de Scaun a Sucevei și la Cetatea Neamț*, în Monumentul, V, Iași, 2004, p. 96.

³¹ *Ibidem*, p. 98.

³² Aceste lucrări de fortificare puteau începe, firesc, fie în momentul când Ștefan a primit informații despre iminenta campanie otomană a trupelor lui Soliman Hadâmbul, recent întoarse după un eșec din Albania, adică în iarna dintre anii 1474-1475, ori, așa cum credem noi, cu mult mai devreme, căci *reacția otomană era sigură, nesigur fiind doar momentul declanșării ei* (E. Denize, *Relațiile moldo-otomane în anii 1473-1474 de la starea de pace la starea de război*, în RevMil, 3 (83), 2004, p. 35). Reluarea lucrărilor de fortificare puteau să aibe loc și în cursul anilor 1475-1476, în paralel cu

probabil, o parte din cea de nord imediat după sfârșitul ei. Finalizarea lucrărilor de reparare ale cetății după asediul din vara anului 1476 a avut loc în luna septembrie a anului 1477, când Ștefan cel Mare ancora deasupra porții o frumoasă pisanie, ce poartă data de 8 septembrie³³.

Descoperirea unei cantități imense de moloz în umplutura spațiului dintre cele două cortine, precum și fragmente de frescă provenind de la paraclisul cetății ne îndeamnă și pe noi să credem că pe Ștefan cel Mare nu l-au preocupat doar amenajările defensive ci și reorganizarea spațiului de locuit din cetate. Lucrările de modernizare ale Cetății de Scaun au continuat cu o nouă și finală etapă de întărire a zidurilor incintei exterioare, asupra datării acesteia existând mai multe opinii³⁴, la care mai putem adăuga și propria noastră ipoteză. Datele propuse au ținut cont de evenimentele politice și militare ulterioare anului 1476³⁵, precum cele petrecute în toamna anului 1485, specialiștii căzând de acord că în anul 1497, cel al campaniei polone în Moldova, lucrările erau finalizate. Noua etapă de fortificare a fost marcată de o nouă pisanie, datată de Ștefan S. Gorovei în anul 1492³⁶. Asupra acestor etape de consolidare a cetății sucevene, prin coroborarea prolifică a cercetării arheologice cu studiul epigrafic, mai pot plana, evident, unele semne de întrebare, deși argumentele arheologice oferite de istoricul Mircea D. Matei sunt aproape imposibil de combătut³⁷, și doar asupra anilor când au avut loc lucrările mai putem pune unele semne de întrebare. Cum putem înțelege, astfel, refuzul lui Ștefan de a-și mai plăti tributul Porții, începând cu anul 1473, fapt care reprezenta, așa cum a precizat E. Denize, o adevărată provocare la adresa lui Mahomed al II-lea, dacă nu prin finalizarea, sau cel puțin prin luarea unor măsuri importante privind preparativele militare, inclusiv punerea la

ridicarea cetăților de lemn și pământ de la Bârlad, Valea Albă și Berheci. Nici nu ar fi fost de conceput ca tocmai Cetatea de Scaun să nu fi fost prima întărită și cea mai solid apărută. Dealtfel, tocmai ridicarea acestor fortificații pasagere ar putea indica faptul că Ștefan finalizase lucrările de la cetățile Suceava și Neamț.

³³M. D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în SCIV, 24, 1973, p. 323-329. Pisania a fost descoperită în vara anului 1971, într-un pilon de zid aflat între cele două porți din zona de nord-est a cetății, piatra fiind refolosită în secolul al XVII-lea ca material de construcție.

³⁴ Mircea D. Matei, Gh. Sion, *Problema incintelor cu turnuri semicirculare ale cetăților din timpul lui Ștefan cel Mare*, în Monumentul, VI, Iași, 2005, pp. 35-42.

³⁵ Al. Andronic, *Cercetări arheologice privind unele curți domnești și cetăți medievale din România*, SAI, XIII, p. 76; L. Chițescu, *Fortificațiile Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, p. 103-104; Dan Floareș, *op. cit.*, p. 115; Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova*, p. 95; Paraschiva Batariuc, *Ștefan cel Mare și Cetatea de Scaun a Sucevei*, în RM, 2004, p. 31.

³⁶ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps Omni Laudae*, p. 523. Au mai fost propuse unele datări, fie între anii 1500-1502, fie din vremea lui Ștefăniță, ultima datare fiind propusă de V. Vătășianu. A se vedea SCIV, 5, 1954, 1-2, p. 268; C. Bălan, Șt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, în BMI, 1, 1970, p. 61.

³⁷ Mircea D. Matei, *Ștefan cel Mare și cetățile Moldovei* în idem, Radu Cârciumar, *Studii noi despre probleme vechi: din istoria evului mediu românesc*, Târgoviște, 2004, p. 140-144, și în special nota 29 de la p. 143.

punct a sistemului defensiv? Întărirea “în grabă” a Cetății de Scaun poate fi greu de acceptat în preajma campaniei otomane din anul 1476, ținând cont că Cetatea Nouă din Roman era considerată la acea dată ca fiind superioară sub raport tehnic încă din anul 1466 celei sucevene³⁸, care, pe deasupra, era și reședința domnului. Să nu uităm și faptul că Ștefan a reușit să reconstruiască Chilia într-un timp record în vara anului 1479, concomitent cu alte amenajări defensive realizate la Cetatea Albă, realități ce atestă rapiditatea edificării unor ansambluri defensive de către voievod în condiții de criză politico-militară.

Faza finală de fortificare a Cetății de Scaun a constat în dublarea zidului de incintă început anterior anului 1474 sau în 1476, și terminat, așa cum se crede, în 1477, acesta ajungând la grosimea de 3,50 metri. Cea mai importantă măsură luată, dar ulterioară anului 1477, a constat în construcția bastioanelor semicirculare adosate vechilor turnurilor pătrate. Bastioanele semicirculare aveau o rezistență sporită datorită grosimii, dar și avantajul de a rezista mai bine loviturilor de ghiulele. La partea superioară a bastioanelor erau amenajate platforme pentru artileria cetății. Se presupune că șanțul de apărare a fost amenajat în paralel cu lucrările amintite, în acest moment luând naștere pe latura de est și noua intrare în cetate, care se realiza cu ajutorul unui pod care se sprijinea pe doi piloni masivi situați pe mijlocul șanțului de apărare. Noile turnuri, în număr de nouă, au diametrul ce variază între 8 și 12 m pentru cele semicirculare și 12-15 m la cele în formă de potcoavă. Suprafața cetății se mărea astfel foarte mult, de la 2500 m² la 7500 m². Tot acum a fost mărit și șanțul de apărare, care era prevăzut și cu o contraescarpă³⁹.

Această fază finală de construcție a incintei exterioare cetății, cea cu bastioane semicirculare, ne atrage și nouă atenția, pentru că prezintă unele similitudini cu cea anterioară ei. Se constată, astfel, că după completarea primei incinte, cea cu turnuri pătrate, deși era evident, așa cum au subliniat specialiștii problemei, că aceasta nu era suficient de puternică pentru a face față unei artilerii puternice, au mai trecut, iarăși, destul de mulți ani până când voievodul a luat măsurile necesare pentru a face cetatea inexpugnabilă unui asediu puternic. Precizăm că, între timp, Ștefan cel Mare a luat măsuri importante pentru completarea și consolidarea sistemului defensiv al Moldovei, cel bazat pe cetăți de piatră.

Se constată astfel, în perioada ulterioară anului 1476, încă două etape de lucru la cetățile Moldovei, prima având loc între anii 1476-1479, prin lucrările de la Suceava, Chilia și Cetatea Albă, cea de-a doua, între anii 1484-1486, fiind probabil condiționată și de pierderea cetăților Chilia și Cetatea Albă, etapă în care se întăresc cetățile Suceava, Neamț

³⁸ Mircea D. Matei, Gh. Sion, *Încadrarea cronologică a lucrărilor de construcție desfășurate la Cetatea de Scaun a Sucevei și la Cetatea Neamț*, p. 97.

³⁹ Mircea D. Matei, Emil Emandi, *Cetatea de Scaun și Curtea Domnească din Suceava*, București, 1988, p. 81.

și Roman. Constatăm, din nou, că reședința suceveană a fost iarăși printre ultimele avute în vedere de prim locatarul ei. Avem confirmată opinia noastră atât de către istoricul Mircea D. Matei, care afirmă că lucrările au putut dura cel puțin trei ani, oricum terminate înainte de anul 1485⁴⁰, cât și de un document ce poartă o dată de emiterie cu tentă *inaugurală*. Dealtfel, după perioada tulbure creată de căderea Chilie și Cetății Albe, dar și de pretenția lui Petru Hronoda, perioadă atestată dealtfel și de întreruperea activității cancelariei domnești, Cetatea de Scaun va fi gazda emiterii primelor documente interne, ce au o anumită importanță, credem noi, în a sugera încheierea unor lucrări de construcție la reședința suceveană, *anterior datei de 14 septembrie 1486*. Mai precis, data precizată anterior, cu rezonanțe spirituale specifice, fiind ziua în care se sărbătorește *Înălțarea Sfintei Cruci*, este cea care-l menționează, pentru prima oară în documente, pe proaspătul portar de Suceava, Luca al lui Arbore⁴¹. Credem că evenimentul care a precedat reluarea activității cancelariei a avut o importanță specială pentru cariera lui Luca Arbore, acesta fiind menționat în documentul din 14 septembrie în virtutea faptului că devenea, odată cu ziua respectivă, gazdă oficială în Cetatea de Scaun, alături de domn. Confirmarea ipotezei noastre, care încearcă să argumenteze că pe data de 14 septembrie 1486 s-a inaugurat noua formă a Cetății de Scaun, în prezența proaspătului ei portar Luca Arbore, menționat doar în ziua respectivă ca martor în documentul respectiv, și doar în virtutea faptului că urma a fi, pentru mulți ani, strajă cetății, rezidă și în faptul că acest militar va mai fi menționat în actele interne ca martor, nu întâmplător, abia într-un document din 24 septembrie 1498⁴². Este unul din primele documente care sunt emise de cancelaria domnească după campania polonă în Moldova, al cărei dezastru fusese deja preconizat de eșecul suferit la asediul Cetății de Scaun a Sucevei, al cărei portar era Luca Arbore. Cum lipsa datei emiterii primelor documente care s-au păstrat ulterior evenimentelor din toamna anului 1497 nu ne mai permit să vedem vreo anume *dată ștefaniană*, ne mărginim să observăm că menționarea lui Luca Arbore s-a făcut totuși ca urmare a actelor sale de eroism în apărarea Cetății de Scaun⁴³. Faptul nu este lipsit de o anumită semnificație, dimpotrivă, prezintă asemănări frapante și cu menționarea anterioară a portarului de Suceava, cea din 14

⁴⁰ Mircea D. Matei, *Ștefan cel Mare și cetățile Moldovei*, p. 153-155.

⁴¹ DRH-A, II, p. 407, nr. 264. Anterior, funcția fusese ocupată de cumnatul domnului, Șendrea, mort în urma unei răni grave în timpul luptei de la Râmnic, din 8 iulie 1481. Ultima sa mențiune ca ocupant al funcției de portar de Suceava datează din data de 20 aprilie 1481 (DRH-A, II, p. 360. nr. 267).

⁴² DRH-A, III, p. 409, nr. 230.

⁴³ Începând cu anul 1498 va fi menționat ca membru permanent în sfatul domnesc, până la moartea lui Ștefan cel Mare. Cariera sa de mare dregător nu se va opri în 1504, dimpotrivă, Luca Arbore va deveni unul dintre cei mai importanți boieri din sfat, un real *făcător* de domni. Viața sa se va încheia brusc, fiind considerat hiclean de către domn în anul 1523, fiind decapitat, nu întâmplător, la curtea din Hârlău, nu în Cetatea pe care o apăraseră eroic în trei rânduri, și o slujise credincios timp de patru decenii.

septembrie 1486. A nu se uita faptul că în septembrie 1485, când Ștefan era plecat să depună omagiu regelui polon la Colomeea, “veniră turcii în taină cu Petru Hronoda vodă la Suceava. Iar dacă *Suceava nu voi să se predea* arseră orașul și pustiiră întreaga țară”⁴⁴. Este foarte probabil că Luca Arbore se va fi remarcat neîndoios și atunci la apărarea reședinței stăpânului său, fapt care l-a propulsat într-o funcție pe care doar persoanele foarte credincioase o puteau deține: apărarea sediului scaunului țării, a tezaurului și a casei de locuit a domnului.

Se mai pot invoca și alte fapte ale domnului, care atestă o efervescență constructivă la Suceava începând cu anul 1486. Astfel, pacea cu Poarta, încheiată în toamna anului 1486, reprezintă un an care se constituie într-un prag cronologic important pentru deciptarea evoluției ctitoriilor ștefaniene. Este de crezut că la acea dată, așa cum am încercat noi să demonstrăm, lucrările de îmbunătățire ale sistemului defensiv să fi fost finalizate. Oricum, această problemă, datorită încheierii păcii, nu mai era atât de presantă. O dovedește chiar seria impresionantă de ctitorii, centrate pe biserici de complexe monastice, târguri și sate, precum și de refacerea curților domnești ca reședințe, nu ca centre fortificate. Că această etapă de construcții ecleziastice se desfășura în paralel cu una aulică, mai ales că unele biserici aparțin unor curți domnești, stă mărturie chiar pisania curții domnești din Hârlău, care menționează refacerea reședinței la data de 15 septembrie 1486. Mai mult, în apropierea capitalei Suceava, la Pătrăuți, Ștefan începea pe 13 iunie 1487 construcția unei biserici cu hramul Cinstitei Cruci, finalizată mai târziu. Primele sale construcții, oferă, după cum se observă, o perspectivă interesantă asupra trecerii în plan spiritual a ctitoriilor sale, ultima reparație a Cetății de Scaun, săvârșită la 14 septembrie 1486, de ziua hramului Înălțării Sfintei Cruci, fiind continuată de pandantul său spiritual de la Pătrăuți. Peste un an se ridica biserica din Voroneț, cu același hram, sfințită pe data de 14 septembrie 1488. Această succesiune nu poate fi întâmplătoare: primele trei zidiri de după anul 1486, una cu funcții rezidențiale - Sfânta Cetate de Scaun, urmată de două biserici, au toate legătură cu hramul Sfintei Cruci. Mai mult, tot în anul 1486 s-a început construirea curții domnești din Suceava. Așadar, anul 1486 este dedicat întrutotul zidirilor din Suceava.

În raport cu reședința din oraș, este firesc ca cetatea să-și fi avut o organizare și administrație proprie, fapt ce presupunea și încăperi cu o anumită destinație, unde își desfășurau activitatea diecii cancelariei domnești, portarul Sucevei, preoții din cetate, cămărașii, pivnicerii, precum și alte slugi domnești⁴⁵. Spațiul de depozitare din cetate era incomparabil mai mare decât cel din curtea urbană. Construcțiile din incinta cetății, care

⁴⁴ Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 67-68.

⁴⁵ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 109

datează, unele, de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din prima parte a secolului următor, erau astfel repartizate încât să corespundă nevoilor curții voievodului, încăperile de la etaj fiind destinate familiei domnești și familiarilor domnului, parterul fiind rezervat garnizoanei militare, spațiilor cu caracter administrativ și slujitorilor de rând⁴⁶.

S-a încercat deslușirea - la modul general – compartimentării încăperilor de pe cele trei laturi încă existente ale palatului, precum și distribuția și funcționalitatea lor. Astfel, de-a lungul curtinelor, spre interior, deasupra unor vaste pivnițe, se înșirau, pe două nivele, urmărind două din laturile incintei, așa cum se mai păstrează și la Neamț, camerele de provizii, depozitele de armament, camerele de locuit ale soldaților garnizoanei, toate situate la parter. De-a lungul celorlalte laturi ale incintei erau amenajate sălile de protocol și camerele de locuit ale domnului. Cetatea mai dispunea de câteva spații largi, presupuse a fi fost sala de arme, sala de recepție, destinată marilor adunări, precum și o alta de ospete. Tot în cetate se mai găsea și paraclisul domnesc, care comunica cu aripa locuită de familia domnească.

Curtea Domnească

Suceava este orașul care, prin multiplele sale funcții, a reprezentat centrul politic a Moldovei. Ștefan cel Mare și-a avut aici principala reședință, Sfatul domnesc s-a întrunit preponderent în acest centru urban unde se mai afla și sediul Mitropoliei Moldovei, Suceava mai era și centrul vamal principal al țării, polarizând, deci, interesul negustorilor și meșteșugarilor, care satisfăceau, prin mărfurile lor, atât orășenii obișnuiți cât și necesitățile de lux ale domniei și marilor dregători. Prin statutul său de principală reședință a domniei, orașul Suceava a reprezentat punctul de atracție al elitelor politice ale statului, care formau aparatul statal al Moldovei, al marilor negustori, dar și centrul principal de acumulare și tezurizare a bunurilor materiale. La Cetatea de Scaun și Curtea domnească se desfășurau activitățile curente care priveau politica externă și internă - administrativă, judecătorească și militară, fiecare cu complexitatea sa instituțională specifică.

Desigur, și reședința domnească din oraș își avea rosturile sale bine stabilite de către Ștefan cel Mare. Viața complexă din cadrul curții este atestată, cu prisosință, și de rezultatele cercetărilor arheologice. Sediul instituțional al domniei, situat în centrul orașului, spațiu al întrunirilor cu caracter administrativ, politic și diplomatic, fapt sugerat de dimensiunile spațioase sălilor palatului, reședința domnească din Suceava atestă faptul că și istoria sa este una specială, iar cercetările arheologice care au avut loc la curte confirmă faptul că trecutul său este unul complex, încă insuficient cunoscut.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 112.

Suceava a urcat, după orașele Baia și Siret, în fruntea ierarhiei urbane a Moldovei, statut pe care îl va deține până în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușeanu, cel care va transfera autoritatea statală la Iași. Devenit, datorită mai curând statutului de capitală, important nod de comunicație pe axa nord-sud, care lega țările din Europa central-răsăriteană de bazinul pontic, dar și principală rută de comunicație spre Bistrița și Maramureș, așezare veche încă de la începutul secolului al XIV-lea, orașul Suceava a devenit reședință principală în vremea lui Petru I (1375-1391), la o dată neprecizată cu exactitate, dar situată, probabil, în deceniul nouă al secolului al XIV-lea.

Cea mai veche mențiune a Sucevei poartă data de 10 februarie 1388, în actul care privește împrumutul acordat de către Petru I regelui polon Wladislav Jagello, emis în Cetatea de Scaun a Sucevei⁴⁷. Este o dovadă clară pentru istoricul Ștefan Gorovei că încă de la început *scaunul domnesc* a fost în cetate⁴⁸, deși se consideră ca existentă la acea dată și o *curte* în oraș. De altfel, relația dintre Cetatea de Scaun și Curtea domnească este foarte importantă, fiind în măsură să ne indice care dintre ele aparține *spațiului domnesc privat, oficial* și care aparține *spațiului public*. Locul pe care a existat Curtea Domnească era plasat la marginea de sud-est a orașului, având inițial o poziție excentrică față de centrul așezării, fiind dificil uneori, în condițiile edificării unor astfel de complexe aulice de dimensiuni mai mari, ca domnia să o poată construi chiar în centrul așezării⁴⁹.

Pe tot parcursul istoriei sale, fapt valabil și pentru majoritatea curților domnești din intervalul secolelor XIV–XVI, Curtea Domnească de la Suceava nu a beneficiat de vreo descriere⁵⁰, chiar și sumară, care să ne redea o imagine de ansamblu asupra arhitecturii clădirilor sau a numărului lor. Știm, datorită rezultatelor cercetărilor arheologice⁵¹, că este posibil să fi fost ridicată la sfârșitul secolului al XIV-lea, și că a trecut prin mai multe etape de refacere arhitecturală și extensiune perimetrală, dintre care patru sunt fundamentale.

Prima fază ar putea data încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea și poartă, conform cercetărilor, amprenta lui Petru I, când Curtea avea ca nucleu un turn de piatră și o casă

⁴⁷ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 604.

⁴⁸ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 202.

⁴⁹ Mircea D. Matei, *Contribuții arheologice.....*, p. 81.

⁵⁰ Fapt chiar curios, nici măcar nu este vreodată menționată documentar în secolul al XV-lea, începuturile și evoluția sa fiind doar meritul arheologilor.

⁵¹ I. Nestor et. alii, *Șantierul arheologic Suceava. Raport preliminar*, în SCIV, 3, 1952, p. 423-431; 4, 1953, nr. 3-4, p. 335-364; Bucur Mitrea et alii, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, în *Ibidem*, 5, 1954, nr. 1-2, p. 257-289; 6, 1955, nr. 3-4, p. 753-768. I. Nestor et. alii, *Șantierul arheologic Suceava. Raport preliminar din campania anului 1955*, în MCA, IV, 1957, p. 241-245; V, 1959, p. 594-604; T. Martinovici, Ș. Olteanu, *Șantierul Suceava*, în *Ibidem*, V, 1959, p. 679-687; V. Vătășianu et alii, *Șantierul arheologic Suceava*, în *Ibidem*, VII, 1961, p. 617-625; Mircea D. Matei et alii, *Șantierul arheologic Suceava*, în *Ibidem*, VIII, 1962, p. 747-756, IX, 1970, 382-387. De o importanță capitală sunt și descoperirile mai recente, comunicate de către arheologul Florin Hău în *Cronica Cercetărilor Arheologice*. A se vedea în acest sens, <http://www.cimec.ro/Arheologie/cronicaCA2006/cd/index.htm>

relativ spațioasă din lemn. Construcția de lemn, o importantă componentă a ansamblului⁵², este reprezentată de o clădire compusă din pivniță și parter, având dimensiuni de circa 18,5 metri lungime și 7 metri lățime. Accesul în pivniță se făcea printr-un gârlici exterior. În interiorul casei domnești a existat o sobă din cărămidă și cahle nesmălțuite, arse oxidant, care, datorită unui incendiu ce a afectat întreg complexul de clădiri din curte, s-a prăbușit de la parter în interiorul pivniței⁵³. În imediata apropiere a casei domnești se mai găsea o clădire de lemn, considerată ca fiind spațiul în care locuiau curtenii apropiați ai domnului. Clădirea era lucrată îngrijit, dovadă fiind podeaua bine orizontalizată, în care era încastrată o suprafață pătrată, cu latura de 1,30 metri, lucrată din cărămidă și care constituia baza unei sobe de cahle⁵⁴. Nu se pot stabili, deocamdată, dimensiunile exacte ale aceste construcții. La est de cele două clădiri, la circa 24 de metri, au fost descoperite ruinele unui turn, de data aceasta construit din piatră, cu ziduri groase de 1,20 metri, aproape pătrat ca formă și având lățimea exterioară a laturilor de aproape 10 metri. În interiorul turnului s-a surprins un pavaj de cărămidă. Cercetările arheologice au demonstrat că în această fază de existență complexul aulic nu era dotat defensiv, importanța sa strategică fiind, evident, cu mult mai redusă aceea a Cetății de Scaun.

A doua etapă datează de la începutul secolului al XV-lea, când Alexandru cel Bun ridică un palat de dimensiuni modeste, prevăzut cu un beci. Construit din piatră și având un plan rectangular (cu laturile de circa 16 metri lungime și 12,5 lățime), palatul avea o pivniță, care se mai observă și azi, împărțită în trei nave longitudinale. Lui Alexandru cel Bun i se mai atribuie și ridicarea unui zid de incintă de piatră, identificabil doar pe latura de nord. În ansamblul curții mai apare, se presupune că tot în această perioadă, și un al doilea turn, cu dimensiuni mai reduse decât primul, cu laturile de aproximativ șapte metri.

În momentul sosirii lui Ștefan cel Mare pe tron, aceasta era componenta arhitecturală a ansamblului de la Suceava, considerat ca fiind rezidențial, imagine care se va păstra neschimbată până în anul 1476, când orașul și curtea vor fi distruse în timpul campaniei otomane condusă de Mahomed al II-lea. Incendiul, confirmat atât de cronici cât și de stratigrafia solului, a distrus toate clădirile de lemn din interiorul curții, dar și pe cele aflate în imediata apropiere, afectând și construcțiile din piatră ale curții, care vor necesita ample refaceri. Interesant este faptul că doar distrugerea ansamblului a determinat refacerea sa, ceea ce indică faptul că, până în 1476, curtea domnească din oraș nu s-a aflat printre ansamblurile care necesitau o atenție specială din partea domniei, lucru care nu

⁵² Descoperită în 1974 de L. Chițescu (L. Chițescu, *Cercetări arheologice la Curtea Domnească din Suceava*, CA, 1975, 1, p. 245-259).

⁵³ Mircea D.Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 133.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 134.

mai este valabil atunci când vorbim despre Cetatea de Scaun, care a fost pregătită să reziste asediului.

Orașul Suceava a fost devastat în secolul al XV-lea de cel puțin trei ori: în 1476, 1485 și 1497, fiind afectate, de fiecare dată, atât curtea domnească cât și casele de lemn din imediata apropiere, al căror teren va fi preluat, treptat, de construcțiile inițiate de domnie pentru lărgirea curții⁵⁵, și în special după arderea târgului de către trupele pretendentului Hroirot în anul 1485. Așadar, conform informațiilor disponibile, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare curtea domnească din Suceava trebuie să fi fost refăcută de cel puțin două-trei ori, momente în care perimetrul reședinței se va mări, fără a se constata, în schimb, o pronunțată activitate în domeniul fortificării acestuia, funcția defensivă fiind preluată de Cetatea de Scaun.

Așadar, Ștefan cel Mare extinde curtea, atât pe latura estică, cât și pe cea nordică. Noua reședință a fost refăcută și mărită, în câteva etape, după evenimentele anilor 1476, 1485 și 1497. Noul palat avea la sfârșitul secolului al XV-lea șapte încăperi pe latura nordică și cinci încăperi pe latura estică, acestea din urmă fiind așezate pe pivnițe, cu bolți puternice de piatră, alcătuind un edificiu în forma literei L. Sala cea mare, ca spațiu de protocol și de adunare a Sfatului Domnesc era situată pe latura estică, deasupra tronsonului de beciuri, și avea o suprafață de 144 metri pătrați⁵⁶. Palatul propriu-zis era situat deci pe aripa estică, iar pe laturile de nord și sud au fost amplasate clădirile anexă și de serviciu. În special în zona sudică, spre râpa pârâului Șipot, au fost descoperite fragmente din conductele de apă ale curții, precum și fragmente din cele destinate canalizării. Întregul ansamblu a fost pavat cu lespezi de piatră, dar cronologia acestui tip de amenajare a incintei interioare este, încă, supusă analizelor.

În imediata apropiere a Curții domnești s-au aflat, încă de la constituirea primului nucleu al curții, și alte clădiri, aparținând, conform celor care le-au descoperit și cercetat⁵⁷, unor meșteșugari și negustori, dar și unor boieri. Dacă până în prima jumătate a secolului al XVI-lea existau, în această zonă, atât, case mai modeste, cât și unele de mai mari dimensiuni, construite din piatră sau lemn, începând cu perioada mai sus menționată crește substanțial numărul construcțiilor de piatră de mari dimensiuni, care vor aparține marilor potenți economici. Nu este exclusă nici alcătuirea unui cartier în care Curtea Domnească, alături de construcțiile amintite - care pot aparține la fel de bine și unor mari dregători de la curte - să alcătuiască un spațiu care să ne ofere informații prețioase despre posibilă componentă a spațiului social de la curtea lui Ștefan cel Mare.

⁵⁵ Gh. Diaconu, *Observații cu privire la urmele vechiului târg al Sucevei în vremea marilor asedii otomane și polone din veacul al XV-lea*, în SMIM, vol.I., 1956, p. 267-283.

⁵⁶ Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, p. 142

⁵⁷ Mircea D. Matei, *Civilizație urbană...*, p. 144.

Aceste faze de construcție, reperate în special la Curtea Domnească din Suceava, dar la fel de importante atunci când au fost identificate și la celelalte curți, reprezintă nu doar simple repere de reconstrucție ale ansamblului în sine, ci și un indiciu al creșterii numerice a locuitorilor complexului aulic, al anturajului domnesc, o dovadă a complexității aparatului de stat din vremea lui Ștefan cel Mare. Probabil că reședința din oraș a răspuns unor necesități modeste în primul său secol de existență, din moment ce ea a fost refăcută și mărită doar în urma unor distrugerii. Dar, între ceea ce a preluat Ștefan cel Mare și ceea ce a lăsat moștenire există mari diferențe structurale, în sensul că Ștefan a preluat un spațiu aflat într-o criză socială și instituțională, lăsând în schimb un altul, organizat, cu forme și dimensiuni noi. Mai multe aspecte pledează în favoarea aceste ipoteze, începând cu nuanțele arhitecturale și terminând cu modul de producere a spațiului incintei, care lasă să se întrevadă ceremonialul, pentru că, în viziunea lui Ștefan, dimensiunea curții domnești nu reprezenta altceva decât oglinda unor necesități de organizare și de evoluție statală, precum și de reprezentare a măreției voievodului.

Nu credem că este o exagerare ideea că voievodul, atunci când a dobândit instrumentele necesare pentru a da expresie statutului său, pentru a face vizibilă ierarhia socială de la curte, cât și pentru a-i lăsa pe toți ceilalți să perceapă faptul că-i sunt supuși, dar și dependenți de persoana sa, îndeosebi pe boieri, inițiază un program de construcții, atât aulice, cât și militare, în care elementul vizual joacă rolul de simbol al puterii domnești.

„Curtea”- cel mai important element militar și social al puterii lui Ștefan cel Mare

Este sigur faptul că mențiunile despre instituirile de viteji făcute de Ștefan cel Mare sunt cunoscute tuturor istoricilor medievali, însă, credem că ar mai fi loc de o observație, care ar putea aduce unele note suplimentare privind modul în care Ștefan a privit și conceput acest proiect de *personalizare socială și militară*, precedat și cauzat de virtuți dovedite pe câmpul de luptă, în care își fac simțite importanța curțile domnești, ca parte integrantă a acestui proces. Pentru Ștefan, *curtea* este reprezentată - o spune însuși voievodul într-o scrisoare din 1477 - de către toți cei care se aflau alături de el pe câmpul de luptă de la Războieni⁵⁸, adică, completând și cu alte surse documentare, din „vitejii cei buni, boierii cei mari, feciorii cei buni și tineri, vitejii feciori husari”⁵⁹. Așadar, observăm că și boierii cei mari au fost prezenți și au căzut acolo, dovadă de necontestat că boierimea era

⁵⁸ „Io con la mia corte, ho fato chel che puti, et seguito ut supra”, scrisoare către senatul din Veneția, citată la 8 mai 1478, cf. Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 342-351.

⁵⁹ *Letopisețul Anonim al Moldovei*, în *Portret în cronică: Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, Putna, 2004, p. 17.

fidelă și supusă deciziilor domnului. Acest contact strâns cu marea boierimea este bine reflectat de cronici, marile victorii ale lui Ștefan fiind sărbătorite de domn, împreună cu boierii săi, într-un spațiu corespunzător rangului purtat de aceștia, adică la Cetatea de Scaun din Suceava⁶⁰. Vom vedea, însă, că acest tip de ceremonie, care va fi pus în legătură cu evoluția ulterioară a curților domnești și cu politica internă sau socială a lui Ștefan, este purtătorul unui mesaj ce poate scoate în evidență și argumenta faptul că renașterea curților în ultima parte a domnie sale nu este una întâmplătoare, ci este consecința directă a unui program ideologic ce urma să ducă la consolidarea unei baze sociale. Ștefan cel Mare a știut să facă din victoriile sale militare adevărate manifeste de putere⁶¹ și la construirea, în mentalul colectiv, a unei imagini în care biruința era asociată în chip nemijlocit cu suveranul⁶².

Al doilea prag cronologic fundamental pentru istoria curților domnești în vremea lui Ștefan cel Mare este reprezentat, în opinia noastră, de evenimentele din anii 1484-1486, când sunt pierdute cetățile Chilia și Cetatea Albă⁶³, când au loc arderea Sucevei de către Hruet⁶⁴ și luptele de la Cătlăbuga și Șcheia⁶⁵. Știrile despre o presupusă trădare – petrecută în 1485 – provin, în special, din sursele otomane⁶⁶, și lasă loc interpretării conform căreia o parte din boierime era mai curând cu gândul la acceptarea unui compromis politic decât la continuarea războiului. Acesta poate fi motivul care a stat la baza cooptării ori nașterii lente a unei noi baze sociale, capabilă să susțină efortul de război al lui Ștefan, coeziunea

⁶⁰ *Ibidem*, p. 14, după cucerirea Chilieii în 1465: „și s-a întors cu toată oastea sa în cetatea sa de scaun a Sucevei”; p. 16-17, în 1473, după campania din Țara Românească: „și s-a întors la cetatea de scaun a Sucevei[...] a făcut acolo mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi”; p. 16, după victoria de la Vaslui: „și s-a întors Ștefan voievod cu toți oștenii lui ca un purtător de biruințe în cetatea sa de scaun a Sucevei[...] făcând mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic. Și a dăruit atunci multe daruri întregii lui oștiri și laudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost”; p. 17-18, după bătălia de la Râmnic: „Și domnul Ștefan vodă de acolo s-a întors ca un purtător de biruințe cu toată oastea sa și cu toți boierii săi, în cetatea sa de scaun a Sucevei. Și acolo, atunci, domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț mitropolitului și episcopilor și boierilor săi și întregii oștiri. Și a instituit atunci mulți viteji și a dăruit atunci multe daruri și îmbrăcăminte scumpă boierilor săi și vitejilor și întregii lui oștiri”.

⁶¹ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps Omni Laude Maior*, p. 452. Autorii propun și un scenariu al sărbătoririi biruințelor: în cazul cuceririi unor fortărețe, domnul intră în cetate unde se veselește timp de trei zile (1465, 1473). [...] Indiferent de locul de desfășurare a luptei și de adversar, la încheierea războiului domnul și oastea se întorc, învariabil la Suceava (Cetatea de Scaun s.n.)[...]Domnul oferă un ospăț (1473,1475,1481, 1497), prilej cu care se așază viteji (1475,1481,1497).

⁶² Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *op. cit.*, p. 454.

⁶³ Ovidiu Cristea, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Putna, 2004, p. 187-274.

⁶⁴ *Letopisețul Anonim al Moldovei*, în *op. cit.*, p. 18.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 18.

⁶⁶ Așâk Pașa- Zade, *Cronicile Dinastiei Otomane*, în *Portret în cronică: Ștefan cel Mare și Sfânt (1504-2004)*, Putna, 2004, p. 253.

acestei baze sociale fiind conferită chiar de renașterea, începând doar din acest moment, a curților domnești.

Astfel, noi înțelegem că prin modernizarea la cel mai recent etalon tehnic a fortificațiilor de piatră ale Moldovei, prin refacerea și înmulțirea curților domnești, ca și prin sporirea funcțiilor rezidențiale ale acestora, în paralel cu ctitorirea numeroaselor lăcașe de cult, atât în mediul rural cât și în cel urban⁶⁷, reprezintă tot atâtea căi de abordare strategică, în ideea prezervării unui contact ideologic cu poporul, la un nivel care să sublinieze politica antiotomană dusă de Ștefan cel Mare. Tot acest program grandios, reliefat de amploarea arhitecturală de factură ecleziastică sau aulică, este dominat de un singur lucru: *reprezentativitate*. Curțile domnești devin *abia acum* scena unor ceremonii solemne, spații de comemorare a unor glorioase momente militare - mai îndepărtate sau mai apropiate - dar actuale întotdeauna datorită personajului principal care întruchipează și invocă prezența divină pe câmpul de luptă, el însuși martor și actor principal al celor mai mari victorii ale statului moldovean. Devenite spații de consacrare militară și socială, prin ridicarea *doar aici* la rang de viteji a numeroși oșteni, curțile domnești încearcă o subtilă substituție a rolului cetățitorilor de piatră, probabil apanajul unor ceremonii restrânse, la care lua parte domnul și curtea sa oficială. Am menționat faptul că Cetatea de Scaun a Sucevei a jucat rolul principal în sărbătorirea victoriilor lui Ștefan, dar începând din 1486 această reședință este înlocuită de curtea domnească, dar nu de cea din Suceava, ci de cele din Vaslui și Hârlău, semn al unui contact strâns între Ștefan și categoriile de boieri din teritoriu. Instituirea de viteji se va realiza, în decembrie 1497, la curtea domnească din Hârlău⁶⁸, în ianuarie 1495 Ștefan comemorând victoria de pe valea Racovei chiar la noua curte domnească din Vaslui.

Nu putem ști cu certitudine dacă evenimentele din anii 1483-1486 au avut, așa cum afirmă Ștefan Gorovei și Maria Magdalena Szekely⁶⁹, o încărcătură mistică imposibil de suportat pentru Ștefan cel Mare, motiv pentru care oprește construcția la Cetatea Nouă a Romanului și nu sare în ajutorul cetățitorilor Chilia și Cetatea Albă. Pentru un om care își ținea mai aproape sabia decât orice alt lucru, valențele mistice ale unor semne ca cele menționate de autorii menționați mai sus nu însemnau, credem noi, mare lucru, mai ales

⁶⁷ În mediul urban chiar în strânsă legătură cu reședințele domnești, bisericile jucând un dublu rol, de biserică orașenească și de capelă a ansamblului aulic, demonstrație clară a laturii simbolice a ctitoriei.

⁶⁸ *Letopisețul Anonim al Moldovei*, în *op. cit.*, p. 20: „ a poruncit tuturor vitejilor și boierilor săi, să se adune în ziua Sfântului Nocolae, în târgul numit Hârlău. Deci, s-au adunat toți în acea zi. Și acolo, atunci, domnul Ștefan voievod a făcut mare ospăț tuturor boierilor săi, de la mare până la mic și atunci a instituit mulți viteji și i-a dăruit atunci cu daruri scumpe, fiecare după vrednicia sa.” Motivul pentru care Ștefan a ales Hârlăul pare a fi fost determinat, pe de o parte, și de starea în care se afla Cetatea de Scaun după asediul de trei săptămâni al artileriei polone,

⁶⁹ Maria Magdalena Szekely, Ștefan S. Gorovei, „Semne și minuni” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în SMIM, XVI, 1998, p. 50.

atunci când era în joc soarta statului. Pentru Ștefan, anii 1484-1486 au reprezentat, în mod clar, un singur lucru: relativa stagnare a proiectelor care vizau perfecționarea rețelei de fortificații militare (cu interiorul său interzis privirii celor mulți) și inițierea unui program de construcții civile și ecleziastice, adică de biserici și curți domnești, de creare a unor spații aulice care lăsau să se întrevadă clar demersurile conceptuale ale comanditarului: un interior vizibil și permisiv celor mulți, spațiu de unde să cârmuiască eficient. Totul actul de guvernare era inclus acum într-o singură idee, aceea de reprezentativitate.

Moldova lui Ștefan cel Mare a fost unul din primele state ale Europei răsăritene care și-a adaptat întregul sistem militar defensiv prin raportare la evoluția spectaculoasă a artileriei, campaniile militare ale vremii având printre priorități, în special, asediul unor fortificații. În acest sens se înscriu etapele de refacere a tuturor cetăților Moldovei, dar și a unor curți domnești, cum sunt cele de la Iași, Piatra Neamț și Hârlău, acestea din urmă fiind singurele complexe aulice fortificate din Moldova.

Curțile domnești au jucat un rol important în planul politicii militare a lui Ștefan, reprezentând nucleeele importante ale rețelei defensive, ele fiind puncte de adunare a cetelor militare, nu și centre de rezistență. Rolul defensiv a fost asumat exclusiv de către cetățile de piatră, în special de cele de la Suceava și Neamț. Acțiunile întreprinse de Ștefan cel Mare în timpul domniei au dus la crearea unui sistem statal puternic, unitar și coerent prin alcătuirea sa, la consolidarea unei structuri militare dedicate până la sacrificiu domnului, precum și la concentrarea tuturor structurilor administrative, economice, legislative și religioase spre o politică care să apere independența Moldovei. Începând, însă, doar de la un anumit moment, curțile domnești și-au sporit capacitățile de absorbție socială, fapt care este în măsură să ne arate că atunci s-au petrecut unele evenimente care l-au determinat pe Ștefan cel Mare să-și alcătuiască o nouă bază socială, capabilă să-i susțină o eventuală politică antiotomană.

Reședințele sucevene au reprezentat centrul activi ai autorității centrale în relația cu capitala și cu restul centrelor urbane, construind, dezvoltând și dirijând evoluția întregii societăți în direcția imprimată de principe. Spațiul aulic și puterea au o istorie comună, adesea plină de convulsii, în măsura în care capitala, loc al puterii prin excelență, nu este doar o simplă scenă, un spațiu amorf, ci o arenă, în sensul de loc, dar și ca obiect de dispută simbolică⁷⁰. Observațiile istoricului citat sunt corecte: semnele durabile ale acțiunii puterii în spațiu și timp au fost ctitoriile, problematica relației lor cu simbolistica spațiului nefiind exploatată sistematic⁷¹. Ceremoniile publice constituie astfel un tip particular și privilegiat de discurs al puterii despre ea însăși, dar, în aceeași măsură, și despre relațiile ei

⁷⁰ Radu Păun, *Scenă și Simbol: reprezentării ale puterii în Vechiul Regim românesc*, în *Spectacolul public...*, p. 80.

⁷¹ *Ibidem*, p. 84.

cu societatea. Structurarea spațială a ceremoniei reproduce imaginea relațiilor de putere din societate. Felurilele categorii ce compun corpul social se organizează cu acest prilej în funcție de proximitatea lor reală față de domn și reproduc o ordine care-și găsește astfel legitimarea și consacrarea⁷².

Unele aspecte generale privind reședințele și sistemul de fortificații al lui Ștefan cel Mare

Ștefan cel Mare a preluat odată cu tronul și o serie de curți și fortificații, unele modernizate, altele nu, însă primele semnale privind necesitatea adaptării sistemului defensiv la noile tehnici de asediu sunt cunoscute la Cetatea Albă, unde atât Ștefan al II-lea cât și Alexandrel au intervenit prin pârălabii cetății la amplificarea și întărirea cetății⁷³. Încă de la începutul domniei se cunosc intervenții politice și militare pentru recuperarea cetăților de la fruntarii Hotinul, deținut de poloni și Chilia, stăpânită de munteni.

Nu se cunosc împrejurările și condițiile revenirii cetății **Hotinului** în posesia Moldovei. Este menționat, în schimb, la data de 28 aprilie 1464⁷⁴ „pan Goian de la Hotin”, el deținând dregătoria de vornic⁷⁵ în aprilie 1463, fapt ce poate indica restaurarea dregătoriei în intervalul aprilie 1463-aprilie 1464⁷⁶, dacă nu chiar mai devreme, ca urmare a tratatului din 1459, semn al apartenenței Moldovei la axa militară polono-otomană⁷⁷.

Chilia și orașul au fost “eliberate” din posesia lui Radu cel Frumos în ianuarie 1465, domnul numind acolo pe pârălabii Isaia și Buhtea. Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Szekely cred că recuperarea cetății de către Moldova a lovit mai puțin pe regele maghiar, cât pe Mehmed al II-lea, căruia Radu îi era un supus credincios. Se poate spune că era și replica sultanului la adresa regelui maghiar, care încurajase acțiunea lui Vlad Țepeș din anul 1462. Privind din această perspectivă, atacul lui Ștefan asupra cetății Chilieii în vara anului 1462 nu mai ne apare ca fiind atât de surprinzător. Era atât semnul compromisului cât și al pragmatismului unui tânăr de 20 și ceva de ani, domn de doar cinci ani, care dorea

⁷² *Ibidem*, p. 86.

⁷³ Pisaniile descoperite la Cetatea Albă atestă aceste construcții cu caracter defensiv (I. Bogdan. *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în AARMSI, XXX, 1908, p. 327.)

⁷⁴ DRH-A, II, p. 169-170, doc. nr. 119.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 165-166, doc. nr. 115.

⁷⁶ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps Omni Laude Maior*, p. 38, nota 27.

⁷⁷ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 282-294, doc. nr. CXXIX-CXXXI; Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps Omni Laude Maior*, p. 39. Mai mult, în condițiile subscrise de domn se aflau și acelea de a nu înstrăina nici o parte din țară și de a redobândi pe cele „înstrăinate cândva”. Autorii lucrării citate au observat că sublinierea nu privea cetatea Hotinului, ci pe cea a Chilieii (*Ibidem*, p. 40). Dealtfel, literatul contemporan Jan Dlugosz scria că Radu cel Frumos se plângea sultanului că Ștefan, după sfatul și porunca regelui Poloniei, a cucerit Chilia (*Ibidem*, p. 52).

să-și păstreze domnia, sprijinind acțiunile politice și militare ale alianței din care făcea parte. Cu câteva luni în urmă, la începutul lunii martie, în cetatea Sucevei, cancelaria domnului emitea mai multe documente, adresate suzeranului polon, prin care Ștefan îi promitea păstrarea fidelității sale și prestarea personală a jurământului de fidelitate. Deși nu a fost distrusă voit, așa cum s-a mai subliniat, de către domn în prima jumătate a anului 1476 pentru că ar fi fost ușor cucerită de turci, care o puteau reface rapid, transformând-o într-o permanentă bază de atac, Chilia va fi totuși reconstruită *pe același loc*, într-un timp fulger, de doar 24 de zile, între 22 iunie și 16 iulie 1479. La reconstrucție au participat 800 de meșteri zidari și 17 000 de muncitori (aproape o armată s-ar putea spune), aflați sub supravegherea personală a domnului⁷⁸. Cetatea a fost cucerită în urma unui asediu de zece zile, între 5 iulie și 14 iulie 1484⁷⁹. Cetatea Albă a fost cucerită în urma unui asediu de câteva zile, între 22 iulie și sfârșitul aceleiași luni⁸⁰.

În anul 1484 se aflau în Moldova doi meșteri italieni (un zidar și un turnător de tunuri) care trebuiau să ajungă la Moscova⁸¹. Este, credem noi, momentul când începe o nouă etapă de lucrări de fortificare a unor cetăți. Este cazul cetății de la Roman, ale cărei lucrări de refacere au fost întrerupte de o ploaie de „sânge”, căzută pe 11 august 1483. Credem că asemenea lucrări au vizat în special și Cetatea de Scaun, inaugurată pe 14 septembrie 1486 și în prezența pârcălabul Luca Arbore, cel care îi va purta de grijă până în anul 1523. Pe 15 septembrie se inaugura și noile construcții ale curții din Hârlău⁸².

Activitatea de refacere a sistemului de fortificații al Moldovei are loc, așa cum precizam anterior, după ce domnul a intrat în posesia strategicelor cetăți din nordul și sud-estul statului, Hotin și Chilia. Planul constructiv a vizat, pe de o parte, ridicarea unor cetăți de piatră cât și a unor fortificații din pământ și lemn, dispuse de-a lungul căilor de acces în interiorul statului, ori străjuind vadurile de la Nistru, cum a fost cazul cetății Soroca.

Procesul va debuta prin construcția Cetății Noi de la Roman în anul 1466, considerată a fi singura fortificație de piatră zidită în întregime de Ștefan cel Mare, deși această idee, care se tot repetă, este deosebit de banală câtă vreme Ștefan a refăcut *integral* tot sistemul defensiv al Moldovei. Cetatea de la Roman, construită pe valea Siretului, într-un punct ce viza controlul asupra drumului, avea ziduri groase de 4,5 metri, un plan rectangular cu șapte turnuri circulare la colțuri și un turn rectangular prin care se făcea

⁷⁸ *Cronicile slavo-române*, p. 18.

⁷⁹ Nicoară Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, RER, V-VI, 1960, passim.; Ovidiu Cristea, *Campania din 1484 în lumina unor noi izvoare venețiene* în vol. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 187–274.

⁸⁰ Ovidiu Cristea, *op. cit.*, p. 209.

⁸¹ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekelz, *Princeps Omni Laude Maior*, p. 218

⁸² *Repertoriul*, p. 234, nr. 41.

intrarea în cetate. Cetatea mai beneficia și de un mare șanț de apărare, larg de 9-13 metri și adânc de 4 metri⁸³. Tot în această perioadă a fost revitalizat centrul fortificat de la Orhei, decăzut odată cu prăbușirea puterii mongole în această arie. În ultima treime a secolului al XV-lea, pe locul orașului oriental s-a aflat cetatea Orhei, atestată documentar prin prezența pârcălabilor săi printre membrii sfatului domnesc. Fortificația consta în incinta de piatră rămasă din timpul probabilei reședinței a lui *Demetrii, principis Tartarorum*⁸⁴. Se presupune că cetatea și-a încetat existența în 1510⁸⁵ printr-o distrugere cauzată de artilerie. Distrugerea este datată prin descoperirea în interiorul cetății a două piese de artilerie, identificate în interiorul unei locuințe distruse prin incendiere. O oarecare revitalizare a habitatului în zonă este datată în vremea domniei lui Ieremia Movilă, întemeietorul târgului Movilău, care suprapunea parțial vechea așezare urbană⁸⁶.

Orheiul ca cetate prezintă o importanță specială, prin amplasamentul său pe o rută comercială ce venea de la Hotin și se îndrepta spre Tighina, precum și situarea sa în apropierea unor vaduri ale Nistrului⁸⁷. Primele mențiuni documentare ale cetății sunt din 1 aprilie 1470, când pârcălabul Gangur de Orhei face parte din sfatul domnesc⁸⁸. Cetatea Orheiului a fost parte importantă a sistemului defensiv al Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare, așa cum reiese și din constantele menționări ale pârcălabilor de Orhei în cadrul sfatului domnesc. În vremea lui Ștefan cel Mare spațiul cetății și cel al orașului coincideau, orașul reprezentând o cetate, iar cetatea fiind în același timp un oraș⁸⁹. În ultimul sfert al secolului XV, Ștefan cel Mare a nominalizat opt pârcălabi de Orhei, care s-au aflat în funcție de la doi până la cinci ani. Cel mai mult în funcția de pârcălab al Orheiului s-a aflat Radu Gangur, numit în acest post de trei ori (1470-1475, 1479-1480 și 1492-1493) în total circa nouă ani. Urmează Grozea Micotici, cinci ani (1486-1491), Vlaicu cu fiul său Duma, patru ani (1481-1484), Galeș, trei ani (1476-1478), ultimii pârcălabi datați fiind Ivanco și Alexa (1499)⁹⁰.

Curtea domnească de la **Vaslui** a avut un rol strategic în cadrul mării bătălii din 10 ianuarie 1475, deși nu era fortificată, dar faptul în sine este revelator pentru sistemul de curți domnești care furnizau grosul armatei. Încă din luna noiembrie 1474 Ștefan era la

⁸³ Cf. rezultatelor cercetărilor arheologice de la Cetatea Nouă, L. Chițescu, *Principalele rezultate istorice ale cercetărilor arheologice din cetatea medievală de la Gâdinți (r. Roman)*, în SCIV, 17, 2, 1966, p. 405; Idem, *Cu privire la tehnica de construcție a Cetății Noi de lângă Roman*, în SCIV, 18,4, 1967, p. 661.

⁸⁴ DRH-D, I, 1977, p. 90.

⁸⁵ Gheorghe Postică, *Cetatea Orheiului în strategia lui Ștefan cel Mare*, în *Tyragetia*, I (XVI), nr. 2, Chișinău, 2007, p. 13.

⁸⁶ Tamara Nesterov, *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*, Chișinău, ed. Epigraf, 2003, p. 193.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 11.

⁸⁸ DRH-A, II, p. 241-243

⁸⁹ Gheorghe Postică, *op. cit.*, p. 14.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 10.

Vaslui, luând măsuri pentru apropiatele conflicte militare care se prefigurau⁹¹. În vederea unor astfel de confruntări armate Ștefan a construit unele fortificații, dispuse pe înălțimi medii, în puncte strategice care permiteau controlul zonei unde se putea avea loc bătălia. Un asemenea „castru”, aflat pe unul dintre drumurile de retragere ale oștirii otomane, era condus de Laiotă Basarab, pretendent sprijinit de Ștefan să urce pe tronul Țării Românești. Altele erau construite pe valea Bârladului, Berheciului, Valea Albă (Războieni). Totuși, de curtea de la Vaslui se leagă și rezidența temporară în primăvara anului 1477 a altui pretendent la tronul Țării Românești, Basarab cel Tânăr, care trimitea din această curte o scrisoare brașovenilor⁹². În aceste condiții, credem că reședința de la Vaslui, deși nefortificată, a jucat un rol important în cadrul sistemului defensiv al Moldovei, prin prezența în zona intrată în administrația sa a unor trupe militare aflate sub comanda pretendenților la tronul Țării Românești, aflați, la rândul lor, sub controlul și protecția lui Ștefan cel Mare.

Ștefan cel Mare nu a adăugat, prin victoria de la Vaslui, doar o altă pagină în cartea marilor victorii militare românești, ci a reușit să o transforme într-o pagină de istorie scrisă și contemplată de contemporani. Astfel, după victorie se întoarce în cetatea Sucevei, sărbătorind evenimentul și înscriindu-l în paginile cronicii domniei sale⁹³. Mai mult, Grigore Ureche pune ca motivație la baza construcției bisericii și refacerii curții domnești vasluiene tocmai această victorie⁹⁴. După douăzeci de ani, o mare sărbătoare, organizată de domn în curtea de la Vaslui, comemora alături de participanții la bătălie și de urmași ai acestora, această pagină de istorie⁹⁵.

Crăciuna a fost cucerită la 10 martie 1482⁹⁶. Localizarea acestei cetăți nu este precisă, fiind identificată cu una dintre amenajările defensive de pe Milov⁹⁷ sau de la confluența Buzăului cu Siretul⁹⁸, ori pe cursul inferior al Siretului, la Vadu Roșca⁹⁹. Nu în ultimul rând, apelul la documentele cartografice și studiile de geografie se dovedesc, încă o dată, cruciale în lămurirea unor probleme de istorie¹⁰⁰.

⁹¹ În noiembrie 1474 este datată scrisoarea adresată papei Sixt IV la 29 noiembrie 1474 din „ex oppido nostro” Vaslui, cf. vol. *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, București, 1977, p. 125-126.

⁹² Gr. G. Tocilescu, *534 documente*, p. 101-102, doc. nr. 107.

⁹³ *Cronicile slavo-române*, p. 18.

⁹⁴ *Marii Cronicari Moldoveni*, p.

⁹⁵ DRH-A, III, p. 285-319, doc. nr. 153-175.

⁹⁶ *Cronicile slavo-române*, p. 19.

⁹⁷ Constantin C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977, p. 169-173.

⁹⁸ Lucian Chițescu, *Cu privire la localizarea cetății Crăciuna*, SCIV, 18, 1967, 2, p. 351-359; Idem, *Noi considerații arheologico-istorice în legătură cu cetatea Crăciuna*, SCIV, 19, 1968, 1, p. 81-94.

⁹⁹ C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei*, AIIAI, XIX, 1982, p. 629-632.

¹⁰⁰ *Marele Dicționar Geografic*, II, p. 751.

Putem iarăși presupune că una dintre aceste fortificații a putut juca rolul unei baze militare a pretendenților susținuți de Ștefan cel Mare la tronul Țării Românești. Cea mai importantă contribuție privind localizarea cetății Crăciuna o are chiar Ștefan cel Mare, care menționează existența a două cetăți opuse, una construită de munteni, iar alta de modoveni. Se mai adaugă și importanta mențiune a *Cronicii moldo-germane*, care localizează cetatea la hotarul Moldovei cu Turcia, adică, descifrând jocul de cuvinte al cronicarului sas, la hotarul cu Țara Românească, aflată în acel moment sub controlul politic otoman. Cetatea ocupa o poziție strategică importantă, fiind situată pe culoarul de acces al văilor Siretului și Bârladului, iar pericolul din acea zonă nu venea din direcția Țării Românești, ci din partea suzeranului ei, Imperiul Otoman. Dintre cele două cetăți, cea ridicată de Radu cel Frumos va dispărea curând, iar cea ridicată de Ștefan cel Mare va servi ca bază de operațiuni militare a pretendenților susținuți de Ștefan cel Mare la tronul principatului vecin. Mențiunea cuceririi Crăciunei în 1482 de către Ștefan cel Mare se referă de fapt la recuperarea de către domn a cetății moldovene, rămasă, ca urmare a defecțiunii produsă în frontul antiotoman de către Vlad Călugărul, în mâna garnizoanei muntene. Să mai adăugăm că această modalitate de păzire a hotarelor de către pretendenți se regăsește destul de des. Este cazul lui Vlad Dracul, Vlad Țepeș, și al pretendenților pe care Ștefan cel Mare i-a susținut la tronul muntean.

După pierderea Cetății Albe și a Chillei Ștefan a reevaluat ponderea statului în plan defensiv și comercial, comerțul de pe drumul moldovenesc integrându-se astfel în sistemul economic al Imperiului Otoman. Mărfurile tranzitate pe acest drum nu mai puteau fi procurate decât de la intermediarii turci sau levantini aflați sub protecția Porții. Este perioada când drumul comercial se desparte de protecția cetății, chiar în vremea lui Ștefan cel Mare, părăsind rutele strategice în favoarea celei mai scurte și mai facile¹⁰¹.

Marea majoritate a documentelor interne ale lui Ștefan cel Mare sunt emise în orașul de scaun Suceava, restul în alte orașe reședință ca Vaslui, Hârlău, Iași, Roman, Bacău, Bârlad. Este interesant de comparat itinerariile lui Ștefan cel Mare după 1484, urmărind și modul cum cresc ca importanță curțile domnești și unele orașe aflate pe noul traseu comercial. Pentru perioada anilor 1466-1486 observăm preocupări constructive intense orientate spre edificarea unui sistem defensiv funcțional ce a cuprins, conform documentelor și rezultatelor cercetărilor arheologice, o serie întreagă de fortificații. Seria este deschisă în 1466 de cetatea Roman, refăcută integral între anii 1483-1486¹⁰², în anii 1474-1477¹⁰³ și 1486 Cetatea de Scaun a Sucevei, reconstrucția integrală a Chillei are loc în

¹⁰¹ Mihnea Berindei, în RRH, 30, 1991, 3-4, p. 161-168.

¹⁰² *Cronicile slavo-române*, p. 19 și 35.

¹⁰³ Finalizarea unor lucrări de consolidare sunt ilustrate și de unele pisanii, descoperite în timpul săpăturilor arheologice, și atribuite anilor 1477 și 1492 (Mircea D. Matei, *O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de*

iunie-iulie 1479¹⁰⁴, întărirea Cetății Albe în 1476¹⁰⁵. În perioada 1473-1476 se ridică și o serie de fortificații din pământ și lemn, menite a juca un rol important în cadrul alegerii unui loc strategic de purtare a bătăliei finale, construite la Bârlad, Berheci, Valea Albă, Crăciuna. Nici-o informație scrisă nu ne arată, surprinzător, lucrări de refacere a cetății Hotin. Alte lucrări au avut loc la Soroca și Orhei.

Pierderea fortificațiilor maritime și reglementarea relațiilor politice cu Imperiul otoman au marcat debutul reconstruirii curților domnești, împodobite fiecare cu câte o biserică. Este foarte probabil ca lucrările pentru curtea respectivă și biserica sa să se fi petrecut fie în paralel, fie într-o succesiune apropiată: Bacău¹⁰⁶, Piatra¹⁰⁷, Vaslui¹⁰⁸, Botoșani¹⁰⁹, Dorohoi¹¹⁰, Iași¹¹¹, Hârlău¹¹², Bădeuți¹¹³, Huși¹¹⁴. Aceste ctitorii reflectă grija pe care domnul o acorda și posesiunilor sale urbane, cărora le reface sau le mărește satele din ocol¹¹⁵.

Victoria de la Codrii Cosminului nu a mai fost sărbătorită la Cetatea de Scaun a Sucevei, ci la **Hârlău**, în ziua Sfântului Nicolae¹¹⁶, înțelesurile acestui fapt fiind puse de Ștefan S. Gorovei pe seama existenței unui „calendar” propriu gândirii lui Ștefan¹¹⁷. Tratatul cu Polonia se va încheia tot în curțile de la Hârlău, pe 11 și 12 iulie 1499¹¹⁸.

Despre **Iași** avem informații că a fost cuprins în sistemul de fortificații realizat la mijlocul deceniului opt al secolului al XV-lea, orașul fiind fortificat, solii lui Matia Corvin la Ștefan scriind regelui lor că voievodul moldovean își ține tabăra la Iași (Iassmarcht, foro

Scaun a Sucevei, în SCIV, 24, 1973, 2, p. 323-329). A se vedea și C. Bălan, Șt. Olteanu, *Stema cu pisanie din vremea lui Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, BMI, XXXIX, 1970, 1, p. 58-61; Paraschiva Victoria Batariuc, *O stemă cu pisanie descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, Suceava, V, 1978, p. 573-576.

¹⁰⁴ *Cronicile slavo-române*, p. 18.

¹⁰⁵ *Repertoriul*, p. 217-218;

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 90.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 160 și 166; Eugenia Neamțu, *Date istorice și arheologice cu privire la curtea domnească din Piatra Neamț*, MemAntiq, I, 1969, p. 227-239.

¹⁰⁸ *Repertoriul*, p. 87

¹⁰⁹ *Ibidem I*, p. 124-126.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 114.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 104-108.

¹¹² *Ibidem*, p. 94-95.

¹¹³ *Ibidem*, p. 60.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 124; Eugenia Neamțu, *Săpăturile de salvare de la Huși, jud. Vaslui (1964)*, MCA, X, 1973, p. 275-280.

¹¹⁵ Pentru Vaslui, domnul cumpără 17 sate și o seliște, iar pentru Bârlad întărește hotarul și adaugă o seliște (DRH-A, III, p. 188-191, 279-282, doc. Nr. 96 și 151). A se vedea și C. Cihodaru, *Refacerea ocoalelor și curților domnești în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 267-273; Constantin Burac, *Așezările Țării Moldovei din epoca lui Ștefan cel Mare*, București, 2004.

¹¹⁶ *Cronicile slavo-române*, p. 21.

¹¹⁷ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps Omni Laude Maior*, p. 341-342.

¹¹⁸ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 416, doc. nr. CLXXVIII.

Filistenorum): *Ștefan vajvoda cum omni potentia sua in Iassmarcht, foro Filistenorum, castrum tenent*¹¹⁹.

Pe 14 septembrie 1499 se încheia la Suceava, în Cetatea de Scaun, tratatul cu marele duce al Lituaniei¹²⁰. Cu siguranță, sala mare a Cetății de Scaun era destul de încăpătoare din moment ce în ea se aflau, în decembrie 1502¹²¹, numai din partea solului turc 40 de persoane. Așa cum observa Ștefan Gorovei¹²², Matteo Muriano, medic personal al lui Ștefan cel Mare, dar și agent al Signoriei, făcea o serie de observații cu privire la diversele evenimente petrecute în Suceava în vremea șederii sale. Se aflau acolo soli ruși, nobili greci, meșteri italieni, diplomați turci, care se întâlneau, discutau, schimbau opinii și informații. Reiese că în Suceava exista, ca și în celelalte orașe capitală ale Europei, o atmosferă cosmopolită, atât în interiorul reședinței domnești, cât și în piața sau pe străzile orașului.

Cel mai important program arhitectural al lui Ștefan cel Mare a fost cel militar, singurul care putea asigura garanția suveranității unui stat și a unui principe care afirma la sfârșitul domniei „că este înconjurat din toate părțile de dușmani”¹²³.

Bisericile de curte și mănăstirile ștefaniene, care din fericire se mai păstrează și astăzi, reprezintă, înainte de toate, un loc de rugă către Dumnezeu, dar și semnul că sistemul de fortificații era, la sfârșitul domniei sale, încheiat. Ștefan a început mai întâi construcția cetăților, apoi a curților domnești.

Coroana programelor sale arhitecturale a fost reprezentată de bisericile de curte și mănăstirești. Ca un corolar, nici aici nu vor lipsi turnurile, pentru că, așa cum remarcă arhitectul Gh. Cantacuzino, la el bisericile țin loc de trofeu militar.

Ștefan înălța cu siguranță rugăciuni aprinse către Dumnezeu și Sfinți.

Întotdeauna, însă, cu mâna strânsă pe mânerul sabiei.

¹¹⁹ Războieni. *Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, București, 1977, 139-141.

¹²⁰ *Ibidem*, II, p. 442-446, doc. nr. CLXXIX..

¹²¹ *Călători străini*, I, p. 151-154.

¹²² Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *op. cit.*, p. 403.

¹²³ CSȚR-I, p. 148-149.

TRATATUL DE LA KARLOWITZ DIN 1699 ȘI EFECTUL SĂU ASUPRA VIITORULUI PRINCIPATELOR ROMÂNE

Prof. Cristian-Victor D. TIMARIU*

Résumé: *Le Traité de Karlowitz de 1699 et son effet sur l'avenir des Principautés Le Traité de Karlowitz de 1699 finit la Guerre de la Sainte Ligue (1684-1600) dans une manière qui ultérieurement a généré beaucoup de interprétations caleidoscopiques. C'est un traité composé par plusieurs pièces reflétées par les traités bilatéraux signés par chaque état membre de la Sainte Ligue avec l'Empire ottoman. En ce qui concerne les trois Principautés, on mentionne que les ottomans cèdent la Transylvanie à l'Autriche mais le problème de la Valachie et de la Moldavie n'est pas discuté. Initialement, c'est une omission insaisissable mais qui a eu un effet dévastateur car ce moyen d'abordation a déterminé les autres puissances à les considérer comme des «provinces ottomanes» et par leur occupation ils les prend des mains des ottomans. Si la Transylvanie fait partie de l'Autriche, la Valachie et la Moldavie font l'objet d'une confrontation entre les Autrichiens, les Russes et les Ottomans. Les deux Principautés devient la cible des ravages des guerres et des pillages systématiques pendant les périodes d'occupation. C'est une nouvelle étape pour les Roumains car ils commencent à être harcelés et volés à demeure, marqués par un sentiment fort de frustration. Evidamment, ils ne sont jamais consultés et on parle des Principautés sans que leur avis soit pris en compte. Après l'adoption du Traité de Karlowitz, les Principautés sont pratiquement marginalisées dans un coin d'Europe comme un territoire oublié, sans qu'elles aient le droit de parler car elles étaient faussement étiquetées comme des «provinces ottomanes». Le Traité de Karlowitz de 1699 réste à l'époque un très important point déclencheur d'une nouvelle étape où la loi de la partie central-estique de l'Europe et fait par la puissance la plus forte. Ce traité marque la fin d'une étape et le début d'autre donc, il est vu comme un point de transition.*

Mots-clé:

Cuvinte-cheie:

Desfășurat în perioada 1683-1699, Războiul Ligii Creștine marchează în domeniul înfruntărilor o ciudată îmbinare între clasic și modern, o schimbare de proporții în echilibrul existent.

* Profesor gradul I; Școala generală din com. Lespezi, jud. Vrancea; e-mail: timariuvictor@yahoo.com.

După modul de desfășurare, conflictul este de uzură și se întinde pe o perioadă de un deceniu și jumătate. El a reușit să producă o ruptură de proporții a vechiului echilibru din zonă ce a fost consfințit prin Tratatul de la Constantinopol din 1535.

Sfârșitul războiului începe să devină vizibil după bătălia de la Zenta din 11 septembrie 1697. De această dată, Austria, Polonia, Veneția și Imperiul Otoman se văd în imposibilitatea să continue acest război care dura de aproape un deceniu și jumătate și doresc încheierea păcii.

La solicitarea Austriei, în decembrie 1697 se inițiază noi tratative de pace cu Imperiul Otoman.¹

Asemănător celor din 1689, ele sunt suspendate în ianuarie 1698 la cererea expresă a Papei Inocențiu al XII-lea (1691-1700). El invocă menținerea unității Ligii Creștine, iar statele membre ale alianței trebuie să trateze doar împreună cu Poarta.

Conform înțelegerii de la Linz, nici unul din membrii Ligii Creștine nu puteau încheia pace separată.²

La solicitarea expresă a Papei Inocențiu al XII-lea se ajunge la soluția convocării Congresului de Pace care să permită tuturor statelor ce compun Liga Creștină să participe. Se preconizează ca acest Congres să-și deschidă lucrările într-un timp cât mai scurt posibil.

În ziua de 1 noiembrie 1698, la Karlowitz³ își deschide lucrările Congresul de Pace cu participarea Austriei, Poloniei, Veneției, Rusiei și Imperiului Otoman. Ca mediatori servesc Anglia și Olanda.

Medierea europeană întâmpină opoziția categorică a delegatului rus Prokop V. Vasnitzikov, care consideră că acest conflict se poate rezolva “pe plan local” fără intervenția unor state care nu sunt din zona de conflict. Cu toată opoziția sa, la lucrările Congresului sunt admise Anglia și Olanda ca mediatori.

Pe de altă parte, Papa Inocențiu al XII-lea insistă asupra neadmiterii Rusiei la tratativele de pace, pe motiv că este un stat “schismatic”, iar Liga Creștină este compusă *numai* din state catolice.

În optica Papalității, Rusia nu face parte din Europa și prin urmare, nu are dreptul de a se amesteca în problemele europene. Este o concepție care a persistat mult timp la Roma, potrivit căreia Europa ar reprezenta numai aria catolică.

Respectiva concepție a persistat mult timp până în momentul în care se va prăbuși sub povara “realității.”

¹ În acest moment, Austria, Polonia și Veneția, la care se alăturase și Rusia, au reușit să realizeze în bună parte obiectivele pentru care au intrat în război. Tocmai acest lucru la care se adaugă pierderile înregistrate au dus la apariția tendințelor tot mai vizibile de a se iniția tratative cu Poarta în vederea ieșirii din război prin pace separată [n.n.].

² Întrunirea de la Linz din 5 martie 1684 marchează constituirea Ligii Creștine compusă din Austria, Polonia și Veneția, pusă sub patronajul Papei Inocențiu al XI-lea (1676-1689). Se stabilește că la sfârșitul războiului nici unul din statele componente ale alianței nu putea încheia pace separată cu Imperiul Otoman, decât numai împreună [n.n.].

³ În prezent localitatea Karlovač din Voivodina.

După ample insistențe, totuși Rusia este admisă la lucrările Conferinței de Pace, cu condiția să trateze separat de celelalte puteri cu Imperiul Otoman.

Principatele Țara Românească și Moldova în optica lui Inocențiu al XII-lea sunt în mod asemănător etichetate drept “schismatice” și nici nu sunt luate în calcul, deoarece sunt considerate drept o “problemă internă a Porții”.

Aflat la curent cu desfășurarea tratatelor prin intermediul lui Ianache Porphirița*, Domnitorul muntean Constantin al II-lea (1688-1714) a reușit să obțină din partea Angliei și Olandei garanții cu privire la modificarea statu-quo-ului Principatului Țara Românească.

În mod subtil, aceste garanții sunt extinse asupra Principatelor Moldova și Transilvania. Prin urmare, *Tratatele semnate în timpul războiului și angajamentele luate, în mod automat deveneau nule.*⁴

Este interesant modul în care puterile participante la Congres au reacționat față de propunerile lui Constantin al II-lea. Ele au tratat respectivele propuneri cu totul invers.

Serioase controverse apar cu privire la intenția Poloniei de a menține sub stăpânirea sa asupra Principatelor Țara Românească și Moldova, sau intenția Rusiei de a stăpâni zona Kerci, la care se adaugă pretențiile Veneției asupra zonei Moreea.

Delegația Imperiului Otoman depune serioase eforturi pentru a determina Austria să abandoneze Transilvania pe motiv că nu i-a aparținut. Se consideră că Poarta *nu-l poate ceda* pentru că nu-i aparține și nu este decât un Principat vasal.

Cererea Porții este sistematic respinsă de austrieci, deoarece în optica Curții de la Viena este o “confinie”, adică un teritoriu care îi aparține. Coroana austriacă exercită presiuni pentru ca problema Transilvaniei să nu mai fie luată în discuție și să se recunoască trecerea sa în stăpânirea sa.

Pe de altă parte, Coroana polonă exercită de asemenea puternice presiuni asupra Imperiului Otoman spre a-l determina să-i cedeze Principatele Țara Românească și Moldova. Poarta consideră că nu are niciun drept de a efectua cedări teritoriale, deoarece Principatele nu-i aparțin ca parte componentă.

Iar *capitulațiile (ahâdnamé)* încheiate până la această dată nu pot conferi Imperiului decât dreptul de suzeranitate asupra celor două Principate.

La scurt timp, polonezii reduc pretențiile și insistă ca Moldova polonă⁵ să rămână în propria sa stăpânire deoarece este un “drept” ce le-a fost conferit prin Tratatul de la Lublin din 1412.

⁴ Ciachir Nicolae, Bercan Gheorghe, *Diplomația europeană în epoca modernă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984, p. 169.

⁵ Este vorba de partea nordică a Principatului Moldova. Regele polon Ioan al III-lea (1674-1696) întreprinde în iunie 1686 Campania Regală. Este ocupată partea nordică și centrală a Principatului Moldova cu cetățile Tețina, Suceava, Hotin, Soroca, Neamț. În această zonă este organizată Moldova polonă (Polski Moldova) cu Capitala la Suceava. Teritoriul este pus sub conducerea lui Iacob fratele Regelui Iacob al III-lea. Respectivul teritoriu este anexat efectiv și considerat drept

Datorită opoziției Porții care invocă capitulațiile, Polonia se vede nevoită să decidă să evacueze Moldova de Nord în schimbul zonelor Camenița, Podolia și a unei părți din Ucraina.

Se consideră că Tratatul de la Lublin a fost încheiat între Polonia și Ungaria, ori dacă cea de-a doua a încetat să mai existe ca stat, în absența unuia dintre semnatari, respectivul Tratat este declarat *nul*.

Marele dragoman Alexandru Mavrocordat⁶ propune să se introducă principiul *uti possidetis* ca o formulă de temperare a controverselor apărute.

Fără precedent până la această dată, respectivul principiu care este acceptat imediat și fără rezerve de toate statele participante. El constă în dreptul părților de a-și menține cuceririle pe care le-au efectuat în timpul războiului, ceea ce a avantajat Austria și Polonia.

Noul principiu *uti possidetis* introdus de Alexandru Mavrocordat nu a reușit să tempereze divergențele apărute, care se amplifică și au dus tratativele la un pas de eșec, ceea ce ar fi însemnat continuarea războiului. Dar această prelungire nu era dorită nici de Austria, nici Imperiul Otoman.

Problema succesiunii la Tronul Spaniei cauzată de faptul că Regele spaniol Carol al II-lea (1665-1700) nu are succesori direcți, determină pe Împăratul austriac Leopold I (1658-1705) să acționeze în vederea impunerii fiului său Arhiducele Carol.

Aceeași problemă îl preocupă și pe Regele francez Ludovic al XIV-lea (1643-1715), care încheiase conflictul în vest prin Tratatul de la Nimwegen din 1697 și urmărea să-l impună pe nepotul său Filip de Bourbon.

Datorită acestui fapt, Franța este contestată de Anglia și Olanda și nu participă la lucrările Congresului de la Karlowitz, așa cum se stabilise inițial.

Prelungirea războiului nu era dorită nici de Sultanul Mustafa al II-lea (1695-1703), conștient de faptul că o eventuală prelungire cum se configura din impasul la care au ajuns tratativele, ar fi dus la pierderea totală a posesiunilor europene ale Imperiului Otoman în beneficiul Austriei, Poloniei, Rusiei și Veneției.

Poarta intuește de această dată că principala “placă turnantă” în relațiile sale cu puterile europene au început să devină Principatele. Turcii la această dată cunoșteau deja, evident parțial despre acțiunile Principatelor din timpul războiului, ori astfel de acțiuni pe viitor nu erau de dorit.

În urma insistențelor Papei Inocențiu al XII-lea, se ajunge într-o primă fază la semnarea în decembrie 1698 a unor Tratatate bilaterale între Austria, Polonia, Veneția și

parte componentă a Coroanei polone. Ioan al III-lea considera că în acel moment într-o primă etapă a cucerit ceea ce i se cuvenea Poloniei prin Tratatul de la Lublin din 1412 [n.n.].

⁶ Este *Exaporit*, adică un sfetnic și un apropiat al Sultanului, ceea ce îi dă o mare putere de decizie. La Congresul de Pace este membru al delegației Imperiului Otoman [n.n.].

Imperiul Otoman, ceea ce însemna o menținere măcar formală a Ligii Creștine. În ultimii ani de război s-a dovedit că aceasta exista mai mult teoretic.

Aceste Tratatate sunt cele care deschid drumul spre semnarea Tratatului de pace, sau cel puțin așa se dorea.

După cum realitatea a dovedit, un Tratat de pace unic este imposibil de semnat. Cauza este legată de divergențele dintre puteri, de interesele lor diferite, de conflictele dintre acestea apărute frecvent în timpul tratativelor de pace.

Congresul de Pace își încheie lucrările în ziua de 26 ianuarie 1699 prin semnarea a ceea ce impropriu s-a numit Tratatul de la Karlowitz.⁷ prin care se pune capăt în mod oficial Războiului Ligii Creștine.

Nu este un singur Tratat cum s-a dorit inițial, ci este vorba de acele Tratatate bilaterale ce au fost definitivare pe parcursul lunii decembrie 1698.

Ele alcătuiesc împreună un veritabil *sistem* care instituie o nouă stare de fapt.

Această nouă stare de fapt are propria sa explicație care i-a dat justificarea cuvenită.

Sistemul de Tratatate bilaterale întâlnite și ulterior, este cauzat de orgoliile statelor semnatare, dar și de planurile și aranjamentele de ordin obscur existente între acestea. Pe de altă parte, se credea că prin această modalitate se pot obține maximum de beneficii pe seama celui învins.

Ori pe această cale întortocheată se considera că planurile ascunse ale puterilor învingătoare sunt mai puțin cunoscute de partenerii lor. Sistemul de Tratatate bilaterale de la Karlowitz este un exemplu tipic în acest sens.

De această dată ele sunt semnate între Imperiul Otoman și Polonia la 5/16 ianuarie 1699, Austria și Veneția la 15/26 ianuarie 1699.

Principalul Tratat este cel semnat între *Austria și Imperiul Otoman*. El este cel mai cunoscut din întregul sistem.

Prin Tratat se consfințește intrarea în stăpânirea Austriei a Ungariei, Sloveniei, Croației, Transilvaniei și a zonei Bákska (articolele 1 și 3). Se recunoaște că pașalâcul de Timișoara rămâne în continuare în stăpânirea Imperiului Otoman.

Pentru a se ajunge la "siguranță" în zonă, Sultanul Mustafa al II-lea se angajează în cel mai scurt timp să dispună distrugerea cetăților: Lugoj, Caransebeș, Lipova, Cenad, Becicherec (articolul 2).

⁷ Almaș Dumitru, Georgescu Buzău Gheorghe, Petric Aron, *Istoria României*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1966, p. 149-159; Ciachir Nicolae, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1789-1923)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, p. 49; Ciachir Nicolae, Bercan Gheorghe, *op. cit.*, p. 169-170; Constantinescu N.A., *Istoria românilor*, Editura Cartea Românească, București, 1938, p. 217-218; Giurescu Dinu C., *Istoria ilustrată a românilor*, Editura Sport-Turism, București, 1981, p. 166-172; Șerban Constantin, *Constantin Brâncoveanu*, Editura Tineretului, București, 1969, p. 90; *Istoria poporului român*, Editura Științifică, București, 1970, p. 181-183; *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei R.P.R., București, 1964, p. 213; *Istoria României în date*, Editura Enciclopedică Române, București, 1970, p. 146.

Sunt prevăzute schimbul de prizonieri între părțile contractante (articolul 5) și restabilirea comerțului pe Dunăre (articolul 13).

Tratatul între *Polonia și Imperiul Otoman* nu recunoaște existența Moldovei polone și prevede evacuarea de către polonezi a cetățitorilor: Tețina, Suceava, Hotin, Soroca, Neamț (articolul 3). Imperiul Otoman renunță în favoarea Poloniei la zonele Camenița, Podolia și din Ucraina de Vest (articolele 4-7), ce au fost dobândite de Poartă prin Tratatul de la Buczacz din 1672.

Tratatul între *Veneția și Imperiul Otoman* prevede retragerea venețienilor din Lepanto și distrugerea fortificațiilor din Dardanele și Golful Corint (articolul 2). Poarta recunoaște stăpânirea Veneției asupra Peninsulei Moreea, a Insulei Lefkas și a orașelor: Knin, Risan, Vergorac din Dalmația (articolul 8).

De asemenea, se prevede și o scutire a Veneției de plata tributului pentru Insula Zante (articolul 7).

În mod expres este prevăzută și posibilitatea ca războiul să fie continuat în cazul în care respectivul Tratat nu ar fi fost acceptat de Doge și de Senat (articolele 15 și 16).

Tratatele semnate, care împreună alcătuiesc *Sistemul de la Karlowitz*, impropriu numit Tratatul de la Karlowitz, prezintă și unele curențe ale căror consecințe nu vor întârzia să apară.

O astfel de curență este legată de semnarea Tratatului cu Rusia. Deși a fost una din puterile prezente la Congresul de Pace, Rusia nu a semnat niciun Tratat cu Imperiul Otoman. Între aceste puteri a fost încheiat un armistițiu în ziua de 13 ianuarie 1699, valabil pe o perioadă de doi ani.

Rusia nu a putut intra nici în Liga Creștină, datorită opoziției Papalității care o considera drept o țară "schismatică." Singurul considerent care i-a putut asigura participarea la lucrările Congresului este Tratatul de la Moscova din 1686 semnat cu Polonia.

Perioada de armistițiu trebuia utilizată pentru tratative în vederea încheierii unui Tratat între *Rusia și Imperiul Otoman*. După închiderea lucrărilor Congresului de Pace de la Karlowitz, sunt inițiate la Constantinopol tratative ruso-turce.

Ca urmare a tratativilor, la 3 iulie 1700 se semnează Tratatul de la Constantinopol.

Prin Tratat se prevede o consolidare a stăpânirii Coroanei ruse asupra cetății Azov și a zonei înconjurătoare (articolul 2). Rusia înceta să mai plătească tribut anual Hanului Crimeii (articolul 5), ceea ce marca încetarea unei "tradiții" ce a fost instituită de mult timp.

Tratatul de la Constantinopol din 1700, are rolul de a completa Sistemul de la Karlowitz și oferă Rusiei un precedent. De această dată prin anexarea zonei Azov, ea are oricând prilejul să revină în zonă sub orice pretext. Respectiva zonă este de fapt o veritabilă "poartă" pentru acțiunile Rusiei din perioada următoare.

O prevedere nouă constă în *libertatea comerțului*, preluată și extinsă ulterior. Ea marchează un început de destindere în acest sens, dar în mod indirect, permite *un amestec al puterilor europene în problemele Imperiului Otoman*. Nu peste mult timp această prevedere nu va întârzia să-și arate adevărata față ocultă, prin modul în care va fi pusă ca o condiție *sine qua non*.

În timpul lucrărilor Congresului, Împăratul Leopold I trimite un mesaj contelui Wolfgang von Öttingen⁸ în care îi cere să insiste la Poartă ca Sfântul Mormânt să rămână în paza călugărilor din Ordinul Franciscan. În concepția sa, ortodoxia constituia o reală “primejdie” ce trebuia prevenită.

Prin urmare, contele von Öttingen insistă asupra acestei probleme la Poartă, arătând că ortodocșii sunt sub protecția Împăratului rus. Poarta a ținut cont de acest punct de vedere pe care l-a acceptat din principiu.⁹

Una din problemele delicate este legată de Principatele Țara Românească Moldova și Transilvania devenite de această dată “placă turnantă” de ordin zonal.

Existența Tratatelor de la Blaj din 1687, Viena din 1689 și Sibiu din 1690*¹⁰ nu este nicăieri pomenită ca și nu este menționată în Tratatetele de pace, ca și cum nu ar fi existat.

Nu se pomeneste absolut nimic despre Principatele Țara Românească și Moldova, nici măcar nu sunt nominalizate. De această dată ele nici nu sunt luate în calcul, ceea ce se constituie într-o omisiune care s-a dovedit catastrofală.

Principatele muntean și moldav au plătit nemeritat de scump această omisiune deoarece marile puteri le vor considera “provincii otomane.” În Occident ele sunt considerate simple “probleme interne” ale Austriei, Poloniei, Rusiei și Imperiului Otoman.

Tratatul de la Karlowitz din 1699 marchează sfârșitul Războiului Ligii Creștine, un conflict de amploare, o veritabilă cruciadă “târzie.” El deschide un nou capitol al luptelor pentru dominație în zona central-estică a Europei sub o nouă formă ce o continuă pe cea anterioară, dar într-un totul diferită.

Este deosebit de interesant ceea ce s-a întâmplat după semnarea și intrarea în vigoare a Sistemului de Tratatete de la Karlowitz, care își propunea să asigure o pacificare a zonei pentru o perioadă îndelungată de timp.

⁸ Era ambasadorul austriac la Constantinopol [n.n.].

⁹ Ceea ce susținea Austria la această dată va deveni o realitate în perioada următoare deoarece Rusia va acționa în calitate de protectoare a tuturor creștinilor ortodocși, ceea ce i-a adus considerabile avantaje [n.n.].

¹⁰ Aceste tratate au fost semnate de Austria cu Transilvania, Țara Românească și Moldova prin care Coroana austriacă devenea suzerană acelor trei Principate. Datorită conjuncturii existente, doar Tratatul de la Blaj din 1687 a fost aplicat și a permis intrarea Principatului transilvan în sfera de dominație a Austriei. Această schimbare este recunoscută oficial de Imperiul Otoman în articolul 2 al Tratatului de la Karlowitz. În schimb, Tratatetele de la Viena din 1689 și Sibiu din 1690 nu au mai fost pomenite [n.n.].

Cel puțin așa se credea în acel moment în care s-a realizat o reșezare ce se dorea stabilă, ceea ce constituie o simplă aparență. Și aceasta deoarece obiectivele propuse inițial au fost doar parțial atinse.

Situația în partea central-estică a Europei este de această dată în comparație cu cea existentă înainte de Războiul Ligii Creștine.

Cu unele mici excepții, toate Tratatetele, Convențiile și înțelegerile din timpul războiului sunt considerate *în vigoare*, iar Sistemul de Tratatete de la Karlowitz se dorește o înmănunchere, un rezultat al acestora. Evident, dacă au fost în beneficiul statelor învingătoare. În rest, intervine “amnezia” spre a se masca planurile obscure care au stat la baza lor.

Tratatul de la Karlowitz marchează un eșec al politicii “confiniilor” al Coroanei austriece și al politicii “uniunii” al Coroanei polone, care nu s-au realizat decât parțial în primul caz sau deloc în cel de-al doilea. Principiul statu-quo-ului pus în discuție de Domnitorul muntean Constantin al II-lea a contribuit din plin la eșecul momentan al acestor politici.

Austria nu poate anexa efectiv Transilvania cum și-ar fi dorit ca *Domeniu al Coroanei*, ceea ce ar fi însemnat aplicarea integrală a prevederilor cuprinse în Tratatul de la Oradea din 1538.¹¹

Deoarece acest lucru a atras atenția celorlalte puteri, Coroana austriacă recurge la o strategie de moment și menține Principatul transilvan cu o autonomie restrânsă prin Diploma Leopoldină din 1691.¹²

De fapt, prin această Diplomă Coroana austriacă recunoaște în mod tacit faptul că Transilvania nu a fost luată de la turci așa cum se încercase cu insistență să se acrediteze.

Țara Românească și Moldova rămân sub suzeranitatea Imperiului Otoman ceea ce însemna că întregul “război diplomatic” pe care l-au dus, a înregistrat un eșec total, iar prin omisiune sunt *practic înfrânte*.

Cu toată diplomația și abilitatea de care a dat dovadă în mod constant, Domnitorul muntean Constantin al II-lea nu a putut intui că prin această omisiune, Principatele Țara Românească și Moldova au fost practic împinse pe panta dezastrului și a incertitudinii.

Se cuvine specificat că Tratatul de la Karlowitz este cel care oficializează în mod nedecarat dezastrul celor două Principate, intrate în jocul complicat al incertitudinii, care

¹¹ Tratatul de la Oradea semnat la 24 februarie 1538 între reprezentanții lui Ioan al VI-lea Zápolya și Ferdinand I de Habsburg, pune capăt unui îndelungat conflict între aceștia. Potrivit acestui Tratat, se recunoaște că Transilvania și Ungaria formau o “uniune” ce este pusă sub conducerea lui Ioan al VI-lea ca Rege. După moartea acestuia, conducerea “uniunii” transilvano-ungare revenea lui Ferdinand I și succesorilor săi ca *Domenii ereditare*. Tratatul de la Oradea din 1538 este o pace, un compromis și un important punct de plecare pentru pretențiile ulterioare ale Coroanei austriece. Acest Tratat este invocat de Austria pentru o îndelungată perioadă de timp [n.n.].

¹² În cele 18 articole, Diploma specifică că Austria recunoaște sistemul “castelor” nobilimilor privilegiate, religiile recepte, sistemul legislativ al Principatului [n.n.].

intră într-o nouă etapă. Când Constantin al II-lea și-a dat seama de situația reală instituită prin acest Tratat, era deja târziu.

Se deschide astfel etapa nefastă în care se discută și se tratează *în numele lor*, deoarece ele nu vor mai avea cuvânt.

Sunt ultimele acțiuni energice ale Principatelor de a se emancipa de sub dominația otomană, față de care marile puteri europene au manifestat o atitudine constantă de indiferență, lăsându-le la totală discreție a Porții, care le va trata ca atare.

Tratatul de la Karlowitz din 1699 constituie un veritabil precedent. El se dorește durabil, statornicit ca un sistem pentru o perioadă lungă timp.

Cu privire la problema durabilității noului sistem, logofătul Radu Greceanu consideră că: "Însă această legătură s-au făcut cu nemții, ani 25 [...] Cu leșii (polonezii) încă au făcut pace vecinică dându-le Camenița înapoi [...] și ei au dat turcilor tot pământul Moldovii cât îl luase înapoi. Cu muscalii (rușii) au făcut numai doi ani de pace [...] cu venețianii totdeauna."¹³

Din cele expuse de Radu Greceanu, rezultă că au fost stabilite *termene* în care Tratatul era în vigoare după care puteau să fie prelungite sau denunțate. Dar aceste termene de valabilitate sunt diferite, de unde rezultă diferențierile existente între statele Ligii Creștine, dar și imperfecțiunile noului sistem care a fost instituit cu acest prilej.

Dar după modul în care au evoluat evenimentele în zonă, durabilitatea sa se dovedește iluzorie și destul de scurtă. Au fost de această dată scoase în relief probleme care în trecut nu au fost abordate.

De fapt, marele înfrânt în urma acestui amplu conflict a fost Imperiul Otoman. Se deschide în mod oficial în partea central-estică a Europei ceea ce s-a numit *Problema Orientală*. Prin intermediul acestui Tratat a fost creat marele precedent al acestei probleme, deoarece a permis amestecul direct al puterilor europene, ceea ce conturează viitorul sistem al *garanției colective*.

Prin intermediul Tratatului de la Karlowitz din 1699, considerat de Imperiul Otoman un "dezastru" de proporții, fără precedent până la această dată. Sultanul Mustafa al II-lea acceptă de fapt decăderea Imperiului Otoman, fiind totodată o împăcare cu această idee.

¹³ Greceanu Radu, *Începătura istoriei....*, în *Cronicari munteni*, Editura Militară, București, 1988, p. 286.

Bibliografie

*** *Istoria poporului român*, Editura Științifică, București, 1970.

*** *Istoria României în date*, Editura Enciclopedică Română, București, 1970.

*** *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei R.P.R., București, 1964.

Almaș Dumitru, Georgescu Buzău Gheorghe, Petric Aron, *Istoria României*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1966.

Ciachir Nicolae, Bercan Gheorghe, *Diplomația europeană în epoca modernă*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.

Ciachir Nicolae, *Istoria popoarelor din sud-estul Europei în epoca modernă (1789-1923)*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

Constantinescu N.A., *Istoria românilor*, Editura Cartea Românească, București, 1938.

Giurescu Dinu C., *Istoria ilustrată a românilor*, Editura Sport-Turism, București, 1981.

Greceanu Radu, *Începătura istoriiei vieții luminatului și preacreștinului Domnului Țării Rumânești, Io Constandin Brâncoveanu Basarab-Voievod, dă când Dumnezeu cu domnia l-au încoronat, pentru vremile și întâmplările ce în pământul acesta în zilele Mării-Sale s-au întâmplat de...*, în *Cronicari munteni*, Editura Militară, București, 1988.

Șerban Constantin, *Constantin Brâncoveanu*, Editura Tineretului, București, 1969.

POLITICA INTERNĂ ROMÂNEASCĂ DIN PRIMII ANI DE DUPĂ PRIMUL RĂZBOI MONDIAL ÎN VIZIUNEA DIPLOMATULUI PORTUGHEZ MARTINHO DE BREDERODE

*Conf. univ. dr. Alina STOICA**

Abstract: *Romanian domestic affairs of the first post-World War I years in perception of Portuguese ambassador Martinho de Brederode. The present study outlines the image of the Romanian domestic affairs as seen by Martinho Teixeira Homem de Brederode, count of Cunha, the first Portuguese ambassador accredited in the Balkans at the end of the World War I. Martinho de Brederode starts his analysis with the evolution of the negotiations regarding the peace treaty with Austria and goes on analyzing the system of political parties insisting upon the crisis of the Liberal Party. He reveals and studies the political life in Bucharest, but in the same time he expresses his support and appreciation for the politicians of Transylvania. Our research is based upon the study of the diplomatic reports of the Portuguese Minister Plenipotentiary and is part of a deeper and greater work. The present study approaches only the period of Vaida-Voevod's governance and that of General Averescu.*

Keywords: *domestic affairs, diplomacy, political system, Portugal, Romania.*

Cuvinte-cheie: *afaceri interne, diplomație, Portugalia, România, sistem politic.*

Debutul în noul post diplomatic de la București nu s-a consumat sub cele mai bune auspicii pentru Martinho de Brederode. Nu-l încânta deloc ideea părăsirii Romei, pentru a servi interesele Portugaliei din Europa Centrală și de Sud-est. Acesta este motivul pentru care diplomatul portughez a sosit în capitala României câteva luni mai târziu față de data numirii sale în funcție. Frustrările personale nerezolvate, suprapunându-se celor oficiale, învăluite în incertitudini, i-au creat laolaltă o prelungită stare de disconfort. Bucureștiul postbelic era în refacere după jaful și distrugerile la care a fost supus în anii ocupației germano-austro-ungare.

În general, schimbări radicale se înregistrau în România de la începutul deceniului trei al secolului al XX-lea. Sistemul partidelor politice se complicase. De la rotativa

* Universitatea din Oradea, Departamentul de Relații Internaționale și Studii Europene; stoicalina79@yahoo.com.

guvernamentală s-a trecut la pluripartidism. Au apărut lideri cu vederi politice diferite, dominați de orgolii ideologice și ambiții personale. Vechile partide, Partidul Liberal și Partidul Conservator, și-au pierdut, în timp, importanța politică cu care erau obișnuite. Noțiunile de „liberal” sau „conservator” deveniseră în conștiința opiniei publice echivalente ale termenilor de „reacționar”, „afacerist”, „îmbogățit peste noapte”¹.

Conservatorii, care serviseră interesele moșierimii, au fost eliminați din viața politică, iar liberalii, exponenții marii burghezii industriale și bancare, s-au confruntat cu cea mai umilitoare înfrângere politică din istoria lor, cauzată de o gravă criză de popularitate, în cadrul primelor alegeri din România postbelică. Românii își doreau constituirea unui stat diferit de cel de până atunci. Ori, acest lucru implica schimbări radicale, între care apariția unor noi partide politice, cu o mai largă bază socială.

Noile realități românești au demonstrat că era necesară reformarea sistemului electoral. A fost introdus votul universal, în noiembrie 1918, lărgindu-se astfel considerabil cadrul de desfășurare al activităților politice, cu repercusiuni importante asupra sistemului partidist².

Dat fiind faptul că vom prezenta viața politică din România prin perspectiva întâiului ministru plenipotențiar al Portugaliei la București, considerăm important să precizăm că vom aborda în cele ce urmează doar acele chestiuni politice la care face referire diplomatul în însemnările sale.

Sosirea sa la București, la finele anului 1919, nu i-a permis să cunoască în profunzime momentele semnării tuturor tratatelor de pace în care au fost implicate interesele României. Prin urmare, Tratatul de Pace de la Paris-Versailles, din vara lui 1919, a fost menționat destul de sporadic în corespondența diplomatică a lui Martinho de Brederode. Am găsit o singură referire când, încercând să explice scăderea popularității liderului liberal Ion I. C. Brătianu, a precizat că acesta ar fi semnat documentul oficial al tratatului, „fără a-l citi în întregime”³. Era clar tratamentul la care a fost supusă România, asemenea Portugaliei.

În schimb, a acordat numeroase pagini controversatului tratat semnat cu Austria, la Saint-Germain-en-Laye. Altfel au evoluat negocierile în privința acestui din urmă tratat. În dezacord cu prevederile sale, în special cu articolul privitor la „minorități, tranzit și comerț”,

¹ Ioan Scurtu, *Studii de Istorie*, București, Ars Docendi, 2002, p. 6.

² *Idem*, *Din viața politică a României (1926-1947). Studiu critic privind istoria Partidului Național Țărănesc*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983, p. 6; *idem* (coord.), *Istoria Românilor. România Întregită (1918-1940)*, vol. VIII, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 37.

³ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste / Legação Portugaliei din București*, Pasta Pessoal / dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Serie A, nr. 7, București, Raport, 28 noiembrie 1919, f. 1; Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948)*, București, Editura Paideia, 1999, p. 115.

șeful delegației române a refuzat să îl semneze⁴. Relațiile încordate dintre România și Consiliul celor Patru s-au adâncit. Statul român a insistat pentru respectarea punctului său de vedere. La 10 septembrie 1919 s-a semnat tratatul cu Austria, în absența delegațiilor României și Regatului Sârbilor, Croaților și Slovenilor. A urmat o perioadă internă plină de frământări politice. Pe motiv că nu poate accepta un tratat „incompatibil cu demnitatea și independența națională”⁵, guvernul Brătianu a demisionat. A urmat un guvern de scurtă durată (27 septembrie – 30 noiembrie 1919), condus de Arthur Văitoianu, a cărui „principală misiune era organizarea alegerilor parlamentare. Declarându-se nepolitic, guvernul a anunțat Consiliul Suprem Aliat că nu putea semna tratatul de pace cu Austria”⁶.

Politician abil, bun profesionist, Martinho de Brederode, deși aflat de puțin timp la București, s-a acomodat ușor cu atribuțiile sale. Obişnuia să citească presa internațională și pe cea locală, în special pe cea editată în limba franceză, cunoscând în felul acesta diverse reacții și interpretări cu privire la evenimentele din România. Scria rapoarte și note zilnice, cărora le atașa dovezi documentare sau articole de presă decupate din ziare.

Martinho de Brederode descrie viața politică românească, accentuând jocurile de culise, descriind imaginea publică a principalelor personalități ale vremii, într-o manieră de cele mai multe ori difuză. Punctul său de vedere coincide, după propriile afirmații, majorității diplomaților care frecventau celebrele cafenele și restaurante bucureștene: Chateaubriand, Jockey Club etc.

Analizând critic deciziile politice de la București, Martinho de Brederode considera, de asemenea, necesară demisia liderului liberal Ion I. C. Brătianu, subliniind, în același timp, satisfacția produsă de această hotărâre în cadrul Consiliului Celor Patru. Un guvern slab era preferat de factorii de decizie ai lumii⁷ pentru momentul respectiv din România.

La 28 noiembrie 1919, într-o notă verbală adresată guvernului de la Lisabona, Martinho de Brederode comenta știrile publicate în paginile ziarelor din capitala României, conform cărora „reprezentanții Antantei susțin că guvernul actual nu îndeplinește criteriile legale care să-i permită semnarea tratatului și că doar Parlamentul are puterea de a se pronunța în acest sens și cereau pentru aceasta stabilirea unui termen limită”⁸.

În perioada septembrie-noiembrie 1919, în tabăra Aliaților au intervenit elemente de natură să favorizeze politica de rezistență a României. „Accentuarea contradicțiilor

⁴ Acțiunea diplomatică a României și modificarea textelor de pace cu Austria. Vezi: <http://www.scribube.com/istorie/ACTIUNEA-DIPLOMATICA-A-ROMANIEI-25152284.php> target="_blank" title="ACTIUNEA DIPLOMATICA A ROMANIEI SI MODIFICAREA TEXTELOR TRATATULUI DE PACE CU AUSTRIA.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 116.

⁷ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Serie A, 28 noiembrie 1919, f. 2.

⁸ *Ibidem*, f. 3.

dintre Franța și Anglia în problema Siriei, părăsirea conferinței de către reprezentanții Italiei, precum și rezervele exprimate de Senatul american, la 19 noiembrie 1919, cu prilejul discuției privind ratificarea Tratatului de la Versailles, toate acestea au determinat Consiliul Suprem să intensifice acțiunile politice și diplomatice spre a obține semnătura României pe tratatul cu Austria, neexcluzându-se acceptarea discutării și anulării unora dintre detaliile tratatului special”⁹.

Temându-se ca exemplul României să nu fie urmat și de alte state, Consiliul Suprem a decis înaintarea unui ultimatum României, la 15 noiembrie 1919. „Termenul limită pentru semnarea tratatului este marțea următoare pe 2 decembrie, nota Martinho de Brederode, într-o telegramă adresată guvernului portughez. Însărcinatul cu afaceri al Angliei, [Franz Rattigan] mi-a spus că, deși încă speră că România va ceda puțin în fața probabilității văzute, opinia generală este că nu va semna. Decanul este încă și mai pesimist. În acest caz, toate delegațiile Aliaților trebuie să renunțe la București”¹⁰. Brederode încheie telegrama trimisă Lisabonei cerând „instrucțiuni urgente și expedierea pe cale telegrafică a 200 de lire sterline pentru cheltuieli de călătorie și altele”¹¹. E clar că diplomatul portughez era convins de faptul că România nu va semna și, probabil, spera că, în felul acesta, va părăsi Bucureștiul pentru a reveni la Lisabona. Derularea evenimentelor și evoluția acestora l-au reținut însă în continuare în capitala României.

Guvernul Alexandru Vaida-Voevod. Noul guvern condus de Alexandru Vaida-Voevod a depus jurământul la 1 decembrie 1919 și a decis, după consultarea tuturor frunțașilor politici din țară, să autorizeze pe „reprezentanții Aliaților la București să telegrafieze la Paris că România va semna cele 2 tratate”¹². Situația o regăsim prezentată de Brederode într-un Raport cu titlu *confidențial*, în care preciza: „Azi, 5 decembrie [1919 – n.n.], s-a constituit noul minister. Miniștrii au depus jurământ Majestății sale. La orele 9 seara, Regele, Vaida-Voevod, președintele Camerei, Președintele Consiliului de Miniștri și Ministrul Afacerilor Străine și Generalul Averescu, Ministru de Interne [s-au întâlnit pentru dezbateri – n.n.]. Noul guvern semnează tratatul [cu Austria – n.n.]. Măine la orele 3 primul Consiliu de Miniștri. Noul termen pentru semnarea tratatului expiră luni, 8 decembrie”¹³. Cu toate acestea, abia „în ziua de 10 decembrie, la orele 18, delegatul României la Conferință,

⁹ *Acțiunea diplomatică a României și modificarea...*

¹⁰ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Serie Telegramme, nr. 10, București, Telegramă expediată de Martinho de Brederode de la Legația Portugaliei din București spre MAS din Lisabona, 27 noiembrie 1919, f. 1.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Acțiunea diplomatică a României și modificarea...*

¹³ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal. Martinho de Brederode, CX 137, Seria A, nr. 6, București, Raport confidențial, Martinho de Brederode, 5 decembrie 1919, f. 1.

generalul Coandă, își punea semnătura pe tratatul cu Austria, tratatul minorităților și pe cel cu Bulgaria, ultimul fiind condiționat de semnarea primelor două”¹⁴.

Paginile principalelor cotidiene bucureștene, urmărite îndeaproape de diplomatul portughez (cu unele dintre ele, cum a fost cazul *Universului*, diplomatul avea relații de colaborare – n.n.) au contribuit la diferențierea coordonatelor evoluției statului și națiunii, într-un context național și internațional complex, „punând în lumină și clarificând – de cele mai multe ori – aspecte din demersul politico diplomatic”¹⁵ al României postbelice. Spre exemplu, un articol din ziarul *Universul*, anexat de ministrul portughez unuia dintre rapoartele sale, descria primul for legislativ al României Mari, ales în noiembrie 1919, subliniind diversitatea socială a noilor oameni politici: „Parlamentul votului universal are aspectul cel mai neașteptat. Fracurile și piepturile albe ale cămășilor *vechilor partide* stau alături de sumane și ițari, alături de căciuli ținute sfios în mână”¹⁶. De altfel, preciza ministrul portughez de la București, „descendenții de origine română, care dominau înainte, descendenți din principii (majoritatea dintre aceștia proveneau din cartierul Fanar, Grecia), din mari proprietari, care au beneficiat de multe libertăți și avantaje, lipsiți de griji, azi sunt câțiva ani de când nu au mai avut vreun rol în politică. (...) Nici Brătianu, nici Marghiloman, nici alții ca ei nu purced din vechea aristocrație. Vaida-Voievod era un simplu medic la băile din Carlsbad”¹⁷. (...) „Dar această societate, mai veche sau mai recentă, are în definitiv, are și a avut aceleași idei și constituie oligarhia care domină și exploatează această țară”¹⁸.

În ceea ce privește noul guvern, acesta era „dominat de transilvăneni”, remarca Martinho de Brederode. „Sunt mulți aici care cred că cine ar putea scoate România din aceste șocuri continuu ar putea fi doar transilvănenii, a căror educație prin intermediul Austro-Ungariei și experiența în domeniul rezolvării unor probleme delicate cu inteligență și energie sunt cunoscute. În acest caz, alegerea lui Vaida Voievod și a acestui minister (aproape tot format din transilvăneni) a fost un act bine reflectat și plin de bun-simț al Majestății Sale, Regele Ferdinand”¹⁹.

Două figuri politice ieșeau în evidență în mod deosebit: „președintele, Alexandru Vaida-Voievod, el însuși transilvănean, fost deputat din partea românilor în Parlamentul maghiar și generalul Averescu, care se bucura de o popularitate impresionantă în rândul

¹⁴ Acțiunea diplomatică a României și modificarea...

¹⁵ Nicolae Tomescu, *Politica externă a României întregite*, Iași, Editura Fides, 2000, p. 36-37.

¹⁶ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Seria A, nr. 6, București, Raport confidențial Martinho de Brederode, 5 decembrie 1919, f. 2; Ioan Scurtu, *Studii...*, p. 9.

¹⁷ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Seria A, nr. 6, București, Raport confidențial Martinho de Brederode, 5 decembrie 1919, f. 2.

¹⁸ Ioan Scurtu, *op. cit.*, p. 10.

¹⁹ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Seria A, nr. 20, București, Raport confidențial, 12 ianuarie 1920, f. 1.

camarazilor din război și al soldaților care îl adoră”²⁰, preciza diplomatul portughez. Și, totuși, acesta din urmă era convins că generalul Averescu este „pus pe post de punte” și că „face o politică aproape socialistă”²¹.

Considerăm oportun momentul pentru a preciza că primul an al demersurilor diplomatice ale lui Martinho de Brederode la București a fost dominat de apropierea diplomatului portughez de reprezentantul Angliei în capitala României, Franz Rattigan. Desele discuții pe teme politice și economice, între cei doi, au avut menirea familiarizării lui Martinho de Brederode cu viața politică a României, din perspectivă adesea subiectivă, care a constituit însă un preambul al descoperirii realității românești, completată de cele mai multe ori cu surse de altă proveniență, formale sau informale.

În urma discuțiilor avute cu Însărcinatul cu Afaceri al Angliei la București, Brederode raporta guvernului lusitan: „Averescu e un om bun, destul de inteligent, inimă bună, dar foarte afectat de ostracizarea la care a fost supus Partidul Liberal, cel care până acum decidea totul și în toate”²². Importantă această remarcă, devenită profecție. Cei doi diplomați de la București, dar mai cu seamă versatul ministru al Angliei, Rattigan, au intuit la momentul respectiv evenimentele ce urmau să apară pe scena politică românească. Se pare că ministrul londonez, potrivit unui Raport al lui Martinho de Brederode, îl sfătuisese deja pe rege să îl cheme la guvernare pe generalul Averescu, pentru că, „dată fiind popularitatea de care se bucură și faptul că în prezent se vede contrariat în toate, poate deveni periculos, dacă simte că este foarte puțin recompensat pentru ceea ce a făcut el până azi”²³, prognostic adevărat ulterior de legătura generalului cu Partidul Liberal. Inițial, acesta a fost perceput ca un adversar al PNL-ului și, în special, al lui Ion I. C. Brătianu. „Generalul era considerat o victimă a liberalilor, care refuzaseră să-i încredințeze comanda Marelui Stat Major și în același timp singurul om capabil să aducă îndreptarea țării”²⁴. El promitea un regim nou, în care toți oamenii să fie respectați, un regim bazat pe *muncă, cinste, legalitate*. Cunoscând setea țăranilor pentru pământ, generalul promitea împroprietărirea fiecărei familii cu 5 ha de teren arabil²⁵.

Conștient că nu putea ajunge la putere în acel context de vădită ostilitate a opiniei publice față de PNL, Ion I. C. Brătianu a decis că era mai util să folosească popularitatea lui Averescu, „ca pe o punte”, cum se exprima însuși Brederode, a ieșirii liberalilor din izolarea politică în care se aflau. La 23 ianuarie 1920, diplomatul portughez preciza: „Tocmai m-am despărțit de colegul meu din Anglia, care mi-a citit, confidențial, un raport pe care l-a

²⁰ *Ibidem*, nr. 6, București, Raport confidențial, 5 decembrie 1919, f. 2.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*, f. 3.

²³ *Ibidem*, f. 4.

²⁴ Ioan Scurtu, *Studii...*, p. 6.

²⁵ *Ibidem*; idem (coord.), *Istoria românilor*, vol. VIII, p. 226.

trimis Foreign Office-ului. În el făcea referire la tentativa de apropiere dintre Brătianu și Partidul său Liberal și generalul Averescu. Acesta din urmă a cochetat cu liberalii (care în fond doreau doar să profite de popularitatea lui Averescu între țărani și soldați) și atât ei cât și liberalii doreau dizolvarea parlamentului. Dar până acum nu au reușit să se înțeleagă. General Averescu pe de o parte și Brătianu cu partidul său pe de alta sunt în aceeași măsură neîncrezători [unii în ceilalți – n.n.]”²⁶.

Coaliția guvernamentală formată era, așadar, lipsită de coeziune. În acest context, o nouă organizație politică a înregistrat o ascensiune impresionantă pe scena politică – Partidul Țărănesc. Acesta a apărut dintr-o necesitate de exprimare a lumii satelor. În cadrul acestei grupări politice s-a afirmat ca lider Ion Mihalache din Dobrești (Argeș), președintele Asociației Învățătorilor din România. Într-un Raport al său de la finele anului 1919, ministrul Portugaliei la București nota: „Se pare că deputații țărăniști au refuzat să intre inițial în minister” pentru că doreau numai pentru ei postul de la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, cerere refuzată inițial de Vaida-Voevod. Ulterior, la 16 decembrie 1919, a avut loc o remaniere a guvernului în funcțiune. O zi mai târziu, ministrul Portugaliei la București informa Lisabona despre „modificările din minister”: „atât ministrul Agriculturii și Domeniilor [Ion Mihalache – n.n.] cât și cel al Cultelor și Instrucțiunii Publice [Ion Borcea – n.n.] aparțin Partidului Țărănesc”²⁷. „Era pentru prima dată când din guvern făcea parte un ministru care se declara țărăn și care avea doar Școala Normală. ... Întrebat ce părere are despre ministrul Agriculturii, Alexandru Marghiloman răspundea ironic: „A aflat că știe și să mănânce”²⁸.

Cum era de așteptat, problemele din cadrulul noului guvern nu au fost rezolvate prin aceste schimbări. Alianța dintre Brătianu și Averescu a declanșat o vehementă opoziție din partea diverselor partide politice. Între aceștia, țărăniștii „au venit în masă și toată ziua au protestat în fața rezidenței generalului, refuzând să creadă că el, generalul va accepta să se alieze cu cel pe care ei îl considerau drept principalul inamic al acestuia”²⁹ [se referă la Brătianu – n.n.]. Acordul dintre cele două grupări politice a eșuat. Se vehicula demisia generalului.

La toate aceste frământări politice făcea referire și Brederode într-un raport al său, în care preciza: „Cererea demisiei generalului Averescu [ministru de Interne – n.n.] era o cauză deja prevăzută de la formarea acestui nou minister [remanierea din 16 decembrie 1919 – n.n.]. ... Persoane de vază de aici [din București – n.n.] susțin că acest nou minister nu va rezista mult timp”³⁰. Inevitabilul s-a produs: generalul Averescu a fost demis. Cu

²⁶ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 23, București, Raport confidențial și rezervat, 23 ianuarie 1920, f. 1.

²⁷ *Ibidem*, nr. 17, București, Raport Martinho de Brederode, 17 decembrie 1919, f. 1.

²⁸ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 122-123.

²⁹ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 23, Raport confidențial și rezervat, 23 ianuarie 1920, f. 3.

³⁰ *Ibidem*, 17 decembrie 1919, f. 2.

toate acestea, Martinho de Brederode era convins că „omul viitorului apropiat va fi probabil tot generalul Averescu”³¹.

Examinarea politicii românești și experiența proprie i-au permis ministrului plenipotențiar al Portugaliei să identifice câteva personalități politice relevante ale momentului. I-a atras atenția, în mod deosebit, conservatorul Alexandru Marghiloman, avocat de profesie, cu studiile făcute la Paris, „capul probabil cel mai organizat și mai scripitor din România, care nu este folosit datorită tratatului [defăimător pentru România, pe care îl semnase – n.n.] la București”³².

La finele anului 1919, Martinho de Brederode a realizat, în însemnările sale, un bilanț al administrației fostului guvern liberal: „În interior lipsește pâinea, lipsește combustibilul, criza din domeniul transporturilor, creșterea progresivă a costurilor vieții. La exterior pericolele la frontieră, un nou război în perspectivă (Ungaria – n.n.), ruptură de relații cu aliații. Inamici în toate părțile și nici o alianță”³³. Acuza atitudinea lui Ion I. C. Brătianu din vara lui 1919, de la Paris, care a dus țara spre o notă ultimativă, dată de marile puteri aliate, fiind influențat de cercurile politice și diplomatice de la București. Menționa, de asemenea, că „Partidul Liberal – liberal doar cu numele, preciza el – are foarte puțină popularitate în prezent”³⁴.

Un alt partid politic care a cunoscut o importantă ascensiune în România interbelică a fost Partidul Socialist. Doctrina acestuia oferea o alternativă radicală la realitățile existente în România, iar adepții săi s-au implicat în organizarea mișcărilor sociale din anii 1918-1920, soldate în multe cazuri cu succesul greviștilor. În cadrul alegerilor parlamentare din 1920, Partidul Socialist a obținut un însemnat succes electoral. Cu privire la aceste momente, diplomatul portughez menționa un episod care nu aducea nici o flatare acestui partid. După spusele sale, cu prilejul unei ceremonii culturale, „socialiștii au pornit un scandal împotriva evreilor bogați, care se aflau acolo și care nu vroiau să voteze cu ei”³⁵.

³¹ *Ibidem*, f. 3.

³² *Ibidem*, Serie A, nr. 12, București, Raport Martinho de Brederode, 23 decembrie 1919, f. 3. Potrivit Tratatul de pace de la București, încheiat la 24 aprilie 1918, Dobrogea era ocupată de Bulgaria, Austro-Ungaria lua partea vestică a Carpaților, Germania institua un monopol asupra țiteiului pe 90 de ani, a comerțului cu cereale, a exploatării și prelucrării lemnului, iar accesul la Marea Neagră era permis numai de-a lungul unui drum comercial până la Constanța. „Cu toate presiunile exercitate asupra sa, regele Ferdinand I a refuzat să semneze Tratatul de Pace, permițând astfel supraviețuirea statului român. Deși semnarea armistițiului din aprilie a permis țării noastre să nu fie ocupată de Puterile Centrale, Alexandru Marghiloman a avut foarte mult de suferit de pe urma deciziei sale. Din acel moment și până la decesul său, va fi considerat de opinia publică un adevărat trădător de țară”. Vezi: Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, fond Casa Regală, dos. 70/1918, f. 1-2; *Enciclopedia României* online. Vezi: http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Alexandru_Marghiloman#Armisti.C5.A3ziul_de_la_Bucure.C5.9Fti.

³³ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 14, București, Raport confidențial și rezervat, 27 decembrie 1919, f. 4-13; vezi în anexă decupaj din *Adevărul* (București), 26 decembrie 1919.

³⁴ *Ibidem*, nr. 12, București, Raport Martinho de Brederode, 23 decembrie, f. 4.

³⁵ *Ibidem*, nr. 50, București, Raport, 15 mai 1920, f. 7.

Ideologic vorbind, asemenea tuturor partidelor socialiste și social-democrate din Europa, o parte a Partidului Socialist din România s-a plasat spre extrema stângă, adoptând un program radical, vizând lichidarea orânduirii existente, afiliindu-se la Internaționala a III-a și transformându-se în Partidul Comunist din România (mai 1921)³⁶.

Între atribuțiile șefilor de misiuni diplomatice era și aceea de a participa la ședințele guvernelor și parlamentelor din țările pe lângă care erau acreditați. Prezența lui Martinho de Brederode în Camera Deputaților cu prilejul ședinței din 23 ianuarie 1920, i-a permis acestuia să cunoască realitățile politicii românești și din interiorul sistemului politic. Observațiile sale din raportul trimis la Lisabona, la data respectivă, cuprind informații despre „Brătianu, [care – n.n.] are împotriva sa aproape toată Camera actuală și în principal pe președintele acesteia, profesorul Iorga”³⁷. Martinho de Brederode pune în evidență în raportul său imaginea negativă pe care și-o creaseră liberalii, comentând „atacul deloc diplomatic pe care Brătianu l-a provocat asupra lui Marghiloman”, care a demonstrat în mod excesiv problemele care existau în România. „Marghiloman s-a apărat nemaipomenit de acuzațiile de trădător”³⁸. În plus, preciza diplomatul portughez, imaginea liderului Partidului Liberal nu este deloc favorabilă. Brătianu are împotriva sa majoritatea locuitorilor din România, care îl numesc „șeful escadrilei de profitori de la negocierile de război”³⁹.

În urma discuțiilor purtate cu apropiații săi de la București, Brederode preciza, într-un alt raport, „că cea mai bună variantă pentru România este venirea la putere a lui Marghiloman, negociatorul păcii de la București. Prin urmare, în el am speranța pentru ca într-o zi să dețină poate direcția acestei țări”⁴⁰. După părerea lui Martinho de Brederode „o mai bună administrare pe plan intern ar fi făcut posibilă, cu ușurință, revenirea economico-financiară a României, datorită bogățiilor pe care le deține”⁴¹. Martinho de Brederode se gândea chiar la cea mai bună variantă de guvern, după el cea mai viabilă. „Un guvern ideal pentru binele țării ar fi, dacă ar fi posibil, o coaliție între Marghiloman, Take Ionescu, transilvăneni și Averescu. Dar, în momentul de față acest acord pare dificil de imaginat”⁴². Diplomatul portughez considera că „vina pentru această situație (se referă la situația politică din România – n.n.) o poartă Brătianu. Actualii miniștri transilvăneni, oameni de bine, bine intenționați, dar în majoritate fără nici o experiență, sunt sabotaji în permanență de birocrăția care este în totalitate liberală”⁴³.

³⁶ Ioan Scurtu, *Studii...*, p. 7-8.

³⁷ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal, Martinho de Brederode, Serie A, nr. 24, București, Raport Martinho de Brederode, 23 ianuarie 1920, f. 5.

³⁸ *Ibidem*, f. 6.

³⁹ *Ibidem*, f. 6-7.

⁴⁰ *Ibidem*, București, Raport Martinho de Brederode, 23 ianuarie 1920, f. 10.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, f. 11.

⁴³ *Ibidem*, Serie A, nr. 24, București, Raport Martinho de Brederode, 9 februarie 1920, f. 2.

Criza politică pe care o traversau liberalii, nu i-a împiedicat însă pe aceștia să încerce să redobândească puterea de curând pierdută. Așa se explică numeroasele proteste și atitudinea general ostilă, remarcată și de diplomații aflați în misiune la București. Martinho de Brederode preciza că liberalii „nu au pierdut ocazia de a ridica dificultăți guvernului și președintelui Camerei, domnul Iorga și profită de orice ca să se revolte”⁴⁴.

Cu câteva zile înainte de 14 februarie, după spusele lui Brederode, au izbucnit din nou rumori în Parlament. De data aceasta împotriva „domnului Stroescu, care toată viața sa a luptat pentru unirea Basarabiei cu România, dar care de data aceasta a criticat aspru greșelile administrației actuale românești”⁴⁵. Împotriva sa s-au ridicat liberalii și alți deputați din parlament. Pe de altă parte, agitațiile erau provocate și de teama faptului că Vaida-Voevod va veni „cu mâinile goale de la Londra”, după cum se exprima diplomatul portughez. În plus, considera acesta, „mulți din cei de aici consideră că Averescu nu deține calitățile unui om de stat, pentru că este destul de ingenuu și are mult prea puțină răbdare”⁴⁶.

Faptul că președintele Camerei, Nicolae Iorga, intenționa să păstreze un guvern în care numărul reprezentanților Ligii Poporului era de 7, și prin urmare, Averescu, ca ministru de Interne, nu avea suport politic pentru aplicarea ideilor sale politice, l-a determinat pe acesta din urmă să-și prezinte demisia. Locul său a fost luat de un personaj politic destul de controversat în epocă – Dr. N. Lupu. Prezența acestuia în Cameră a produs numeroase nemulțumiri, notate de diplomatul portughez în rapoartele sale. Spre exemplu, scria acesta, „în sesiunea de ieri a Camerei Deputaților, atacurile îndreptate contra Dr. Lupu, ministrul de Interne, au fost extrem de violente”⁴⁷. Numit „bolșevic”, N. Lupu „a fost acuzat că a favorizat pe socialiști și pe anarhiști și că i-a lăsat liberi să imprime și să difuzeze literatură anarhistă care a produs dezbinare între țărani și conerne și a fost declarat adversar al Marelui Cartel General și, de asemenea, a fost suspectat de voința de a suprima Jandarmeria, pe care Marghiloman o crease când fusese la putere”⁴⁸, în 1918, și care era protejată, se pare, de liberali și de conservatorii progresiști. „Mai ales domnul Cuza, deputat naționalist creștin, între alți oratori, a atacat fără menajamente pe domnul Lupu. A readus în față acuzațiile de bolșevism și l-a acuzat că a lăsat să se imprime și să circule pamflete cu informații contra armatei. A amestecat în discursul său și chestiunea antisemită, susținând că Dr. Lupu ar fi fost protejat de evrei. A spus, de asemenea că el, Cuza, a refuzat voturile evreilor. Deci a fost ales numai de țărani și de creștini. L-a atacat de

⁴⁴ *Ibidem*, nr. 29, Raport confidențial – politica română, 14 februarie 1920, f. 1.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 2.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 3.

⁴⁸ *Ibidem*.

asemenea și pe președinte, pe domnul Iorga⁴⁹. După spusele lui Martinho de Brederode, „domnul Lupu a declarat ca fiind calomniile toate aceste afirmații, considerându-le ca făcând parte din strategia politică a liberalilor de a da jos guvernul din care făcea parte și [implicit – n.n.] blocul. Dr. Lupu susținea că pamfletele contra armatei au fost inspirate de cei interesați de distrugerea noului guvern, adică de liberali”⁵⁰. Reacția imediată era foarte bine oglindită în jurnalele liberale și cele conservator progresiste, care îl atacau violent pe Dr. Lupu, acuzându-l în continuare de bolșevism. Articole decupate din aceste ziare au fost atașate de Martinho de Brederode rapoartelor sale expediate spre Lisabona.

Atitudinea ostilă față de prezența Dr. Lupu își avea originea în faptele acestuia. Nu ezita să vină în Parlament cu cravată roșie și batistă de aceeași culoare la butonieră și lansase două proiecte de lege, considerate, chiar de Rege, „cam bolșevice”⁵¹. Măsurile sale erau considerate „destul de radicale”, cum este cazul proiectului de lege privind închirierile, prin care se cerea închirierea obligatorie a spațiului disponibil, ca o modalitate de rezolvare a problemei locuințelor. „Potrivit acestei propuneri destul de ciudate, partea de proprietatea de care proprietarul imobilului nu are nevoie, să fie închiriată, dar nu oricum, ci la prețuri mici, în așa fel încât chiriașul să se simtă ca într-un domiciliu privat, ca un fel de oaspete și această propunere era (potrivit domnului Lupu – n.n.) pentru a atenua criza închirierilor”⁵². O altă lege propusă de Dr. Lupu, datorită căreia „a fost atacat și calomniat” în Cameră, a fost legea privind Jandarmeria, menționată deja, prin care cerea reducerea numărului jandarmilor într-o perioadă de mari convulsii sociale.

Pe de altă parte, continuă starea de asediu și cenzura „deși uneori s-a auzit că domnul Vaida-Voevod vrea să pună capăt acestei stări anormale, deoarece războiul s-a terminat și pacea a fost consacrată. Se pare că opoziția vine din partea Marelui Cartier General”⁵³. Și totuși, în raportul său din 12 ianuarie 1920, diplomatul portughez preciza: „Astăzi, Majestatea Sa Regele a dat decretul de suspendare a statutului de stare de asediu și cenzură, valabil pentru tot teritoriul Vechiului Regat, cu excepția Dobrogei”⁵⁴. Inițiativa pare să fi aparținut controversatului om politic, dr. N. Lupu, ministru de Interne, care la 14 ianuarie 1920 a ridicat starea de asediu și cenzura și a retras armata din întreprinderi. Ministrul de Interne – cu

⁴⁹ *Ibidem*, f. 4.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 5.

⁵¹ N. Iorga, *Memorii*, vol. II, București, Editura Națională „Ciornei”, p. 344.

⁵² ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. Martinho de Brederode, Serie A, nr. 30, București, Raport confidențial și rezervat, 22 februarie 1920, f. 5.

⁵³ *Ibidem*, Raport Martinho de Brederode, 27 decembrie 1919, f. 2; Arhiva Națională Istorică Centrală din București, dos. Portugalia, Rola 15, cadrul 133, f. 123.

⁵⁴ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 37, Serie A, nr. 20, București, Raport confidențial și rezervat, 12 ianuarie 1920, f. 3.

cravata roșie la gât – a participat la mai multe manifestații ale momentului, ținând discursuri în favoarea satisfacerii dezideratelor muncitorilor⁵⁵.

Nemulțumit de acțiunile și rolul politic al guvernului Alexandru Vaida-Voevod, Regele căuta deja soluții noi. Într-un raport emis la 9 februarie 1920, Martinho de Brederode preciza: „Știu din surse sigure, că acum câteva zile generalul Averescu a cerut și a primit audiență la Majestatea Sa Regele. Regele Ferdinand i-a spus că a sosit momentul să-l cheme să formeze ministerul cu partidul său, să câștige apoi alegerile cu o majoritate covârșitoare”⁵⁶. Diplomatul portughez era convins de o reușită în acest sens, date fiind comentariile sale ulterioare cu privire la „ultimele alegeri pentru Senat [când Averescu – n.n.] a obținut o pondere importantă, el însuși fiind ales de mai mult de 1700 de voturi, derutând complet candidații țărăniști. S-a cerut, așadar, imediat demisia ministerului și a guvernului, imediat urmându-le un cabinet nou, cu adevărat național, cu reprezentanți din toate partidele, cu partidul lui Take Ionescu, cu liberalii, dar fără Brătianu, cu cel al lui Marghiloman, Conservator Progresist, dar fără Marghiloman”⁵⁷.

La curent și cu negocierile ce se purtau pentru formarea noului guvern, la începutul lunii februarie 1920, potrivit informațiilor din rapoartele lui Martinho de Brederode, Averescu intenționa să numească pentru Ministerul Finanțelor pe Take Ionescu, „considerat cel mai capabil pentru administrarea banilor publici”⁵⁸, iar la Ministerul Afacerilor Străine, pe Titulescu, „un om încă tânăr, dar care pare să fie extrem de capabil și care a fost ministru de Finanțe în Transilvania, în timpul ocupației germane din Valahia [afirmație greșită – n.n.]”⁵⁹. Se pare că „Averescu considera ca cel mai rău geniu din România pe Ion Brătianu și nu vrea să îl lase să se întoarcă la putere, chiar dacă acceptă să colaboreze cu membrii Partidului Liberal”⁶⁰.

Alcătuită dintr-un mozaic de partide, coaliția guvernamentală era lipsită de coeziune. „Opinia mai generală este că acest guvern își are zilele numărate. Nimeni nu avea speranță că Vaida-Voevod va reuși să obțină împrumutul extern”⁶¹. Criza părea momentan fără rezolvare. Se pare că Regele s-a întors din nou spre cabinetul actual, invitând ieri la cină pe toți miniștrii”⁶².

Doar câteva zile mai târziu, la 22 februarie 1920, ministrul plenipotențiar al Portugaliei la București informa Lisabona despre o nouă întrevvedere a lui Averescu cu

⁵⁵ Ion Mamina, Ioan Scurtu, *Guverne și guvernanți 1916-1938*, București, Editura Silex, 1996, p. 34.

⁵⁶ *Ibidem*, nr. 27, București, Raport confidențial și rezervat, 9 februarie 1920, f. 1-2.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 3.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, f. 4.

⁶¹ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 24, București, Raport Martinho de Brederode, 14 februarie 1920, f. 6.

⁶² *Ibidem*, f. 7.

Regele, care i-a cerut din nou să preia constituirea guvernului, motivând că „actualul guvern nu a făcut nimic, că nimic nu a evoluat, nu din rea voință, ci din cauza lipsei de experiență și a lipsei de energie pe care a demonstrat-o”⁶³, aviz la oamenii politici transilvăneni.

Cu prilejul noilor încercări, au apărut tot felul de neînțelegeri și discordanțe, aflate de Martinho de Brederode de la o persoană importantă, al cărei nume este păstrat sub anonim. Iată ce scria Brederode în raportul său: „Știu că actualii miniștri (care au probabil legătură cu Brătianu) au cerut să nu se dizolve Camerele, (inclusiv Vlad [Aurel – n.n.], care nu este cu Brătianu, dar care cerea demisia Generalului Prezan, șeful Marelui Cartier General și dizolvarea acestuia), inclusiv cei din Basarabia și Bucovina. Averescu nu putea forma guvernul așa, pentru că exista o problemă foarte serioasă de rezolvat, cea agrară. El trebuia să prezinte legea de reglementare a exproprierilor rurale pe bază de 500 de ha. Se pare că suspectează că Brătianu este în aceasta sprijinit de miniștri din Bucovina și Basarabia, tensionând prezentarea, așadar, a unui proiect probabil mai atractiv pentru țărani, ca să poată să creeze o imagine a lui Averescu negativă în ochii acestora (Brătianu a prezentat și el un proiect asemănător), care să îl considere reacționar și retrograd”⁶⁴. Brederode consideră că pentru Brătianu singurul său țel politic era acela de a ajunge din nou la putere. Odată aflat acolo, „partidul liberal va găsi mijloacele de a suprima legea promisă a exproprierilor. În plus, este clar că propunerea lui Brătianu va fi contra celei a lui Averescu. În felul acesta, spunea persoana care mă informează, criza actuală se va prelungi destule zile. Ceea ce este sigur însă, este că acest guvern nu face nimic și, mai mult, acesta începe să provoace deja o reacție a românilor din Vechiul Regat contra transilvănenilor. Acum câteva zile, aceștia au fost acuzați în Parlament de afaceri suspecte cu vechile note de coroane austriece ștampilate fraudulos, ceea ce, la drept vorbind, a adus statului prejudicii de mai multe milioane. Majestatea Sa, Regele, foarte bine intenționat, dar și foarte neîncrezător, își schimba frecvent opinia. Înainte ar fi dat întreaga țară pe mâna lui Averescu, dar acum ezită”⁶⁵.

Și, totuși, formarea guvernului Averescu s-a înlăptuit. Acțiunea Regelui Ferdinand a fost considerată „o lovitură urâtă”, chiar și de beneficiarii actului său, între care Constantin Argetoianu⁶⁶. În fapt, Vaida-Voevod a aflat că nu mai este președintele Consiliului de Miniștri în cel mai nerespectuos mod cu putință. Era la Londra, unde încerca să negocieze un împrumut pentru România și a auzit despre căderea guvernului la radioul local⁶⁷.

⁶³ *Ibidem*, Serie A, nr. 30, București, Raport confidențial și rezervat, 22 februarie 1920, f. 1.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 2.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 4-5.

⁶⁶ *Enciclopedia României* online. Vezi: http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Alexandru_Averescu#cite_note-6. Apud Constantin Argetoianu, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, în Arhivele Naționale Istorice Centrale, Arhiva C.C. al P.C.R., *fond* 104, dos. 8589, f. 79-82.

⁶⁷ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 125.

Între timp, la București, liberalii își ofereau tot sprijinul rezolvării problemelor Coroanei, pricinuite de firea rebelă a Principelui Carol. Potrivit numeroaselor surse bibliografice românești⁶⁸, dar și raportului lui Martinho de Brederode din 22 februarie 1920, la București s-a decis „plecarea spre Egipt a Alteței Sale, Principele Carol. De aici se va îndrepta spre Japonia, luând pentru Majestatea sa Mikado o scrisoare⁶⁹. Așa pare definitiv realizată ruptura de soția sa, domnișoara Lambrino. Se spune că Alteța Sa a acceptat pe moment situația, așteptând, totuși, timpuri mai bune”, încheia ministrul portughez⁷⁰.

Guvernul Averescu. Între timp, sosit la București, Vaida-Voevod încerca să păstreze restul Cabinetului în interiorul normelor constituționale. Omul politic care l-a înlocuit la președinția Consiliului de Miniștri, Ștefan Cicio Pop, nu a dispus de puterea necesară de a-i controla pe cei doi miniștri, Dr. Lupu de la Interne și Ion Mihalache de la Agricultură, ambii provocând numeroase conflicte nu doar cu Coroana, ci și cu întreaga opinie publică, care în cele din urmă a acceptat dispozițiile destul de comuniste, cu privire la proiectele de lege deja menționate. Una dintre acestea este *legea expropriierilor teritoriale*, „clar bolșevistă [bolșevică], care a condus la ruina nu doar a marilor proprietari, ci a României în întregime”⁷¹.

La 14 martie 1920, Brederode scria: „Avem începând cu ieri după masă, ministerul Averescu. Am inclus lista miniștrilor, între care povestesc prietenii, un ministru transilvănean, Mocsoni [Anton Mocsony – ministru de Stat – n.n.]. Situația guvernului [anterior – n.n.] intrase încă de alaltăieri într-o fază care nu putea fi prelungită. După discuțiile interminabile din Cameră, cu privire mai ales la proiectul de lege agrară și la cel cu privire la legea închirierilor, Regele s-a decis să retragă votul său de încredere vechiului guvern și i l-a oferit lui Averescu”⁷².

Interesat de evenimentele politice din România, la 14 martie 1920, într-un raport, diplomatul portughez comenta: „Acum rămâne să vedem ce va face generalul Averescu, care este foarte respectat și iubit, chiar dacă nu are în noul cabinet, oameni prea experimentați din punct de vedere politic”. Și continuă să analizeze situația: „Pericolul pentru generalul Averescu nu vine, în mod sigur, de la demonstrațiile compromițătoare ale *prietenului* Brătianu și ale liberalilor. Aceștia sunt discreditați politic. Nu pot să îl compromită pe Averescu, chiar dacă ar face orice să revină la putere”⁷³.

⁶⁸ Ioan Scurtu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. III, p. 235; Keith Hitchins, *România 1866-1947*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 78-89.

⁶⁹ Titlu pentru împăratul Japoniei.

⁷⁰ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 24, București, Raport Martinho de Brederode, 22 februarie 1920, f. 7.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, Serie A, nr. 34, București, Raport Confidențial, 14 martie 1920, f. 1.

⁷³ *Ibidem*, f. 3-4.

La 26 martie 1920, Martinho de Brederode expedia spre Lisabona un articol decupat din ziarul românesc de limbă franceză, *L'Indépendance de la Roumanie*, articol care cuprindea informații despre situația României la momentul venirii lui Averescu: statutul financiar, politica externă, reforma electorală etc. Nu face comentarii personale în această notă, însă în raportul din 27 martie 1920, Martinho de Brederode a prezentat primele decrete ale guvernului Averescu: demobilizarea armatei, dizolvarea Camerelor și stabilirea alegerilor pentru luna mai. În privința armatei, „ai cărei ofițeri aparțin cu toții aristocrației retrogradate, reacționare și antisemite și interesați, prin urmare, în a conserva și apăra vechiul statut”⁷⁴, erau de asemenea numeroase probleme, neîmpărtașite de soldații, care „nu au nici un interes în acest sens”⁷⁵, aviz la interesele ofițerilor români.

Simpatia la momentul respectiv pentru generalul Averescu, nu i-a permis diplomatului portughez să observe intrarea generalului sub influența politică dominantă a lui Ion I. C. Brătianu. Ca urmare, continuă, în rapoartele sale, să-i aducă cuvinte de laudă generalului și atitudinii sale politice. În acest sens, diplomatul preciza: „Nu poate fi acuzat generalul Averescu că ar fi fost timid în acțiuni sau că ar fi ezitat. Deciziile au fost cu siguranță o probitate a unui adevărat om de stat. Amândouă aceste două decizii se impuneau luate. Demobilizarea a făcut economii statului în valoare de 100 de milioane lei pe luna, care puteau fi investiți în industrie. Pe de altă parte, dizolvarea Camerelor era absolut necesară, având în vedere că guvernul nu deținea majoritatea”⁷⁶. (...) „Este de așteptat ca guvernul să obțină marea majoritate la alegeri datorită enormei aprecieri față de generalul Averescu. Cum Excelența Voastră observă s-au realizat toate previziunile mele care v-au fost aduse la cunoștință prin telegramele din ianuarie și februarie a.c.”⁷⁷.

Marile schimbări din politica României impuneau numeroase discuții, uneori sensibile, tratative, negocieri, care s-au dovedit a avea finalități excelente într-un ambient mai puțin formal, relaxat, adesea cu prilejul unor dineuri organizate fie de membrii guvernului, fie de cei din opoziție. În cadrul acestor întruniri nu puteau lipsi șefii misiunilor diplomatice de la București, a căror prezență era obligatorie, pe de o parte pentru că erau factori importanți în lansarea unei anumite imagini politice a României pe plan extern, apoi pentru că dialogul cu liderii misiunilor diplomatice de la București era vital pentru dezvoltarea acordurilor de colaborare care puteau satisface interesele ambelor părți. Iată ce aflăm de la Martinho de Brederode în acest sens: „Acum vreo 3 zile, am petrecut o seară întreagă în casa domnului Iorga, fostul președinte al Camerei, profesor și istoric notabil, poliglot excelent, care cunoaște destul de bine limba noastră și literatura, dar care m-a asigurat că-și va da (ceea ce a și făcut ulterior) demisia din funcția de

⁷⁴ *Ibidem*, nr. 20, București, Raport Martinho de Brederode, 12 ianuarie 1920, f. 1.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, Serie A, nr. 37, București, Raport, 27 martie 1920, f. 1.

⁷⁷ *Ibidem*, f. 2.

Președinte al Camerei, având în vedere chemarea generalului Averescu la putere, o adevărată lovitură de stat, atitudine pe care eu nu o văd justificabilă”⁷⁸. În cele ce urmează demonstrează situația politică din România, făcând referire la camarila din jurul Reginei, manifestându-și nemulțumirea în acest sens. După părerea diplomatului portughez, monarhist convins, „Domnul Iorga, cu toate că nu a mărturisit, evoluează spre republicanismul radical. Dar aici nu există nici un partid republican. Sunt socialiști și țărăniști, care sunt aproape bolșevici”⁷⁹. În încercarea de a fi imparțial, acesta nota în raportul său câteva cuvinte cu privire la liderul politic țărănist: „Între aceștia se află un om deosebit, foarte periculos pentru regim și despre care cred că nu și-a spus încă punctul de vedere. Mă refer la domnul Mihalache, fostul ministru al Agriculturii, în prezent profesor, care avea darul (în perioada cât a fost ministru) de a vorbi și de a răspunde cu ironie la toate întreruperile liberalilor sau al celor din partidul lui Averescu. E foarte calm și perfid”⁸⁰. Spre exemplu, „am asistat la ultima sesiune a Camerei, unde el a vorbit (alături de alți țărăniști) și a fost mereu combătut, întrerupt de liberali și de toți cei care nu erau țărăniști. Între ghilimele îl numeau *boyard* – fidalgo, nobil, iar el cu tot calmul le răspundea: *ciocoi*, lovindu-i astfel bine. Are o figură impresionantă și e foarte abil. E detestat la Curte și de toate partidele la ordine. Dar, încă mai are ceva de spus”⁸¹, încheia Martinho de Brederode.

Acorda credit guvernului Averescu, lucru ce reiese, așa cum am precizat deja, din numeroasele rapoarte pe care le scrie în această perioadă, urmărind cu atenție evoluția politică a generalului și a guvernului pe care îl conducea. În acest sens, la 29 martie 1920, trimitea un raport guvernului de la Lisabona, unde puncta, cu amănunte, evoluția negocierilor cu privire la demobilizare și la dizolvarea Camerelor. „Măsurile și atitudinea generalului au atras, la scurt timp, nemulțumirea majorității transilvănenilor, oameni mai energici și mai activi decât românii din Vechiul Regat, chiar dacă vreo 20-30 dintre ei, în frunte cu Mocsoni [Anton Mocsony – n.n.], au părăsit rândurile Partidului Național Transilvănean și au intrat în Liga Poporului”⁸². Dar situația politică era incertă. „Sunt persoane care susțin că acest guvern nu va rezista nici măcar două luni. Sunt și alții care susțin că se va menține doi ani și se bazau în afirmațiile lor pe popularitatea generalului Averescu. Dar, popularitatea se uzează și se uită cu ușurință, în special în aceste momente de după război”⁸³.

Antipatia ardelenilor față de generalul Averescu s-a acutizat datorită intenției acestuia de a unifica sistemul electoral din provinciile unite, cu cel din Vechiul Regat. „Ardelenii nu vor să audă de această unificare și, în principiu, nu sunt de acord cu

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*, f. 3.

⁸⁰ *Ibidem*, f. 4.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² *Ibidem*, Serie A, nr. 39, București, Raport confidențial, 30 mai 1920, f. 1.

⁸³ *Ibidem*, f. 2.

aceasta”⁸⁴. Brederode face aceste afirmații pe baza informațiilor deținute din diverse surse, oficiale sau mai puțin oficiale, care redau părerea lui Vaida-Voevod și a lui Iuliu Maniu, liderii Partidului Național din Transilvania, care se aflau în dezacord cu orice proces de modificare a legii electorale din Transilvania și susțineau că vor protesta în acest sens, dacă este nevoie, chiar și în fața Majestății Sale, Regele Ferdinand⁸⁵. Uniformizarea legii electorale ar fi dat câștig de cauză liderilor politici de la București, situație inacceptabilă pentru liderii politici din Transilvania, în special, dar și pentru cei din celelalte provincii anexate în urma Marii Uniri de la Alba Iulia.

O atenție specială era acordată sărbătorilor naționale, care par să-l exaspereze pe diplomatul portughez. „A început aici, pe data de 10 [mai 1920 – n.n.] sărbătoarea națională și, ca să fiu sincer, *este a treia sau a patra sărbătoare națională la care asist*, dar aceasta pare să aparțină Vechiului Regat și este singura care a inclus și marșul militar. De asemenea a fost și unica festivitate care m-a dezamăgit pentru că luminile [focurile de artificii – n.n.] anunțate au fost un eșec”⁸⁶.

Aderarea tuturor provinciilor românești la Unire a fost doar un prim pas al acțiunii de unificare. Urma procesul de integrare care, asemenea tuturor fenomenelor de acest gen, s-a dovedit a fi destul de anevoios. Așa se explică și numărul sărbătorilor naționale. În schimb, cu felu-i specific arogant, acesta n-a uitat, în schimb, să menționeze faptul că a privit manifestările de la Tribuna Regală, alături de restul diplomaților invitați, cu excepția „secretarilor de legație [care] nu au fost invitați”⁸⁷. I se pare lipsită de sens participarea la acest eveniment și subliniază efortul personal făcut pentru a lua parte: „Chiar dacă am petrecut cele trei zile anterioare în pat cu ceva febră”⁸⁸.

Ziua de 10 mai simboliza urcarea pe tron a lui Carol I și se desfășura cu mult fast pe întreg teritoriul Vechiului Regat. În dimineața zilei, 21 de salve de tun anunțau evenimentul în fiecare centru de județ. Erau nelipsite serbările, spectacolele cu muzică militară, defilarea trupelor și recepțiile din localurile prefecturilor.⁸⁹ Potrivit ministrului Portugaliei, maniera de sărbătorire a acestei zile naționale la București a fost „mult prea grandioasă pentru momentele respective, nepotrivită cu starea de lucruri din România” ... și, drept consecință, „sărbătoarea a fost destul de mult ridiculizată”⁹⁰. Spre exemplu, jurnalele socialiste deplâneau cu ironie

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 3; Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 133-135.

⁸⁶ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 49, București, Raport, 13 mai 1920, f. 2.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 3.

⁸⁹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 87.

⁹⁰ ADMAE, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 49, București, Raport, 13 mai 1920, f. 1.

evenimentele: „Ah, dacă noi am fi avut toate acestea în timpul războiului...”⁹¹, aluzie la spectacolul dat de prezența armatei române cu arme, care de asalt, dispozitive de apărare antiaeriană etc. „Inițiativa guvernului Averescu cu privire la sărbătoarea națională nu a fost cea mai inspirată”⁹², consemna diplomatul portughez.

Un aport important în privința integrării tuturor provinciilor românești în noua formațiune statală l-a avut și instituția monarhică. În raportul său din 15 mai 1920, ministrul Portugaliei menționa vizita Majestaților sale în Bucovina, Basarabia și Transilvania. „Majestatea Sa Regele a pornit, duminică noaptea, însoțit de Regina Elisabeta și de toți miniștrii, la Mănăstirea de la Putna, în Bucovina, unde vor asista la o ceremonie solemnă pentru Ștefan cel Mare, fost voievod. De aici vor merge în Basarabia și în Transilvania. Călătoria va dura 8 zile. Miniștrii, cu excepția generalului Averescu, se vor întoarce luni noaptea la București. A fost invitat să se alăture călătoriei regale și fostul președinte al Camerei, Nicolae Iorga”⁹³, care a refuzat, probabil datorită prezenței lui Averescu.

Alegerile din 1920. Perioada „monarhiei luptelor pentru partid”⁹⁴, după expresia lui Nicolae Iorga, continua să se manifeste în România și în vara lui 1920, când se pregăteau noi alegeri electorale. Sarcina organizării lor a revenit cabinetului Averescu. Fixate inițial în mai 1920, acestea au fost amânate în cazul Transilvaniei pe 9 iunie pentru Adunarea Deputaților și 6-7 iunie pentru Senat⁹⁵. Aprilie 1920 a fost luna când a început campania electorală. Generalul Averescu și susținătorii săi au încercat să asigure populația, prin toate mijloacele posibile, de faptul că alegerile vor fi mai libere și mai democratice ca niciodată. Numeroase telegrame emise de Ministerul de Interne, cu același conținut, au fost trimise la prefecturile tuturor județelor din România, la 20 martie 1920. Toate erau semnate de premierul Averescu. În acestea se cerea prefecturilor ca „activitatea întregului aparat administrativ să se mărginească numai la interese locale ale județului și generale ale statului. Orice amestec în luptele politice este cu desăvârșire oprit. ... Pe timpul campaniei electorale ce se deschide se va lăsa cea mai întinsă libertate de propagandă tuturor partidelor politice aflate în lupta electorală, luându-se numai măsurile îngăduite de legi împotriva acelor care, oricare ar fi ei, abuzând de libertățile constituționale, ar ataca prin viu grai sau prin scris ordinea socială și siguranța statului”⁹⁶.

Cu toate acestea, numeroase incidente localizate în diverse zone din țară, au dovedit contrariul promisiunilor oficiale. Martinho de Brederode detalia în rapoartele sale două dintre aceste evenimente, puse la cale de partizani ai guvernului Averescu. „Un astfel de

⁹¹ *Ibidem*, f. 3.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ *Ibidem*, nr. 50, București, Raport, 15 mai 1920, f. 1.

⁹⁴ Ioan Scurtu, *Contribuții privind viața politică din România*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 166.

⁹⁵ Constantin I. Stan, *Lupta partidelor politice în alegerile din mai-iunie 1920, în zona Buzăului, în Mousaios*, III /1981, p. 89-102.

⁹⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale, Direcția Județeană Vâlcea, Fond Prefectura Județului Vâlcea, Dosar nr. 22/1920, f. 114; *apud* Adrian Simion, *Alegerile parlamentare din anul 1920 în județul Vâlcea*, online.

incident a avut loc la Brăila, unde un grup de politicieni din rândul opoziției, aflați în turneu electoral, printre care se afla și profesorul Iorga, adversar al guvernului Averescu, a fost atacat tocmai de susținători ai generalului”⁹⁷. După spusele diplomatului portughez, în acest context s-a atentat la viața profesorului Iorga. Un alt incident asemănător s-a întâmplat, în luna aprilie, la București, când „susținătorii generalului Averescu, întâlnindu-se cu o măruntă înmormântare civilă a unui socialist sărac, potrivit steagului roșu, au atacat cu armele pe cei aflați în cortegiu, rămânând carul mortuar abandonat în mijlocul străzii. Mai multe capete au fost sparte și au existat mai mulți grav răniți”⁹⁸. Incidentul a fost aplanat de intervenția forțelor de ordine.

Numeroase articole din presa bucureșteană, în special în limba franceză, le-am găsit anexate rapoartelor lui Martinho de Brederode, care informează asupra diverselor incidente de acest fel. Multe dintre ele vizează etapele condamnării socialistului și anarhistului Bujor [Mihail Gheorghe Bujor – n.n.], candidat pe listele Partidului Socialist la alegerile din 1920⁹⁹.

În privința cadrului legal de desfășurare a alegerilor, trebuie menționat că la 29 iunie/12 iulie 1917 fuseseră modificate articolele 57 și 67 ale Constituției din 1866, care stabileau regimul electoral în România. Articolul 57 prevedea: „Adunarea Deputaților se compune din deputați aleși de cetățenii români majori, prin vot universal, egal, direct și obligatoriu și cu scrutin secret pe baza reprezentării proporționale”¹⁰⁰, iar articolul 67 avea următoarea redactare: „Senatul se compune din senatori aleși și senatori de drept. Legea electorală va fixa compunerea Senatului”¹⁰¹. Pe această bază a fost elaborat decretul-lege publicat la 16/29 noiembrie 1918, care stipula, la articolele 1 și 2: „Toți cetățenii români majori vor alege prin vot obștesc, obligator, egal, direct și secret, pe baza reprezentării proporționale, un număr de deputați proporțional cu populația. Alegerea se va face pe circumscripții electorale. Fiecare județ va forma o circumscripție electorală și va alege câte un deputat la fiecare număr de 30.000 de locuitori și la fracțiunea suplimentară de 20.000 de locuitori”¹⁰², iar la articolele 3 și 4: „Senatul se va compune din senatorii aleși și senatori de drept. Toți cetățenii români de la vârsta de 40 de ani împliniți vor alege pe circumscripțiile electorale stabilite la art. 2, prin vot obligator, egal, direct și secret, câte un senator la fiecare număr de 70.000 de locuitori și la fracțiunea suplimentară superioară numărului de 47.000 de locuitori”¹⁰³. De menționat că vârsta minimă pentru a participa la

⁹⁷ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 37, Serie A, nr. 49, București, Raport, 13 mai 1920, f. 2.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, Rapoarte elaborate de Martinho de Brederode la 13 mai 1920 și 15 mai 1920.

¹⁰⁰ *Codul General al României. Legi uzuale: 1913-1919*, vol. VIII, București, Editura Librăriei Alcalay & Co., 1920, p. 1140.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 2.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 3.

vot era de 21 de ani pentru Adunarea Deputaților. Nu aveau drept de vot femeile, care constituiau jumătate din populația țării, o parte a tinerilor, cei de până în 21 de ani, precum și militarii și magistrații¹⁰⁴.

În perioada la care ne referim, majoritatea partidelor politice au desfășurat o intensă activitate de propagandă electorală. Numeroase mitinguri au avut loc în diverse locații din România, în cadrul cărora liderii politici de la București și din teritoriu și-au prezentat programul electoral. Amploarea evenimentelor și interesul pentru rezultatul alegerilor l-a atras în vârtoarea evenimentelor și pe Martinho de Brederode, care trimitea frecvent la Lisabona Rapoarte parțiale privind evoluția alegerilor. Datele la care Martinho de Brederode trimitea rapoartele cu rezultatele parțiale demonstrează sistemul greoi de centralizare a rezultatelor scrutinului.

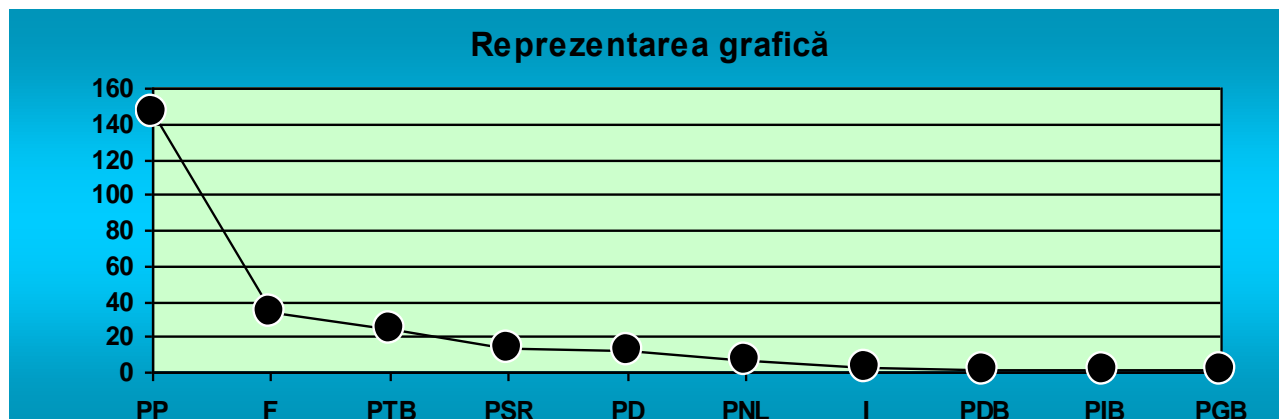
Într-un astfel de raport, emis la 2 iunie 1920, diplomatul portughez trimitea la Lisabona **primele rezultate parțiale**:

¹⁰⁴ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 120-121.

A) Camera Deputaților

Nr. Crt.	PARTIDUL SAU GRUPAREA POLITICĂ	NUMARUL LOCURILOR
1	Guvernul (Partidul Poporului) - PP	147
2	Federația (Socialiștii) ¹⁰⁵ - F	34
3	Partidul Țărănesc din Basarabia - PȚB	25
4	Partidul Socialist din România - PSR	14
5	Partidul Democrat (Take Ionescu) - PD	12
6	Partidul Național Liberal - PNL	7
7	Independenți - I	3
8	Partidul Democrat din Bucovina - PDB	1
9	Partidul Israelit din Bucovina - PIB	1
10	Partidul German din Basarabia - PGB	1

Tabel nr. 1. Rezultatele parțiale ale alegerilor emise la 2 iunie 1920.

Sursa: ADMAE, Lisabona, *Fond: Legação de Portugal em Bucareste*, Dosar Personal Martinho de Brederode, CX 37, Serie A, nr. 49, București, Raport, 2 iunie 1920.

¹⁰⁵ În Raportul lui Martinho de Brederode găsim o formulare diferită. El notează: „Guvernul – 147 de locuri, federația – 34 etc. ... Deducem că este vorba de socialiști, chiar dacă o parte dintre militanții acestei orientări politice s-au constituit în *Federația Partidelor Socialiste din România* (Partidul Social-Democrat din Bucovina, Partidul Socialist din Banat, Partidul Socialist din Transilvania) abia în iunie 1921”. Vezi: ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 37, Serie A, nr. 49, București, Raport, 2 iunie 1920, f. 5; vezi și: Ioan Scurtu (coord.), *Istoria Românilor, România întregită (1918-1940)*, vol. VIII, București, Editura Enciclopedică, 2003, p. 236.

B) Senatul

NR. CRT.	CANDIDAT	JUDEȚ
1	General Averescu	București, Bacău, Turnu Severin
2	Argetoianu	București, Craiova
3	Dr. Lupu	București, Chișinău, Hotin
4	Inculeț	Chișinău, Bălți
5	Vasile Tzantzou	Hotin, Chișinău
6	Chiorescu	Chișinău, Cetatea Albă
7	Mihalache	Râmnicu Sărat, Muscel

Tabel nr. 2. Alegerile pentru Senat pe județe.

Sursa: ADMAE, Lisabona, *Fond: Legação de Portugal em Bucareste*, Serie A, nr. 49, București, 2 iunie 1920.

Deținea, de asemenea informații și în privința Senatului. Tot din rapoarte reiese interesul pentru anumiți lideri politici, apropiați ai săi.

Cei șapte lideri politici precizați în tabelul anterior erau cei mai mediatizați la data de 2 iunie 1921. Aceștia obținuseră mai multe mandate, din care trebuiau să aleagă unul singur, restul mandatelor urmând să fie distribuite politicianilor care ocupau locurile următoare, în privința numărului de voturi, pe fiecare județ în parte. „Ne lipsesc încă rezultatele din Transilvania. Nu avem încă certitudinea că generalul Averescu avea să dețină majoritatea. Oricum, Partidul lui Marghiloman a obținut un procentaj mizerabil de locuri. Partidul Democrat al domnului Take Ionescu de asemenea. Domnul Nistor, fostul prefect al Bucovinei, nu a reușit să fie ales. A fost mai puțin abil decât vechiul său coleg din Basarabia, domnul Inculeț”¹⁰⁶.

La 7 iulie 1920, Brederode scria guvernului lusitan: „Vă trimit rezultatele alegerilor din Transilvania. Generalul Averescu a fost ales și în Năsăud și Timișoara. Prietenui meu, Ministrul Antonio de Mocsoni nu a reușit să fie ales, dar probabil că îi va fi atribuit un alt mandat, din acelea ale colegilor aleși de două sau trei ori”¹⁰⁷.

¹⁰⁶ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, Serie A, nr. 59, București, Raport, 2 iunie 1920.

¹⁰⁷ *Ibidem*, nr. 69, București, Raport politic, 7 iunie 1920, f. 8.

Rezultatele finale ale alegerilor, 209 voturi pentru Partidul Poporului, dintr-un total de 369 de mandate¹⁰⁸, au confirmat câștigul de cauză, preconizat deja, al Partidului Poporului. Liderii partidului își asiguraseră în întreaga țară o largă influență în rândul corpului electoral, declanșând o puternică propagandă, care îl prezenta pe generalul Alexandru Averescu, conducătorul partidului, drept izbăvitorul neamului. Remanierea noului cabinet a permis intrarea în guvern a lui Take Ionescu, Titulescu și Greceanu. „Sunt câteva zile de când e absolut sigură intrarea domnului Take Ionescu ca Ministrul al Afacerilor Străine, a lui Greceanu la Publice și Titulescu la Finanțe”¹⁰⁹, preciza Martinho de Brederode.

Finalul alegerilor și alianțele politice care i-au urmat au fost comentate, analizate și dezbătute în cadrul unor întâlniri, adesea particulare, organizate de către liderii politici aflați la conducere sau date în onoarea acestora de diverși diplomați aflați în misiune la București, interesați de prietenia liderilor politici de la București, care i-ar fi putut ajuta în demersurile lor. Este și cazul diplomatului portughez, nelipsit de la dineul organizat de Take Ionescu, și de la cina dată de Mocsony, la restaurantul „Capșa” din București unde, alături de Martinho de Brederode și de ministrul Japoniei la București, au fost invitați și alți diplomați, simpatizanți ai politicienilor transilvăneni. Mocsony reușise, totuși, să obțină un mandat în noul guvern, în ciuda temerilor inițiale ale diplomatului portughez¹¹⁰.

Spiritul de bun observator al lui Martinho de Brederode l-a determinat în permanență să se informeze, să analizeze și să compare diverse situații întâlnite pe parcursul carierei sale. „E curios faptul că guvernul român a acceptat oameni – de valoare, de altfel – care au fost funcționari superiori, civili și militari în Austro-Ungaria. Același lucru s-a întâmplat și în Polonia postbelică”¹¹¹, preciza diplomatul portughez.

Guvernul Alexandru Averescu a câștigat detașat alegerile, încadrându-se, prin aceasta, în regula potrivit căreia guvernul care organizează alegerile le și câștigă. S-a adăugat la aceasta starea de spirit a populației, care își punea mari speranțe în general.

La 21 iunie 1920, într-o atmosferă solemnă, s-a deschis Parlamentul. Alături de cele mai distinse personalități ale politicii românești, la eveniment au participat, potrivit etichetei diplomatice, „toți membrii corpului diplomatic, cu excepția ministrului Greciei”¹¹², a cărui prezență a fost absolut necesară la Atena. Și în noua Cameră incidentele și-au făcut simțită prezența. „Unele dintre ele au fost provocate, după spusele lui Brederode, de Duiliu Zamfirescu, fostul Ministru de Externe. Din cauza acestor incidente,

¹⁰⁸ Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism în România Mare (1918-1930)*, București, Editura Humanitas, 1998, p. 35.

¹⁰⁹ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 37, Serie A nr. 69, București, Raport politic, 7 iunie 1920, f. 9.

¹¹⁰ *Ibidem*, f. 12.

¹¹¹ *Ibidem*, nr. 72, București, Raport, 12 iunie 1920, f. 1.

¹¹² *Ibidem*, nr. 80, 22 iunie 1920, f. 1.

care s-au terminat după intervenția forțelor militare, opoziția a anunțat retragerea definitivă din Cameră”¹¹³.

„Guvernul Averescu a acționat pentru restabilirea ordinii sociale. În acest scop a îmbinat politica de represiune cu cea a concesiilor”¹¹⁴. Numeroase reforme au fost adoptate, însă ministrul portughez se arăta preocupat de două dintre ele: problema agrară, care se afla în centrul preocupărilor noului guvern și legea închirierilor.

Potrivit unei tradiții nescrise, așa cum s-a văzut deja în paginile anterioare, fiecare nou guvern atrăgea după sine numeroase momente de socializare, cum era cazul dineurilor, a recepțiilor sau cinelor restrânse, cu interese precise. „În această țară, unde totul este superficial, se reușește câteodată mai mult cu asta [se referă la dineuri – n.n.], decât cu o notă bine gândită și scrisă”¹¹⁵, consemna diplomatul portughez. Pentru aceasta, „deși bolnav și cu restricții alimentare, am invitat la „Chateaubriand” pe colegii mei din Anglia, Grecia, Serbia și Polonia, diverși funcționari superiori, principii și miniștri de stat”¹¹⁶. (...) „În ultima vreme am oferit două cine: una lui Take Ionescu (înainte de a fi Ministrul Afacerilor Străine), pe 6 iunie, și alta, pe 18 iunie, unde au fost 18 invitați, între care Mareșalul Curții, Ministrul Antonio de Mocsoni, Prințesa Ghica etc.”¹¹⁷. Preocupat în permanență de problema banilor, Martinho de Brederode preciza: „Această ultimă cină a costat 6200 de lei, o sumă fantastică pentru aceste timpuri”¹¹⁸.

Cheltuielile exagerate ale lui Brederode „pentru strălucirea și prestigiul țării noastre”, nemulțumeau, de bună seamă, Lisabona, care refuza adesea să le deconteze, în ciuda apropourilor voalate sau mai puțin voalate ale ministrului de la București. Notele de genul: „Se cade să ofer categoric, încă o masă lui Take Ionescu, acum ca Ministru al Afacerilor Străine, mai ales că m-a invitat la el la cină, alături de Daeschner, ministrul Franței, Argetoianu, ministrul de Interne, doamna Lahovary, soția ministrului României la Roma și alți invitați, al căror nume nu-l știu încă” – exasperau Ministerul Afacerilor Străine din capitala portugheză¹¹⁹.

Și lista părea să continue la nesfârșit. La 7 septembrie 1920, diplomatul portughez scria: „Am oferit ieri un mare dineu diplomatic lui Trăsnea Grecianu, ministrul României la Lisabona și doamnei Grecianu, ministrului Franței, Daeschner etc., care m-a costat 5300 lei”. Un articol favorabil Legației Portugaliei de la București, din ziarul *Indépendance...* apărut în data de 8 septembrie 1920, descria dineul, invitații și făcea câteva comentarii de

¹¹³ *Ibidem*, nr. 81, Raport confidențial, 10 iulie 1920, f. 1.

¹¹⁴ Ioan Scurtu (coord.), *Istoria Romanilor*, vol. VIII, p. 251.

¹¹⁵ ADMAE, Lisabona, *fond Legação de Portugal em Bucareste*, dos. personal Martinho de Brederode, CX 137, Serie A, nr. 70, București, Raport, 19 iunie 1920, f. 1.

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 2.

¹¹⁸ *Ibidem*, f. 3.

¹¹⁹ *Ibidem*.

apreciere a ministrului Portugaliei: „Le diner fût servi de danse et l’ on passa chez le ministre du Portugal une soirée pleine de vive animation et de charme exquis”¹²⁰.

Atent la toate transformările survenite în România, Martinho de Brederode a fost mereu interesat, în special, de o colaborare pe plan economic și cultural, fără să neglijeze politicul, însă, cel puțin în prima parte a misiunii sale de la București. Analiza vieții politice din România s-a dovedit destul de minuțioasă, chiar dacă adesea subiectivă. Martinho de Brederode a surprins un peisaj instabil, demonstrat de frecventele schimbări de guvern, faționismul partidelor, trecerea oamenilor politici de la un partid la altul.

Diplomatul portughez a remarcat puterea deținută de rege în numirea guvernelor, care organizau apoi alegeri parlamentare, explicându-se în felul acesta regularitatea cu care cei chemați să formeze cabinetul au reușit să câștige majoritatea legislativă.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 5.

EXTREMA-DREAPTĂ FRANCEZĂ INTERBELICĂ: INTELECTUALII. CÂTEVA OBSERVAȚII

Conf. univ. dr. Cristian SANDACHE*

Abstract: *The paper highlights the interwar journalistic writings discourse of the French Extreme-Right representatives, characters of great intellectual mobility, but dominated by ethnic-spiritual clichés and prejudices, assumed by them in a deliberate manner. A very complex and also controversial phenomenon, the ideological radicalism of right-wing is fought against with equal energy by the communist doctrine and by the liberal democratic model which had interpreted as threats to the identity of nations. Anti-Semitism is integrated part of this discourse, justified by the evil role attributed to Jewish people in orchestrating a hidden universal conspiracy, meant to confer it an absolute control over the Christian civilization. Beyond these stylistics there was an amazing collective blindness that would lead in the years of World War II to Holocaust and terror against the Jewish people*

Keywords: *Europe, Extreme-Right, France, anti-Semitism, anti-communism.*

Cuvinte-cheie: *anticomunism, antisemitism, Europa, Extrema Dreaptă, Franța.*

Specialiști de marcă ai istoriografiei extremei-drepte, echivalează acest fenomen ideologic cu cea mai mare surpriză politică a secolului al XX-lea¹.

Nu în ultimul rând ar fi vorba despre cea mai dificilă și, probabil, cea mai importantă problemă istorică a timpului nostru². A rezuma manifestările extremei-drepte europene exclusiv la modelele-standard ilustrate de fascism și național-socialism ar fi o

* Universitatea „Mihail Kogălniceanu”, Iași, Facultatea de Drept; cristiansandache@yahoo.com.

¹ Gilbert Allardyce (ed.), *The place of fascism in the European History*, Englewood Cliffs New Jersey, Prentice-Hall, 1971, p. 1; Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism*, Penguin Books, London, 2004.

² A se vedea în acest sens: Walter Laqueur (ed.), *Fascism: A Reader's Guide. Analyses, Interpretations, Bibliography*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles California, 1976; Peter F. Sugar (ed.), *Native Fascism in the Successor States. 1918-1945*, ABC Clio, Santa Barbara, California, 1971; Philip Rees, *Fascism and Prefascism in Europe. 1890-1945: A Bibliography of the Extreme Right*, The Harvester Press/Barnes and Noble Books, Sussex-New Jersey, 1984; F. L. Carsten, *The Rise of Fascism*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1969; Jean Pierre Faye, *Langages totalitaires*, Hermann, Paris, 1972; Alastair Hamilton, *The Appel of Fascism. A study of Intellectuals and Fascism. 1919-1945*, Macmillan, New York, 1971 etc.

eroare, un indiciu al predominanței unor prejudecăți care nu ar trebui să-și aibă locul în cadrul unui demers științific. Ambiția multitudinii de grupuscule din diferitele state europene de a-și cristaliza propriile versiuni naționale cultural-ideologice, care să se încadreze largului spectru al extremei-drepte, este o evidență.

Există gânditori care resping teza conform căreia extrema-dreaptă (cu întregul ei spectru specific) ar fi fost expresia unui accident al istoriei, care ar fi deturnat în mod tragic evoluția societăților capitaliste europene, considerând, dimpotrivă, că aceasta aparține experienței istorice a Occidentului.

Omul de extremă-dreapta ar fi avut specificul său psihologic inconfundabil, diferențiindu-se însă în funcție de spațiul istorico-geografic și de experiența identitară corespunzătoare acestuia. Societatea capitalistă, după ce generase decenii la rând prosperitate, echilibru, sentimentul împlinirii umane, se confrunta acum cu o succesiune de crize, valorile sale reprezentative fiind considerate de către anumite segmente sociale drept inutile, false, ori, pur și simplu periculoase, generând un sentiment acut de înstrăinare.

În opinia lui Erich Fromm, clasa de mijloc occidentală s-ar fi dovedit cel mai ușor penetrabilă de către un adevărat model sado-masochist, decriptat ca o atracție ambivalentă pentru putere și supunere³. Ea ar fi tânjit în secret după sentimentul de siguranță născut din convingerea că o forță socială ordonatoare, ar fi decis pentru fiecare, în mod echitabil și ar fi direcționat întreaga evoluție a națiunii spre mai binele dorit de către toți.

Apartenența la aceeași comunitate de sânge, limbă, tradiție, s-a dovedit mai puternică decât credeau adepții unui neocosmopolitism ce cultiva logica și modernismul. Asemenea solidarităților tribale, adepții noilor „isme”ale extremei-drepte vor simți nevoia să se replieze în spatele unor imagini ale etnicității sau ale forței autoritare, identificând în cele din urmă originea răului în democrație, egalitarism, socialism sau comunism. Nu în ultimul rând, principiul frontierelor nu ar fi avut niciun fel de acoperire în planul realității, decât dacă ar fi reflectat o ordine reală, cu rădăcini în comunitățile naturale⁴.

Analiza noastră își propune să surprindă un fragment din specificul extremei-drepte franceze interbelice, prin intermediul sensibilităților, obsesiilor și formației intelectuale a unora dintre reprezentanții săi.

În 1932 René de Planhol publica volumul *Le monde à l'envers* în care critica în mod furibund modernitatea cu tot ceea ce reprezenta această noțiune, pe care o echivala cu un adevărat blestem al umanității, autodefinindu-se unul dintre comentatorii vigilenți, care atrag atenția asupra presupusei degradări constante a societății franceze⁵. Literatura

³ Gilbert Allardyce, *op. cit.*, p. 30.

⁴ Jean-Louis Maissoneuve, *Extrema-dreaptă pe divan. Psihanaliza unei familii politice*, Ed. Polirom, Iași, 2002, p. 15.

⁵ René de Planhol, *Le monde à l'envers*, Paris, Éditions du Siècle, 1932.

Franței îi apărea ca fiind infestată de virusul evreității, pornografiei, prostului gust absolut și se temea că în curând, ea nu va mai fi decât o colecție de măști estetice grotești⁶.

Nu altfel reacționase Louis Ferdinand Celine, în paginile condamnabilei sale cărți, *Bagatelles pour une massacre*, apărută în anul 1937. Aflăm aici o multitudine de reprezentări demonice ale evreului arhetipal, vinovat (în opinia autorului), de toate relele lumii. Celine părea că își concentrase în creionarea acestor imagini întregul său talent excepțional, dar senzația predominantă era totuși una șocantă și dezagreabilă, pentru orice cititor rațional. Prozatorul francez (unul dintre marii stilști novatori ai secolului 20) scria precum un halucinat, părând că dorește să ucidă prin intermediul cuvintelor.

În viziunea lui, evreul ar fi coagulat întreaga presupusă decadentă a națiunii franceze, fiind echivalat cu însuși Diavolul, geniul distrugerii, capabil a condamna însăși umanitatea la viciu și dezonoare⁷.

Strigătele lui Celine nu mai aveau nimic omenesc în sonoritatea lor :

„*Rasism mai întâi! Rasism mai presus de toate! De zece ori, de o mie de ori: rasism, rasism suprem, dezinfecție, curățenie, o singură rasă în Franța: arianul*”.

La rândul său, René de Planhol picta scena distrugerii integrale a clasei de mijloc franceze, condamnată definitiv la dispariție, victimă a presupusului iudaism dizolvant, pe care l-ar fi purtat de generații în sine și care ar fi erupt, în sfârșit, în chip fatal.

Un personaj controversat a fost Pierre Drieu La Rochelle, care în 1922 (când Benito Mussolini cucerea în Italia puterea politică) avea 29 de ani. Experiența sa de fost combatant în tranșeele Primului Război Mondial îi schimbase fundamental sensul existenței.

Rănit de trei ori, Drieu va fi în cele din urmă demobilizat, la 24 martie 1917. Moartea celui mai bun prieten, meschinăria agresivă a așa-numitei normalități cotidiene, totul îl umplea de dezgust, într-o Franță pe care o considera deja epuizată din punct de vedere spiritual, asemenea unei bătrâne ursuze măcinată de ani, care se încăpățânează să nu moară, infestând atmosfera cu complexe sale maniacale.

Născut într-o familie burgheză, Drieu suferă în război un adevărat șoc, viața sa de până atunci apărându-i dintr-o dată asemănătoare unei farse, de o mediocritate cutremurătoare. Pe front, alternând între moarte, pândă, așteptare, cruzime și fraternitate, el își descoperă suflul autentic, se redescoperă pe sine, asemenea unui nou născut, brusc maturizat, abandonat pe un teritoriu al absurdului⁸. Oamenii pot fi și altfel, eroici, privind moartea în ochi solidari în încercarea lor de a se menține într-un echilibru precar, pe

⁶ *Ibidem*, p. 195.

⁷ Louis Ferdinand Celine, *Bagatelles pour une massacre*, Paris, Denoel, 1937, pp. 215-216; Pierre Birnbaum, *La France aux Français: Histoire des haines nationalistes*, Paris, Le Seuil, 1993, p. 213.

⁸ Frédéric Grover, *Drieu La Rochelle*, Hachette, Paris, 1979; Dominique Desanti, *Drieu La Rochelle ou le seducteur mystifié*, Flammarion, Paris, 1978, etc.

sârma nevăzută ce-i separă de întâlnirea cu strămoșii. Căci, obsesia lui Drieu La Rochelle pentru voluptatea atotcuprinzătoare a morții, va constitui practic tema centrală a operei sale.

Cei care au murit pe câmpurile de luptă ale Primului Război Mondial sunt (în viziunea lui) cei mai buni fii ai națiunii, tinerii care, în condiții de pace, ar fi regenerat Franța, scoțând-o din presupusa liniște prăfuită în care aceasta s-ar fi complăcut. Drieu nu se putea elibera de fantasmalele frontului, de bătălia care se dădea în sufletul său, între chemarea morții și instinctele ancestrale. Va fi toată viața un dandy atipic, o combinație între un prinț meditativ, de o ucigătoare tristețe și un receptacol al patimilor care-l vor împinge către cele mai insolite aventuri.

El va nota cu acea amărăciune caracteristică, faptul că demobilizații francezi ai Primului Război Mondial, s-ar fi trezit dintr-o dată îngrozitor de singuri, în mijlocul unei națiuni care le-ar fi fost ostilă. Eroii și sfinții ar fi pierit în marele carnagiu, iar cei care ar fi trebuit să preia dela ei torța speranței, nu s-ar fi născut încă. Singura șansă a acestei generații a prezentului, aflată sub incidența cumplitelui blestem al istoriei, ar fi fost reprezentată de însăși tinerețea ei biologică, fluviul nestăvilnit al dorinței, elanurilor, iubirii, jertfei și pătimirii. O parte a tineretului francez dezabuzat își va afla în Pierre Drieu La Rochelle vocea care-i va exprima cel mai fidel sensibilitatea...

Stângismul inițial al lui Drieu se va metamorfoza (ca și în cazul lui Mussolini) și va căpăta atributele fascismului, un fascism care nu va renunța însă la radicalismul socialist și chiar la denumirea în sine de socialism francez. Drieu va defini de altfel fascismul, drept un socialism reformist.

Pesimismul de care nu s-a putut elibera niciodată, conferă acestei viziuni o coloratură romantică, sumbră, capabilă să fascineze asemenea unui cântec de sirenă o anumită categorie de tipologii, predispuse către un asemenea mesaj. Modelul spre care tindea era Evul Mediu, considerat de el ca fiind o epocă excepțională, aproape neverosimilă. Și în acest context, Drieu La Rochelle distila totul prin filtrul sensibilității sale neobișnuite, imaginile rezultate fiind pe cât de grandioase, pe atât de iluzorii.

Franța cavalerilor, a marilor catedrale și a cruciadelor, unitatea simbolică a lumii creștine europene, demnitatea exemplară a eroului care merge senin pe drumul către mântuire, iată tot atâtea exemple pe care Drieu le va invoca în scrierile sale, asemenea unor nestemate neprețuite. Ele vor alcătui lumea lui ideală, imaginea care, asemenea chipului lui Narcis, putea fi doar zărită în oglinda apei, însă nu și atinsă.

Epuizat de război, pustiit, spiritul poporului francez ar fi avut nevoie de o urgentă resuscitare, dar după un alt cod de valori. Drieu La Rochelle credea că-l aflase și se va dezlănțui în scriitura sa, de o uimitoare imaginație lexicală, de o subiectivitate exasperantă, strălucitoare, amară...

În textele lui Drieu La Rochelle, relația dintre istorie și geografie apare asemenea unei legături tainice, ele influențându-se reciproc și conferind națiunilor haloul de împliniri, eșecuri sau frustrări colective, care au darul de a imprima în mentalitatea predominantă, atitudini și reacții specifice.

Preocupat în egală măsură de literatură, religie, mistică și sex, Drieu La Rochelle descoperă în anii 30' seducția fascismului și se va defini pe sine ca fascist, cu un sentiment al liniștii interioare de o mare acuitate. Va scrie cu violență și nedreptate despre evrei, transmițându-le imensul său dispreț și indirect, disprețul unui segment al tineretului frustrat, care considera că dela 1789 încoace, Franța n-ar fi încetat să decadă, datorită democrației care i-ar fi atacat sufletul, asemenea viermelui care transformă în metastaze fructul. Deriva lui Drieu La Rochelle devenea astfel, totală...

Robert Brasillach se individualizase printr-o scriitură de mare rafinament stilistic și printr-o cultură umanistă vastă asimilată de timpuriu. Brasillach și-a legat în special numele de colaborarea la publicația *Je suis partout*, articolele sale fiind urmărite cu maxim interes de către segmente din ce în ce mai largi de cititori. Eseist, cronicar cinematografic, romancier, poet, acest talent excepțional va fi atras treptat spre fascism, în care vedea o revigorare a spiritualității franceze și europene.

Brasillach era un romantic întârziat, care privea cu o neîncredere din ce în ce mai mare provocările modernității, opunându-i cultul pământului natal, cu întreg ansamblul de simboluri ancestrale conexe acestei imagini. Energic, melancolic, visător, realist și totuși fantast, erudit prece și stilist redutabil, omul cultiva totodată, un anumit mister al personalității proprii.

Pentru el, democrația reprezenta un adevărat blestem, întrucât, în numele ei, s-ar fi pregătit, în fapt, ruina Franței. Numai că la Robert Brasillach, imaginea democrației se va identifica ulterior cu aceea a comunismului, alcătuiind o stranie dualitate malefică. Armate de dușmani ar fi înaintat către inima Franței, cu scopul de a-i distruge identitatea și în consecință, revolta eseistului se amplifică. Omul de elevat gust literar se va transforma într-un pamfletar aspru și nedrept, care lovește în dreapta și în stânga, necruțând pe nimeni: conservatorii „imbecili”, radicalii „vânduți” pe câțiva arginți, socialiștii cu presupuse ramificații internaționale, comuniștii deveniți sclavii lui Stalin⁹.

El nu dorea să demonstreze în mod aplicat unele acuze (cu atât mai puțin acolo unde se făcea referire la factorul iudaic), ci să officieze, asemenea unui sacerdot, formulele dintotdeauna ale antisemitismului.

Brasillach n-a încetat să-și uimească și să-și contrarieze contemporanii, pentru că puțini dintre aceștia își puteau explica paradoxurile gândirii sale. Intelectualul cu solide lecturi din clasici, remarcabilul antologator al liricii grecești, observatorul perspicace al

⁹ Pierre-Marie Dioudonnat, *Je suis partout. 1930-1944. Les Maurassiens devant la tentation fasciste*, Éditions de la Table Ronde, Paris, 1973, p. 258.

avatarurilor fenomenului cinematografic, se arătase entuziasmat față de național-socialismul hitlerian și nu ezita să proclame necesitatea unei revoluții radicale în interiorul granițelor Franței, o mișcare capabilă a purifica odată pentru totdeauna țara de întreg cortegiul tarelor care i-ar fi primejduit existența. Ce-i drept, Robert Brasillach respinsese mereu acuzațiile care i se aduceau, referitoare la faptul că n-ar fi dorit decât o preluare necritică a modelelor Extremei Drepte europene, o simplă transplantare ideologică a acestora în spațiul public francez. A repetat până la sfârșitul vieții că visa la un fascism de esență galică, netributar niciunei influențe externe.¹⁰

Săptămânalul *Je suis partout* (fondat în anul 1930) , va deveni principala tribună publicistică a grupării de intelectuali de coloratură fascistă, proveniți de la *L'Action française*, spirite nelipsite de certe reușite stilistice, personaje dinamice, cultivate, de o curiozitate debordantă, infatigabile însă în ceea ce privește atacurile la adresa democrației liberale, comunismului, evreității. Pierre Gaxotte, Maurice Bardeche, Georges Blond, Pierre Antoine Cousteau, Camille Fegy, Jean Fontenoy, Alain Laubreux, Henri Lebre, Lucien Rebatet - sunt doar câteva exemple în acest sens. Ca și la Brasillach sau la Drieu La Rochelle, există și în textele acestora, o exasperare universală, o voluptate a descrierii elementelor pe care ei le considerau ca fiind emblematice pentru iruperea Răului în lume. Neliniștea domină fiecare frază, atmosfera pendulează între incertitudine și explozie umorală. Democrația nu ar fi fost altceva decât paravanul dictaturii iudaice, încurajată în mod inconștient de către burghezia limitată, mediocră și lașă personalizată de către imaginea domnului Homais- personajul lui Flaubert.

Frontul Popular ar fi echivalat cu un cal troian al comunismului, o excrescență canceroasă crescută în mod absurd în chiar interiorul organismului național francez. Pierre Gaxotte (care era mai presus de toate un istoric de mare autoritate) s-a angajat în creionarea de analize ale politicii internaționale, căutând să demonstreze pericolul reprezentat de către statul sovietic și militând pentru necesitatea izolării acestuia de către Occident. La rândul său, Antoine Cousteau puneu semnul egalității între antisovietism și antisemitism. Unii istorici ai fenomenului extremei-drepte franceze consideră că naționalismul profesat de către gruparea din jurul publicației *Je suis partout* amintea ca fond de radicalitatea instinctelor iacobine¹¹.

Conceptul de *revoluție națională* era folosit destul de frecvent, el nefiind însă altceva decât un echivalent al fascismului, gândit însă într-o paradigmă care se dorea compatibilă cu etnicitatea franceză. Acest tip de revoluție era ostilă internaționalismului,

¹⁰ Pierre de Boisdeffre (sous la direction), *Dictionnaire de littérature contemporaine*, Éditions Universitaires, Paris, 1963, pp. 206-207.

¹¹ Pierre-Marie Dioudonnat, *op. cit.*, p. 231.

milita pentru reformarea statului, garanta menținerea păcii și susținea rezolvarea chestiunii sociale, în sensul realizării unei solidarizări reale între patronat și sindicate ¹²

Simpla ostilitate față de comunism nu poate lumina înțelegerea fenomenului, în acest sens trebuind a fi incluși atât factori de ordin psihologic, cât și anumite modele culturale tradiționale. Retorica antisemită a fost extrem de puternică la nivelul presei franceze de extremă-dreapta, imaginea poporului lui Israel cunoscând ipostaze negative de o mare varietate, majoritatea acestora avându-și originea în clișee mai vechi, de un deconcertant simplism, însă de largă circulație. În perioada 1938-1939, *Je suis partout* a pregătit două numere speciale, intitulate *Les Juifs* și respectiv *Les Juifs et la France*, concepția lor aparținând tandemului Robert Brasillach - Lucien Rebatet¹³.

Războiul civil din Spania (derulat în perioada 1936-1939) a reprezentat un nou prilej pentru publiciștii extremei-drepte franceze de a se manifesta cu vehemență, în cazul respectiv, în favoarea taberei franchiste, pe care o considerau apărătoarea tradițiilor hispanității, împotriva complotului forțelor iudeo-comuniste.

Evreii ar fi fost un popor inasimilabil, datorită unei mentalități proprii, care îi transforma în chip fatal, într-un element indezirabil în mijlocul națiunilor unde viețuiau. Adepții extremei-drepte se pricepeau foarte bine la creionarea atmosferelor tenebroase, care nu mai lăsau loc nici unei speranțe, asemenea bolgiilor dantești.

Exasperările lor includeau (nu de puține ori) și o anumită poezie a urâtului, populismul repetitiv și influențele de coloratură primitiv-creștină putând fi semnalate cu ușurință.

Extrema-dreaptă a încurajat în egală măsură sentimentul furiei, al disperării și totodată senzația integrării într-un corpus colectiv nou, capabil a genera mari mutații naționale. Singur, individul ar fi rămas cu spaimele și neputințele sale originare, astfel încât, unica lui șansă de salvare ar fi fost integrarea-i ierarhică, masificată, simțind astfel la modul efectiv binefacerile unor timpuri excepționale la care și-ar fi adus și el contribuția. Dumnezeu proiectase lumea, iar oamenii erau acum chemați să reproducă în plan social, ordinea eternă a vremurilor apuse, acea ordine care fusese serios pusă sub semnul întrebării de către principiile democrației.

1789 era considerat în acest sens drept un reper nefast, fiind identificat cu un episod demonic al umanității, când, în numele unor principii artificiale, ar fi debutat lucrarea universală a distrugerii patriilor și națiunilor. Între națiune și etnie era pus semnul egalității, conotațiile rasiste fiind stimulate și amplificate tot mai mult. Dumnezeu nu mai era un criteriu suprem la care se raporta întreaga umanitate, ci, se transformase într-un fel de fetiș etnic, o oglindă particulară în care s-ar fi reflectat doar trăsăturile unui anumit popor.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*, p. 251.

Publiciștii extremei-drepte franceze priveau în general natura ca pe o insulă a fericirii redescoperite, prin fericire trebuind însă înțeleasă capacitatea de regenerare a colectivităților cărora aceștia le aparțineau. E o natură categoric spiritualizată, în cele mai multe situații, un spațiu al nostalgiilor, credinței, umbrelor strămoșilor eminenți. S-a vorbit chiar, de o revanșă a Franței rurale față de presiunea mașinismului atotputernic, efect al modernității dizolvante a elementelor identitare.

Modernitatea venea cu un nou cod de simboluri, o altă ordine a priorităților, cu alte criterii de valorizare a indivizilor, iar adepții extremei-drepte trăiau probabil senzația pierderii justificării de a fi. Străinismul le apărea categoric periculos, echivalentul unei conspirații malefice, cu milioane de fire nevăzute, scopul final fiind transformarea matricei identitare într-o formă fără conținut, Trebuia ca toate aceste spaime să fie reunite într-un simbol unic, prin urmare, s-a făcut din nou apel la clișeul reprezentat de către evreul rătăcitor, veșnic aflat în ofensivă împotriva tradiției.

Nu era nimic nou într-o asemenea abordare, dar stilistica se schimba, înzestrarea imaginativă a unora dintre protagoniștii luptei împotriva iudaismului, conferind acestor texte o anumită fascinație. Era însă doar un exercițiu de schizofrenie colectivă, ce se încerca a fi indus în chip repetat, acelor segmente ale colectivităților, ce-și asumaseră deja elementele constitutive ale temei „cetății asediate”.

Dincolo de aceste explozii retorice se afla o uimitoare orbire colectivă, care va conduce în anii celui de-al doilea război mondial la Holocaust și teroare împotriva poporului evreu.

Bibliografie

- Allardyce Gilbert (ed.), *The place of Fascism in the European History*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1971.
- Birnbaum Pierre, *La France au Français: Histoire des haines nationalistes*, Seuil, Paris, 1993.
- Carsten F.L., *The Rise of Fascism*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1969.
- Celine Louis Ferdinand, *Bagatelle pour une massacre*, Denoel, Paris, 1937.
- De Boisdeffre Pierre, *Dictionnaire de littérature contemporaine*, Éditions Universitaires, Paris, 1963.
- Desanti Dominique, *Drieu La Rochelle ou le séducteur mystifié*, Flammarion, Paris, 1978.
- Dioudonnat Pierre-Marie, *Je suis partout. 1930-1944. Les Maurassiens devant la tentation fasciste*, Éditions de la Table Ronde, Paris, 1973.
- Fay Jean Pierre, *Langages totalitaires*, Hermann, Paris, 1972.
- Grover Frederic, *Drieu La Rochelle*, Hachette, Paris, 1979.
- Hamilton Alastair, *The Appel of Fascism. A study of intellectuals and Fascism. 1919-1945*, Macmillan, New York, 1971.
- Laqueur Walter (ed.), *Fascism: A Reader's Guide Analyses, Interpretations, Bibliography*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1976.
- Maissoneuve Jean Louis, *Extrema-dreaptă pe divan. Psihanaliza unei familii politice*, Ed. Polirom, Iași, 2002.
- Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism*, Penguin Books, London, 2004.
- Planhol René de, *Le monde à l'envers*, Éditions du Siècle, Paris, 1932.
- Rees Philip, *Fascism and Prefascism. 1890-1945: A Bibliography of the Extreme Right*, The Harvester Press/Barnes and Noble Books, Sussex, New Jersey, 1984.
- Sugar Peter F., *Native Fascism in the Successor States. 1918-1945*, ABC-Clio, Santa Barbara, 1971.

IDEOLOGIE ȘI PRACTICĂ POLITICĂ ÎN FORMAREA CELEI DE-A DOUA REPUBLICI POLONE

*Dr. Ion CONSTANTIN**

Abstract:

Keywords:

Cuvinte-cheie:

La încheierea primei conflagrații mondiale a secolului al XX-lea, Polonia, după cele trei dezmembrări din secolul al XVIII-lea și o perseverentă luptă, diplomatică și armată, și-a văzut împlinit visul redobândirii suveranității și independenței de stat. Realizarea acestui deziderat a fost posibilă grație coroborării mai multor factori: războiul distrusese solidaritatea statelor care o divizaseră, iar Puterile Centrale forțaseră Rusia să părăsească teritoriile poloneze.

Înfrângerea Puterilor Centrale, cele două revoluții din Rusia, transformările sociale din Germania și dezintegrarea monarhiei habsburgice au dus la crearea unui vid de putere în zonă. Acesta a fost repede umplut de voința și fermitatea națiunii poloneze, care nu renunțase niciodată la lupta sa pentru libertate.

Pe de altă parte, occidentalii – care până la revoluția bolșevică rusă din octombrie 1917 considerau problema poloneză drept o problemă a Rusiei – încep să fie interesați de crearea unui stat-tampon, în fața pericolului extinderii comunismului. O contribuție importantă la rezolvarea cauzei poloneze a avut-o Programul președintelui Wilson, din 8 ianuarie 1918, privind restabilirea unei păci echitabile în lume, unde punctul 13 se referă la Polonia, ca stat independent, în granițele sale naționale și cu ieșire la Marea Baltică¹.

* Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului al Academiei Române, București; ion_constantin@yahoo.com.

¹ H.S. Commager, *Documents of American History* vol. II, New York, 1968, p. 139; Nicolae Ciachir, *Istoria modernă a Poloniei (1795-1918)*, Universitatea din București - Facultatea de Istorie-filozofie, București, 1987, p. 197.

În cadrul națiunii poloneze se manifestau curente și tendințe divergente relativ la ceea ce trebuia să reprezinte în viitor statul polonez.

Tabăra național-democrată numită și “Endeția”² polariza în jurul său aripa conservatoare a proprietarilor de pământuri și o parte a burgheziei. În exterior, endeții se concentrau în jurul Comitetului Național Polonez de la Paris și mizau pe faptul că, după terminarea războiului, acesta se va întoarce în țară și va prelua puterea cu ajutorul armatei create în Franța.

Cealaltă grupare era formată din adepții lui Józef Piłsudski și se baza, în principal, pe tineretul provenit din diferite clase și păături sociale, care pășise pe calea luptei armate pentru independență și formase cunoscutele legiuni orientate inițial spre sprijinirea Austro-Ungariei în confruntarea cu Rusia. Mulți dintre piłsudskieni provenau din Galiția sau acționaseră acolo timp îndelungat. O parte a lor era legată de Partidul Socialist Polonez, de fracțiunile desprinse din acesta (de pildă, Partidul Socialist Polonez “Eliberarea”³ sau Partidul Țărănesc - “Stânga”⁴), în timp ce național-democrații combăteau vehement mișcarea socialistă și mișcarea țărănească radicală⁵.

Între tabăra național-democrată și cea piłsudskiană existau numeroase deosebiri determinate de originea lor socială, de viziunea diferită asupra viitoarei Polonii, de atitudinea față de reformele sociale, de concepția despre politica răsăriteană și poziția față de teritoriile apusene, de atitudinea față de cei doi mari vecini ai Poloniei, de relațiile cu Antanta, de politica față de minoritățile naționale. În timp ce piłsudskienii se pronunțau pentru o Republică Polonă multinațională, considerând ca valoare supremă statul deasupra claselor, național-democrații luptau pentru o Polonie pe cât posibil unitară din punct de vedere național sau care să tindă spre o astfel de unitate prin deznaționalizarea minorităților naționale⁶.

² Mișcare politică de dreapta, avându-și originile în Liga Poloneză fondată în 1887 și transformată în anul 1893 în Liga Națională care a stat la baza creării, în anul 1897, a Partidului Național Democrat în frunte cu ideologul său principal *Roman Dmowski*. Ca lider al Frontului Național, acesta a acționat pentru unirea polonezilor aflați sub ocupația Rusiei, Prusiei și Imperiului Austro-Ungar, pentru dobândirea independenței țării. “Adevăratul patriotism – susținea el – nu poate avea ca obiectiv interesul unei singure clase sociale, ci pe cel al întregului popor”. În timpul războiului a inițiat demersuri diplomatice pentru reconstituirea statalității poloneze. A obținut sprijinul coaliției țărilor învingătoare în război (Alicja Dybkowska, Jan Żaryn, Małgorzata Żaryn, *Polskie Dzieje od czasów najdawniejszych do współczesności (Istoria Poloniei din cele mai vechi timpuri până în vremurile noastre)*, Varșovia, 1998, p. 226. Vezi și Marian Marek Drozdowski, *Biographie de Roman Dmowski*, în “Acta Poloniae Historica”, LXV, nr. 65, p. 221 - 239).

³ Partid țăărănesc radical creat în decembrie 1915 în Regatul Polonez. Numele și l-a luat de la organul de presă “Wyzwolenie” (“Eliberarea”).

⁴ Partid Țărănesc creat în urma scindării în 1913 a Partidului Țărănesc Polonez (PSL) în P.Ț.P. - “Stânga” și P.Ț.P. “Piast”, ultimul situându-se pe poziții moderate de dreapta.

⁵ Milică Moldoveanu, *Polonia*, în vol. *Regimurile fasciste și totalitare din Europa*, vol. II, București, Editura Militară, 1980, p. 15-16.

⁶ De exemplu, în broșura *Politica internă națională* elaborată de Roman Dmowski în 1913 și publicată pentru prima dată în 1919, se arăta că “politica națională trebuie să vegheze asupra compoziției națiunii din punct de vedere al originii, să nu

Dacă piłsudskienii se pronunțau pentru anumite reforme social-politice limitate, național-democrații nu abordau, în general, această problemă. Primii erau pentru o federație în răsărit, realizând practic acest program pe calea războiului, în timp ce național-democrații se pronunțau împotriva războiului cu Rusia Sovietică.

Angajându-se în răsărit, piłsudskienii au acordat o atenție redusă teritoriilor sileziene, poznanieniene și pomeraniene, lăsând rezolvarea lor în seama Antantei, în timp ce național-democrații, care se bucurau de o influență tradițională în aceste teritorii, se pronunțau pentru încorporarea lor la Polonia⁷.

Considerând Rusia drept principalul cotropitor, piłsudskienii manifestau o atitudine antirusă și antisovietică fermă, în timp ce național-democrații vedeau principalul dușman al Poloniei în Germania, fapt pentru Polonia trebuie să conviețuiască în pace și înțelegere cu Rusia, deși și ei erau adversarii regimului sovietic. Dacă național-democrații aveau bune relații în țările Antantei, piłsudskienii erau tratați cu răceală la Paris și Londra, pentru că fuseseră aliați ai Puterilor Centrale.

Deosebiri constau și în politica față de minoritățile naționale. Piłsudskienii urmăreau atragerea minorităților naționale de partea statului polonez (deși metodele folosite nu au fost nicidecum dintre cele mai democratice), în timp ce național-democrații au lansat ideea polonizării minorităților slave și a emigrării forțate a germanilor și evreilor.

În ajunul refacerii celei de-a Doua Republici Polone, piłsudskienii puneau accent pe construirea unui stat puternic, pe organizarea armatei și pe realizarea politicii faptelor împlinite, în timp ce național-democrații insistau pe rolul națiunii și religiei romano-catolice, având încredere în hotărârile Antantei și mizând pe sprijinul ei, îndeosebi al Franței⁸.

La 28 octombrie 1918, deputații polonezi din parlamentul austriac au înființat Comisia Poloneză de Lichidare, care avea ca obiectiv preluarea puterii în Galiția și Silezia thesiniană, ruperea legăturilor acestor provincii cu Austria și crearea unui stat care să reunească toate teritoriile poloneze și a cărui organizare să fie hotărâtă de Seimul legislativ rezultat din alegeri.

La 31 octombrie, Comisia a preluat efectiv puterea la Cracovia, iar în primele zile ale lunii noiembrie, cu sprijinul populației, și în alte regiuni ale fostului Regat polonez. Comisia Poloneză de Lichidare a fost prima reprezentanță independentă a națiunii

permită să fie inundată într-o măsură prea mare de elemente străine, care aduc cu sine instincte, legături, noțiuni și credințe străine. Trebuie să tindă într-acolo încât aceste elemente străine, care pătrund în națiune nu numai să se asimileze superficial, ci să se contopească moral cu ea" (Roman Dmowski, *Polityka narodowa w odbudowaniu państwa. Mowy i rozprawy polityczne z lat 1919-1934 (Politica națională în statul refăcut. Cuvântări și prelegeri politice din anii 1919-1934)*, în "Pisma" ("Serieri"), tom. IX, Cześćochowa, 1939, p. 38; Milică Moldoveanu, *op. cit., loc. cit.*, p. 16.

⁷ Milică Moldoveanu, *op. cit., loc. cit.*, p. 16-17.

⁸ *Ibidem*, p. 17-18.

poloneze create fără amestecul puterilor care împărțiseră Polonia. Pe fondul general al unei efervescente sociale în creștere, ea a inițiat o serie de reforme cu caracter democratic, recunoscând ziua de lucru de 8 ore, precum și necesitatea îmbunătățirii condițiilor de trai ale maselor⁹.

Pe teritoriul fostului Regat polonez, în urma discuțiilor purtate de adepții lui Piłsudski cu reprezentanții taberei independenței din Regat și Galiția, a fost creat la Lublin, în noaptea de 6 spre 7 noiembrie 1918, primul guvern popular provizoriu al Republicii Polone, sub forma unei coaliții în care intrau socialiștii, partidele țărănești moderate și partizanii lui Piłsudski. Ca prim-ministru a fost ales Ignacy Daszyński, iar ministru de război Edward Rydz-Śmigły.

În cadrul manifestului *Către poporul polonez*, guvernul popular provizoriu a declarat Polonia independentă, ca republică parlamentară, și a anunțat continuarea luptei pentru eliberarea teritoriilor ce se aflau sub ocupație germană. Foarte curând, trupele germane au fost obligate să evacueze Varșovia, iar printr-o insurecție izbucnită în decembrie 1918, la Poznań, o parte a teritoriului polonez anexat de către Prusia a fost eliberat.

Pronunțându-se atât împotriva Consiliului de Regență creat la Varșovia, cu concursul Puterilor Centrale, cât și a Consiliului delegațiilor muncitorești organizate de forțele comunizante, guvernul condus de Daszyński întâmpina, totodată, opoziția grupărilor politice de dreapta legate de Endeție, care îl considerau prea radical. Viața acestui cabinet a fost de altfel scurtă, căci la 10 noiembrie 1918 s-a reîntors la Varșovia din detenție J. Piłsudski. “Perioada șederii lui Piłsudski la Magdeburg a lucrat în folosul lui, adăugând la legenda sa un element esențial: el fusese nu numai un fost deținut al Rusiei țariste, ci și al Germaniei imperiale”¹⁰.

A doua zi, la 11 noiembrie, un student al Universității din Varșovia arborează pe clădirea care adăpostea sediul autorităților de ocupație germane un enorm drapel alb-roșu, vestind prin culorile naționale apariția celei de-a doua Republici Polone independente. Situația era, însă, deosebit de complicată, întrucât în acel moment existau în Polonia patru centre de putere: Consiliul de Regență, guvernul popular provizoriu de la Lublin, Comisia poloneză de Lichidare de la Cracovia și Consiliul delegațiilor muncitorești. În aceste condiții, la 14 noiembrie 1918, Consiliul de Regență a încredințat lui Piłsudski deplina putere. În curând, acestuia i s-a subordonat și guvernul de la Lublin, față de care mareșalul s-a manifestat critic, întrucât nu intenționa să se sprijine pe grupările democratice de stânga, deși își dădea seama că sprijinul acestora îi era necesar¹¹.

⁹ Vezi pe larg Andrzej Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu majowego (De la guvernele populare la lovitura din mai)*, Ediția a II-a, Varșovia, 1968, p. 9-13; Milică Moldoveanu, *op. cit., loc. cit.*, p. 18.

¹⁰ Apud Milică Moldoveanu, *op. cit., loc. cit.*, p. 19.

¹¹ *Ibidem*, p. 19-20.

Piłsudski devenea, astfel, șeful provizoriu al statului, până la convocarea Seimului. În baza unui decret ulterior, Piłsudski primea prerogative care îi permiteau să convoace și să dizolve guvernul, să aprobe proiectele de legi înaintate de guvern ca și proiectul bugetului de stat. După 123 de ani de stăpânire străină (rusă, germană și austro-ungară) era proclamată A doua Republică Polonă.

În timpul celei de-A Doua Republici Polone, politica externă a Varșoviei s-a aflat sub puternica influență a omului de stat Józef Piłsudski¹², și a viziunii acestuia legate de proiectul „Intermarium“, respectiv cel al unei „Federații Międzmorze“, cuprinzând Polonia (care să aibă rolul conducător), Lituania, Ucraina și alte țări nou apărute pe harta Europei Centrale și Răsăritene.

Rolul acestui stat federal era de a contrabalansa orice intenții imperialiste din partea Rusiei și Germaniei. Piłsudski a apărut în mod special punctul de vedere conform căruia „Nu poate exista o Polonie independentă fără o Ucraină independentă“. De menționat că această teză a fost exprimată cu diverse ocazii, în timpurile noastre, de Zbigniew Brzezinski, fost consilier al președintelui S.U.A. pentru probleme de securitate (1977 - 1981)¹³.

¹² *Józef Klemens Pilsudski* s-a născut la 5 decembrie 1867 la Zulów, lângă Wilno (Vilnius, azi în Lituania) într-o familie polono-lituaniană cu vechi tradiții revoluționare. A urmat liceul la Wilno, iar după bacalureat (1885) se înscrie la Facultatea de Medicină din Harkov, pe care nu o termină. Atunci a cunoscut resentimentele rușilor împotriva polonezilor, ceea ce îl va impresiona pentru tot restul vieții. Sub acuzația participării la un atentat organizat de fratele lui Lenin/Ulianov împotriva țarului Alexandru al III-lea, el a fost condamnat la deportare în Siberia pe cinci ani (1887-1892), când l-a cunoscut pe Constantin Stere. După revenirea în Polonia, *J.Pilsudski* a devenit activist al aripii de dreapta a Partidului Socialist Polonez și redactor, din 1894, al ziarului central al partidului, „Robotnik“ („Muncitorul“). În 1900 a fost din nou arestat de poliția rusă, dar a evadat din spitalul închisorii din Petersburg și s-a refugiat în Galiția, de unde a emigrat la Londra. În 1904, în timpul războiului ruso-japonez, a plecat la Tokio, străduindu-se să convingă, fără succes, autoritățile nipone să finanțeze o răscoală antirusă, condusă de Partidul Socialist Polonez. Un an mai târziu a participat la întemeierea Organizației de luptă a P.S.P., iar după scindarea partidului socialist (1906) a devenit unul din principalii fruntași ai P.S.P. „Frațiunea Revoluționară“. În 1908 a organizat formațiuni militare în Galiția („Uniunea Luptei Active“ și „Pușcașul“), iar în anii 1914-1916 a fost comandant al Brigăzii 1 a Legiunilor Poloneze, care au luptat o vreme alături de Austro-Ungaria, apoi șef al departamentului Consiliului Statal Provizoriu. În urma neînțelegerilor cu autoritățile militare germane a fost internat în fortăreața de la Magdeburg. Din 14 noiembrie 1918 până la primele alegeri prezidențiale din decembrie 1922 a fost conducătorul statului polon independent („Naczelnik Państwa“). După pacea de la Riga, din 18 martie 1921, a devenit primul mareșal al Poloniei. În 1924 *J.Pilsudski* a părăsit guvernul Poloniei, dar a revenit în forță în mai 1926, fiind inspiratorul și organizatorul loviturii de stat care a inaugurat regimul Sanației (în pol. – asanare, însănătoșire). Între 1926 – 1928 și în 1930 a fost prim-ministru iar, între 1926 – 1935, ministru de Război și comandant al armatei. A încetat din viață la 12 mai 1935, fiind înmormântat la Wawel (Cracovia), în Panteonul regilor Poloniei

¹³ Într-un interviu acordat cotidianului polonez „Gazeta Wyborcza“ din 15 octombrie 1998, *Zbigniew Brzezinski* arăta că independența Ucrainei are o importanță deosebită pentru evoluția situației politice din Europa, fiind unul din elementele esențiale ale echilibrului de forțe pe continent. Ea contribuie la rezolvarea a două dintre marile probleme, pe care Europa nu a fost în măsură să le soluționeze cu forțe proprii : dezvoltarea neproportională ca putere continentală a Germaniei și expansiunea imperială a Rusiei. Prima problemă a fost rezolvată prin reconcilierea istorică dintre Germania și Franța în cadrul garanțiilor oferite de N.A.T.O. și U.E. A doua este în curs de rezolvare prin transformarea Rusiei tot mai mult într-un stat post-imperial, dezvoltarea colaborării Est - Vest și extinderea treptată a N.A.T.O. și U.E. Independența Ucrainei

Încă de la renașterea sa, statul polonez s-a confruntat cu probleme dificile, având litigii teritoriale cu toți vecinii, mai puțin cu România. Într-o bătălie eroică dusă cu forțele bolșevice, în vara anului 1920, polonezii au obținut una dintre cele mai strălucite victorii din istorie (“miracolul de pe Vistula”), jucând astfel un rol decisiv în blocarea drumului comunismului spre Europa și salvând, practic, țările continentului de “primejdia roșie”. După cum amintea Leszek Kolakowski, Polonia a fost “prima țară care a înfrânt Uniunea Sovietică la scurt timp după revoluție (bolșevică - n.a.), a salvat Europa de pericolul comunismului și probabil că a confirmat noțiunea hegeliană potrivit căreia în orice formă istorică pot fi distinse de la început rădăcinile propriului sfârșit”¹⁴.

Încă de la renașterea sa, statul polonez s-a confruntat cu probleme dificile, având litigii teritoriale cu toți vecinii, mai puțin cu România. Într-o bătălie eroică dusă cu forțele bolșevice, polonezii au obținut una dintre cele mai strălucite victorii din istorie (“miracolul de pe Vistula”), jucând astfel un rol decisiv în blocarea drumului comunismului spre Europa și salvând, practic, țările continentului de “primejdia roșie”.

În acest context, nu trebuie omisă relația simetrică existentă între campania românească la Budapesta, din anul 1919, în urma căreia a fost înlăturat de la putere guvernul bolșevic al lui Béla Kun, și bătălia eroică dusă de polonezi, în anul următor, cu forțele bolșevice ruse invadatoare, prin care a fost blocat drumul comunismului spre Europa.

Toate acestea explică de altfel consistența relațiilor româno-polone din acea perioadă, ilustrată de Alianța defensivă din 3 martie 1921, reînnoită cu noi caracteristici din cinci în cinci ani (1926, 1931 și 1936), apoi transformată în tratat de garanție în 1926 și precedată de Aranjamente tehnice/Convențiile militare.

După 1931, moment ascendent al relațiilor diplomatice dintre România și Polonia, asistăm la o anumită stagnare a raporturilor bilaterale, care au intrat într-un nemeritat “con de umbră”, din cauze multiple¹⁵. Între acestea, programele diferite de dezvoltare internă

este catalizatorul acestor importante transformări istorice. Din punct de vedere cultural și politic - sublinia, în continuare, Z. Brzezinski - Ucraina este un stat central-european și nu o parte a imperiului euro-asiatic, existând interesul clar al Occidentului de consolidare a statalității ucrainene, în scopul creșterii contribuției ei la construcția noii arhitecturi a Europei. Pentru viitorul continentului, reconcilierea istorică polono-ucraineană are o deosebită însemnătate. Prietenia Ucrainei întărește securitatea și libertatea Poloniei, reciproca fiind, de asemenea, valabilă. Modelul împăcării franco-germane fără de care astăzi nu ar fi Uniunea Europeană - trebuie urmat îndeaproape de Polonia și Ucraina (Vezi pe larg Ion Constantin, *Din istoria Poloniei și a relațiilor româno-polone*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2005, p. 123-124).

¹⁴ Leszek Kolakowski, *Printre patetice ruine*, în vol. *Revoluțiile din 1989. Între trecut și viitor* (Coord. Vladimir Tismăneanu), Editura Polirom, Iași, 1999, p. 69.

¹⁵ Vezi pe larg Adrian Grecu, *De la ideea războiului preventiv la tratatul de neagresiune. Aspecte ale relațiilor polono-germane la începutul anilor '30*, în “Revista istorică”, București, tom VIII, nr. 7-8, 1997, p. 541; Dumitru Preda, *O alianță asimetrică. Relațiile româno-polone (1918-1933)*, în “Magazin istoric”, XXXIV, nr. 1(406), ianuarie 2001, p. 26; Nicolae Titulescu, *Documente diplomatice*, Editura Politică, București, 1997, p. 480; Florin Constantiniu, *1941. Hitler, Stalin și*

desfășurate în cele două țări: insistențele tot mai evidente ale Regelui Carol al II-lea de a modifica sistemul parlamentar tradițional și în Polonia influența tot mai puternică a “grupului coloneilor” regimului sanarist al mareșalului Piłsudski. Apoi orientările diferite la nivelul politicii externe a guvernelor celor două țări. Astfel, noua poziție a Poloniei în regiune, determinată de semnarea Tratatului de neagresiune polono-german, la 26 ianuarie 1934, care o punea la adăpostul unei agresiuni din vest, îi permitea să promoveze o politică externă de mare putere în regiune.

Dar poate cel mai mult a contribuit la răcirea relațiilor româno-polone neagreaarea de către autoritățile de la Varșovia a politicii lui Nicolae Titulescu, orientată spre normalizarea relațiilor României cu U.R.S.S. Aceasta era apreciată ca fiind pronunțat pro-sovietică, aspect care nu corespundea viziunii cercurilor politice varșoviene, în frunte cu Józef Beck.

Între concepțiile de politică externă ale lui Nicolae Titulescu și Józef Beck – altminteri, doi dintre marii oameni de stat europeni ai timpului – se manifestau deosebiri esențiale. În timp ce Titulescu avea în vedere, prioritar, obiective precum transformarea Micii Înțelegeri într-un organism perfect articulat, de esență comunitară, întemeierea și structurarea Înțelegerii Balcanice, stabilirea de relații diplomatice normale și de bună vecinătate cu U.R.S.S. și, la fel ca predecesorii săi, respingerea categorică a soluțiilor anti-versaillese propuse și elaborate în unele capitale europene, Józef Beck, la rîndul său un mare vizionar, gândea la constituirea unei “a treia Europe”, aceea a statelor mici și mijlocii cuprinse între Baltica și Balcani.

La fel, credea că o politică de echilibru între Germania și U.R.S.S. va salva Polonia dintr-o situație geopolitică imposibilă¹⁶. Formulele oferite de Beck pentru soluționarea aspectelor litigioase cu statele vecine (Cehoslovacia, Lituania), relațiilor cu Ungaria, Franța și Societatea Națiunilor au fost adesea apreciate ca inadecvate sau incorecte la București¹⁷.

Răcirea raporturilor bilaterale, în anii 1933 – 1936, s-a manifestat și prin încetarea colaborării româno-polone la Geneva. În toamna anului 1934 s-a înregistrat chiar un moment de tensiune în contextul dezbaterii chestiunii generalizării tratatului pentru protecția minorităților, semnat simultan cu Tratatul de la Versailles în iunie 1919. Cu acest prilej, Beck a declarat că până în momentul în care vor adera toate statele membre ale Societății Națiunilor, guvernul polon nu va colabora cu organele internaționale însărcinate

România, Editura Enciclopedică, București, 1999, p. 49; Ion Constantin, *România, Marile Puteri și problema Basarabiei*, Editura Enciclopedică, 1995, p. 33; *Istoria Românilor*, vol. VIII, *România Întregită (1918-1940)* (coord. Ioan Scurtu), Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 504 – 505; Florin Anghel, Dumitru Preda, *Introducere* la vol. *România – Polonia. Relații diplomatice*, vol. I 1918 – 1939, Editura Univers Enciclopedic, București, 2003, p. p. XVII.

¹⁶ Florin Anghel, Dumitru Preda, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. XVII.

¹⁷ Referitor la deosebirile dintre concepțiile politice ale lui N. Titulescu și Józef Beck, ca și despre evidenta divergență a personalităților și temperamentelor celor doi lideri, vezi pe larg rapoartele și analizele diplomatice ale miniștrilor români la Varșovia din anii 1931 – 1936, Victor Cădere și Constantin Vișoianu, în *România – Polonia...*, vol. I, p. 145 – 160; 162 – 172.

cu controlul aplicării prevederilor referitoare la egalitatea în drepturi a minorităților. Polonia a repudiat foarte curând tratatul pentru protecția minorităților, această poziție fiind criticată deschis, la unison, de periodicele de toate tendințele din România¹⁸.

În această perioadă, oficialitățile de la București erau îngrijorate și din cauza legăturilor tot mai strânse polono-ungare. Tendința era evidențiată de o serie de evenimente, precum festivalul polono-maghiar, desfășurat în martie 1936 la Varșovia și vizita făcută cu mare fast de șeful guvernului polonez în Ungaria, în aprilie același an. Cu acest prilej, în opinia lui Titulescu, s-a ajuns chiar la semnarea unei înțelegeri polono-ungare privind cooperarea împotriva Cehoslovaciei¹⁹.

Într-un raport din primăvara anului 1936, ministrul român la Varșovia, Constantin Vișoianu sesiza linia de disociere a politicii externe poloneze față de Mica Înțelegere și Antanta Balcanică, subliniind că “Polonia actuală încearcă să creeze ea însăși piedici materiale celor două înțelegeri și să zdruncine echilibrul stabilit”. Arătând că Varșovia urmărește să instituie restricții asupra politicii externe a altor țări, diplomatul român releva că Polonia “vrea ca România să se deslipească de alianțele ei cu Franța și Mica Înțelegere și, în schimb, ne dă încurajarea revizionismului”²⁰. Esența acestor constatări este confirmată, de altfel, și de Beck, care menționa în memoriile sale: “Cu toată obiectivitatea, Polonia era o mare putere care avea un rol de jucat în Europa Centrală și Orientală”²¹.

După faza de “răcire” din 1933 – 1936, relațiile româno-polone au căpătat, din nou, o dinamică ascendentă. Noul suflu de încredere care a început să anime relațiile bilaterale după îndepărtarea lui Nicolae Titulescu din guvern (august 1936) se va concretiza în timp scurt într-o serie de vizite oficiale²². În acel moment, România și Polonia erau interesate în strângerea relațiilor bilaterale, norii negri care începeau să se abată asupra Europei prevestind furtuna ce se va declanșa nu peste mult timp.

Vizita noului ministru al Afacerilor Străine, Victor Antonescu, la Varșovia, în noiembrie 1936, a constituit un moment important al reluării relațiilor româno-polone și, totodată, un bun prilej pentru diplomația română de a face o nouă încercare – fără succes și de această dată – pentru extinderea caracterului alianței.

În ajunul plecării sale în capitala polonă, la 24 noiembrie 1936, Victor Antonescu declara că vizita se constituia într-un bun prilej “de afirmare a forței și vitalității alianței

¹⁸ Nicolae Dascălu, *Relații româno-polone în perioada interbelică (1919 – 1939)*, Editura Academiei Române, București, 1991, p. 63.

¹⁹ *Ibidem*, p. 66.

²⁰ Arh. M.A.E., fond 71/Polonia, dos. 56, f. 10 – 17; *România – Polonia...*, vol. I, p. 166 – 167.

²¹ J. Beck, *Dernier rapport. Politique polonaise 1926 – 1939*, Editions de la Baconnier, Neuchatel, 1951, p. 40; N. Dascălu, *op. cit.*, p. 67.

²² Vezi pe larg N. Dascălu, *op. cit.*, p. 56 – 65.

polono-române (...) a voinței noastre de a asigura în această parte a Europei o pace întemeiată pe menținerea intangibilă a integrității teritoriale”²³.

La rândul lor, cercurile conducătoare ale Poloniei considerau că prin acea vizită se consolida nu numai un bastion al păcii de la Marea Baltică la Marea Neagră, ci era și un bun prilej de a determina România să-și micșoreze dependența de Mica Înțelegere, în contextul neînțelegerilor polono-cehoslovace²⁴.

Discuțiile cu oficialitățile poloneze au prilejuit aprecieri pozitive privind reluarea relațiilor bilaterale, fără să se abordeze ideia extinderii caracterului alianței. Cu această ocazie a fost semnată Convenția pentru cooperare intelectuală.

Ca răspuns la vizita ministrului V. Antonescu la Varșovia, ministrul de externe al Poloniei, Józef Beck a vizitat România în aprilie 1937, când a fost semnată Convenția pentru turism și trafic de călători²⁵.

Anul 1937 e cel mai important în istoria întâlnirilor bilaterale la vârf: Președintele Ignacy Mościcki a vizitat România, în iunie, iar în aceeași lună, regele Carol al II-lea sosea la rândul-i la Varșovia. În seara de 26 iunie 1937, în Palatul Łazienki, în fața oficialităților poloneze și a corpului diplomatic acreditat la Varșovia, cu scurte cuvântări s-au adresat celor prezenți președintele Poloniei Ignacy Mościcki și regele Carol al II-lea.

Cei doi conducători de stat au reconfirmat atașamentul lor față de susținerea reciprocă în caz de atac neprovocat venit dinspre răsărit. Șeful statului polon a ținut să sublinieze că vizita efectuată cu numai câteva săptămâni în urmă în România îl făcuse să înțeleagă că “alianța polono-română a căpătat un caracter valoros de sentiment național, manifestat cu egală intensitate în țările noastre”. La rândul său, regele Carol al II-lea a arătat că întâlnirile cu oficialii țării-gazdă, atât în România, cât și în Polonia, nu pot decât “să pecetluiească și să întărească o dată în plus prietenia și alianța ce ne unesc (...) Această alianță, în perfectă consonanță cu politica de solidaritate internațională condusă de România, confirmă, cu tărie, scopul nostru comun, anume apărarea și menținerea păcii”. La 28 iunie 1937 regele Carol al II-lea era numit comandant onorific al Regimentului 57 Infanterie, unul dintre cele mai glorioase regimente pe care le avea Polonia. În plus, i s-a înmănat Sabia de Onoare, cu mânerul de aur, lucrată în întregime în atelierele militare polone²⁶.

Cele două vizite consecutive din 1937 au provocat îngrijorare la Moscova, unde se anticipa consolidarea alianței româno-polone²⁷. Așa cum rezultă dintr-o telegramă din 10

²³ Arh. M.A.E., fond 71/Polonia, dos. 56, f. 221.

²⁴ Marian Chiriac Popescu, *Relațiile militare româno-polone în perioada interbelică (1918 – 1939)*, Editura Sigma, București, 2001, p. 31 – 32.

²⁵ N. Dascălu, *op. cit.*, p. 58.

²⁶ Vezi pe larg V. Fl. Dobrinescu, *Înainte de furtună. Regele Carol al II-lea în Polonia. Document*, în “Buletinul arhivelor militare române”, an I, nr. 2-3/1998, p. 8 – 13.

²⁷ Arh. M.A.E., fond 71/Polonia, dos. 56, f. 351.

iulie 1937 a lui Edmond Ciuntu, trimis extraordinar și ministru plenipotențiar la Moscova, către Victor Antonescu, ministrul Afacerilor Străine al României, conducerea de la Kremlin manifesta o vie aprehensiune față de schimbul de vizite polono-român, considerat “unic în felul lui” și căruia îi atribuia “un caracter net anti-sovietic”²⁸.

Pentru conducerea de la Moscova era clar că “România nu mai are libertatea de acțiune, fiind complet înfeudată la politica domnului Beck, iar acesta nu este, pentru Soviete, decât un agent al lui Hitler”²⁹. Reprezentantul diplomatic român la Moscova a încercat să-l convingă pe șeful diplomației sovietice, Maksim M. Litvinov, că “toată argumentarea nu stă în picioare, că niciodată nu vom întreprinde sau nu ne vom asocia, direct sau indirect, la o politică anti-sovietică, afară numai dacă Sovietele înseși nu ne obligă la aceasta”³⁰.

Victor Antonescu i-a răspuns lui Edmund Ciuntu că “vizitele din urmă nu au schimbat nimic nici în textul acordului nostru cu Polonia, nici în spiritul lui, el rămâne strict defensiv, politica noastră nu are deci nici un caracter antisovietic”³¹.

Aceste vizite au determinat evoluții spectaculoase în multiple domenii ale relațiilor bilaterale, ceea ce s-a reflectat și în ridicarea gradului de reprezentare diplomatică din cele două capitale la nivel de ambasadă, în anul 1938. În acest moment, cele două popoare, ca și liderii lor, descoperiseră atât de multe trăsături și interese comune încât contactele în diverse domenii deveniseră un fapt obișnuit³².

Un capitol aparte al relațiilor bilaterale îl constituie vizitele reprezentanților bisericilor ortodoxe din cele două țări. Astfel Mitropolitul Dionisie al Varșoviei, șeful Bisericii Ortodoxe Poloneze a fost primit în ultima decadă a lunii septembrie 1937 de Patriarhul Miron Cristea și a vizitat mănăstirile din Moldova³³. De asemenea, în mai 1938, Patriarhul Miron Cristea, în acel moment și prim-ministru al României, a făcut o vizită la Varșovia.

În anii 1938 – 1939, partea polonă a făcut o serie de propuneri de colaborare diplomației române, în sensul redesenării hărții politice a Europei Centrale, primite însă la București cu multe rezerve. La 18 octombrie 1938, la puțin timp după diktatul de la München (30 septembrie 1938), pe fundalul tragic al crizei cehoslovace și al ocupării Ruteniei Subcarpatice și a sudului Slovaciei de către Ungaria, a avut loc vizita colonelului Beck la Galați, unde s-a întâlnit cu regele Carol al II-lea și cu ministrul de Externe N.P.

²⁸ Idem, fond 71/U.R.S.S., dos. 135, f. 135; *Relațiile româno-sovietice. Documente*, vol. II 1935 – 1941, Editura Fundației Culturale Române, București, 2003, p. 152.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Relațiile româno-sovietice. Documente*, vol. II, p. 152.

³² Florin Anghel, Dumitru Preda, *op. cit., loc. cit.*, p. XVIII.

³³ Vezi Arhivele Naționale, fond Miron Cristea, dos. 11, f. 17, 24 și 127; “Curentul” din 25.09.1937, “Universul” din 26.09.1937 și 27.09.1937, “Dimineața” din 27.09.1937.

Comnen. Cu această ocazie, Polonia (care totuși nu va interveni în timpul acțiunii militare a Ungariei din martie 1939) și-a oferit medierea între București și Budapesta pentru realizarea unei înțelegeri care ar fi cuprins, între altele, și intrarea în hotarele românești a comunelor din Maramureșul istoric aflate, până atunci, sub suveranitatea Cehoslovaciei³⁴.

Argumentul lui Beck era că Polonia are mari dificultăți din cauza minorității ucrainene din interior, așa încât este datorare a urmări toate formulele care puteau agrava această problemă. Crearea unui stat independent ucrainean în Rusia subcarpatică, în apropierea frontierelor poloneze, constituia un mare pericol pentru Polonia deoarece în ultimii ani acțiunea centrifugă a minorității ucrainene poloneze fusese condusă din regiunea amintită. Guvernul polonez credea că o Rusie subcarpatică autonomă în cadrul Cehoslovaciei nu era viabilă.

O soluție ar fi fost atribuirea zonei sudice a Ucrainei subcarpatice Ungariei, dar în acest caz partea nordică a regiunii rămânea izolată. Polonia, declară Beck, nu poate dispune de teritoriile altui stat, dar crede că s-ar putea găsi cu ușurință modalitatea ca și România să-și asigure o rectificare de frontieră care să permită recuperarea românilor care mai locuiau dincolo de Tisa, în Rusia subcarpatică. În acest fel, aprecia Beck, se puteau ameliora și legăturile de cale ferată dintre nordul României și Polonia.

Actualmente, pe fondul dezintegrării Cehoslovaciei, declara ministrul de Externe polonez, Rusia subcarpatică era o țară a nimănui. Polonia nu dorea să anexeze acest teritoriu deoarece sporea în acest fel numărul ucrainenilor din interiorul granițelor sale. Dar dacă România dorea să ocupe regiunea în discuție, afirma Beck, Polonia nu ridică obiecțiuni, deși considera că nici guvernul român nu avea interes de a mări procentul minorităților.

Ca urmare, Polonia credea mai nimerit ca acest teritoriu să fie atribuit Ungariei. Beck sugera că această soluție ar fi fost și în interesul României, deoarece Ungaria, satisfăcută de realizarea aspirațiilor sale teritoriale, nu va mai formula alte revendicări. Ar fi rezultat deci destindere în bazinul dunărean și s-ar fi creat premise favorabile cooperării reale a popoarelor din zonă³⁵.

Răspunsul guvernului român în chestiunea Rusiei subcarpatice a fost exprimat de ministrul N.P. Comnen: era adevărat că acolo trăiau câteva zeci de mii de români, dar aceștia erau mulțumiți de existența ce o aveau în cadrul statului cehoslovac și își exprimaseră dorința de a-și menține statutul, susținând că nu pot admite revenirea la Ungaria “deoarece au păstrat despre aceasta o amintire detestabilă”.

³⁴ Arh. M.A.E., fond 71/Polonia, dos. 59, f. 367 – 379; *România – Polonia...*, vol. I, p. 203 – 210; N. Dascălu, *op. cit.*, p. 58 – 62.

³⁵ *Ibidem*, f. 367 – 368; *România – Polonia...*, vol. I, p. 205 – 206; N. Dascălu, *op. cit.*, p. 58 – 59.

Românii din Rusia subcarpatică cunoșteau tratamentul aplicat celor 100.000 de români din Ungaria și nu doreau a-l împărtăși. Guvernul român nu putea nesocoti interesele românilor din Rusia subcarpatică, care menținuseră contacte strânse cu Ardealul; pe de altă parte, pentru România era vitală menținerea frontierei comune cu Cehoslovacia din considerente economice și militare.

Dezlipirea Rusiei subcarpatice de Cehoslovacia putea crea acesteia din urmă mari dificultăți agrare, regiunea fiind un adevărat grâнар, iar pierderea frontierei comune româno-cehoslovace ar fi obligat România să apeleze la Ungaria pentru acordarea dreptului de tranzit, ceea ce ar anihila fără îndoială schimbul de mărfuri româno-cehoslovac³⁶.

În consecință guvernul român a respins “cadoul otrăvit” și a acordat, în martie 1939, drept de tranzit pentru refugiații cehoslovaci (în jur de 3.500 persoane) în drumul lor spre Europa (în special în Iugoslavia)³⁷. Această atitudine a fost astfel sintetizată de succesorul lui Comnen la Externe: “România a respins, în toamna lui 1938, propunerea Poloniei de a accepta deslipirea Rusiei subcarpatice de Cehoslovacia. România a ținut prin această atitudine să-și dovedească până la capăt loialitatea față de un aliat”³⁸.

Dincolo de aceste sinuozități, relațiile româno-polone din perioada interbelică au avut, pe ansamblu, o evoluție pozitivă, iar în contextul evenimentelor tragice din septembrie 1939, când Polonia a fost atacată atât de armata celui de-Al Treilea Reich, cât și de trupele Uniunii Sovietice, România a acordat adăpost și protecție refugiaților civili și militari polonezi, dovedind indiscutabil o atitudine de prietenie și ospitalitate față de aceștia.

³⁶ *Ibidem*, f. 370; *România – Polonia...*, vol. I, p. 205 – 206; N. Dascălu, *op. cit.*, p. 59 – 60.

³⁷ Florin Anghel, Dumitru Preda, *op. cit.*, *loc. cit.*, p. XVIII.

³⁸ Grigore Gafencu, *Politica externă a României*, București, 1939, p. 25; vezi și N. Dascălu, *op. cit.*, p. 62.

IMAGINEA COMUNISMULUI ROMÂNESC ȘI A REZISTENȚEI ANTICOMUNISTE ÎN ISTORIOGRAFIA POSTDECEMBRISTĂ. CÂTEVA CONSIDERAȚII

*Prof. univ. dr. Constantin HLIHOR**

Abstract:

Keywords:

Cuvinte-cheie:

Imaginea adevărului istoric privind diferite fapte, moment sau procese sociale, politice, culturale în memoria colectivă a unei societăți nu rămîne o constantă pe parcursul evoluției sale istorice¹. Percepțiile asupra unui fapt istoric atît la nivelul opiniei publice cît și cele ale specialiștilor/istoricilor sunt puternic influențate de o serie de schimbări intervenite în mentalul colectiv, practica socială și politică și nu în ultimul de înnoirea metodelor și tehnicilor de cercetare, analiză și descriere a sa. Uneori aceste rupturi iau forma unor cotituri decisive *turning points*² cu impact decisiv asupra evoluției în toate domeniile unei societăți de la praxis la cunoaștere, inclusiv în cel al modului cum

* Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Istorie; hlihor@yahoo.com.

¹ A se vedea și, Jorge Cañizares-Esguerra, *How to Write the History of the New World: Histories, Epistemologies, and Identities in the Eighteenth-Century Atlantic World*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2001, p. 11-55; Pierre Nora, *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire*, în *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory (Spring, 1989), pp. 7-24; Anthony G. Greenwald, *The Totalitarian Ego Fabrication and Revision of Personal History*, în *American Psychologist*, Vol., 35, No. 7, July 1980, p. 603-618

² A se vedea, Vejas Gabriel Liulevicius, *Turning Points in Modern History*, THE GREAT COURSES Corporate Headquarters 4840 Westfields Boulevard, Suite 500, Chantilly, Virginia, 2013; Roger D. Launius, *What are Turning Points in History, and What Where they for the Space Age*, on line, <http://history.nasa.gov/sp4801-chapter2.pdf>, accesat la 20 august 2013; Fritjof Capra, *The Turning Point: Science, Society, and the Rising Culture* (New York: Simon and Schuster, 1982).

percepem, cercetăm și prezentăm istoria. După un asemenea *point turning* consumat „Fiecare istorie este de natură critică, și toți istoricii au încercat să denunțe mitologiile ipocrite ale predecesorilor lor.”³ Ieșirea din comunism a fost pentru popoarele din fostul spațiu sovietic dar și din centrul și sud-estul continentului european un *turning point* urmat firesc de un proces de rescriere a istoriei.⁴

Schimbările care au avut loc după prăbușirea regimurilor comuniste au influențat, pe de o parte, percepția noastră asupra trecutului și modul în care istoricii au re-compus istoria acestui regim, iar pe de alta, au făcut posibil ca istoria și memoria colectivă să devină elemente cheie în procesul de legitimare a noilor regimuri democratice. În acest context apar cel puțin patru actori în competiție pentru impunerea în mentalul colectiv a imaginii comunismului românesc și al rezistenței anticomuniste din perioada 1948-1989⁵:

- Partidele politice și grupurile civice născute în perioada revoluției și după, atașate acestora angajate în competiția pentru putere în noua societate românească. Acestea, încă din primele luni după prăbușirea regimului comunist, au început să construiască și să difuzeze în societate propriile imagini/narațiuni istorice despre comunism⁶.

- Instituțiile de cercetări de istorie contemporană ale Academiei Române și din centrele universitare (Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” din București; Institutul de Istorie din Cluj-Napoca, devenit din anul 2001 Institutul de Istorie „George Barițiu”; Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași; Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului; centrele de cercetare ale facultăților de istorie din Universitatea din București, Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași și altor universități apărute în anii '90. Eliberate de constrângerea politică și ideologică impusă de partidul stat acestea au început un proces de re-compunere și resemnificare a trecutului istoric recent.

- Centre de analiză și cercetare înființate prin decizie politică sau independente care prin statut și-au asumat cercetarea trecutului comunist al societății românești (Memorialul Victimelor Comunismului și al Rezistenței, înființat de Alianța Civică, în anul 1992; Institutul Român de Istorie Recentă, înființat în anul 2000 la inițiativa lui Coen Stork fostul ambasador al Olandei la București; Institutul Revoluției Române din 1989, înființat prin legea nr. 556 din 7 decembrie 2004 de fostul președinte al României Ion Iliescu; Institutul Național pentru Memoria Exilului Românesc creat de

³ Pierre Nora, *op., cit.*, în *loc., cit.*, p.10

⁴ Christina Koulouri, *Clio chez elle : l'histoire des Balkans revisitée*, traduction française par Patrick Clastres, în *Histoire@Politique. Politique, culture, société*, N°2, septembre-octobre 2007, www.histoire-politique.fr, accesat la 20 august 2013

⁵ A se vedea și Al. Zub, *Post-comunism și discurs istoric*, în *Xenopoliana*, II, 1994, 1-4, pp. 97-98; Șerban Papacostea, *Istoriografie și actualitate*, în *Revista* 22, anul XV, nr. 852 (iulie 2006); Florin Abraham, *op., cit.*, în *loc., cit.*

⁶ Michael Shafir, *Memory and History in Postcommunism. Preliminary Theoretical Remarks*, în *Sfera Politicii*, no. 122, 2006, on line <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/120-121-122/art21-shafir.html>, accesat la 20 august 2013

guvernul A. Năstase în iunie 2003; Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România, înființat în anul 2005 de guvernul Călin Popescu-Tăriceanu)

- Organizațiile revoluționare și ale foștilor deținuți politici. Nu sunt implicate direct în producția istoriografică rezultată din cercetarea și analiza trecutului comunist dar prin poziția lor publică sînt factori care influențează percepția opiniei publice asupra scriiturii și analizei istorice.

În efortul lor de investigare și cercetare a trecutului pe care a dorit să o transmită în societate acești *actori* s-au poziționat în societatea românească diferit prin maniera în care a fost recompusă imaginea comunismului românesc și a rezistenței anticomuniste. Efortul de cercetare a trecutului comunist și investigare a crimelor săvîrșite a însemnat și crearea, gestionarea unor noi reprezentări sociale privind setul de valori și atitudini cu care să privim trecutul recent. Toate acestea conduc la o "poveste"/imagine despre trecutul comunist. Multitudinea de actori implicați în acest efort, complexitatea demersului de recompunere a trecutului comunist (istoric, juridic, politic, moral etc.) ne conduce la o serie de întrebări:⁷ Cât de multe povești se pot spune despre comunism? Își poate istoricul asuma un rol în procesele de deligitimare vechiului regim și de legitimare a celui ce urmează? De ce nu s-a reușit în istoriografia românească postdecembristă să se traseze clar o „frontieră” între discursul mesianic-justițiar și militant civic și discursul academic⁸ atunci cînd se află în dezbatere fapte, fenomene și procese ce țin de regimul comunist?

Vom încerca să răspundem la aceste întrebări pornind de la modul cum unul sau altul dintre actorii implicați în re-compunerea trecutului comunist construiesc și „livrează” în societatea românească imaginea/povestea pe care o crede adevărată și dezirabilă.

Liberalizarea discursului istoric în România după 1989 a creat condiții pentru reînnoirea agendei de cercetare academică, în special a istoriei perioadei comuniste, într-un efort interdisciplinar la care au participat antropologia, sociologia, științele politice și istoria, precum și lucrările memorialistice⁹. Efortul de cercetare depus de profesioniștii domeniului indiferent de instituția în care își desfășurau activitatea a fost marcat, cel puțin în primii ani ai regimului de tranziție, de după despărțirea de comunism, de o serie de factori care sunt exteriori cercetării științifice.

⁷ A se vedea și Cristian Tileagă, *Communism and the meaning of social memory: towards a critical-interpretive approach*, în *Memory Studies* 5.4 (2012): pp. 462-478.

⁸ A se vedea și Alina Tudor-Pavelescu, *Reconcilierea post-totalitară cu trecutul pe tărâmul istoriei publice - relația arhiviști-istorici în România*, on line, http://savonarolawho.files.wordpress.com/2010/09/prezentare_chisinau_mai_2010.pdf; idem, *Politică, memorie, istorie: istoriografia comunismului românesc după 1989*, în *Revista istorică*, Serie Nouă, vol. XVII, no. 1-4, ianuarie-august, 2006, pp. 36-41; Florin Abraham, *Istoriografie și memorie socială în România după 1989*, în *Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca*, tom LI, 2012, p.153

⁹ Felician Velimirovici, *Cercetarea istorică românească în perioada tranziției (1989-2009)*, on line <http://ligaoamenilordeculturabontideni.blogspot.ro/2011/03/cercetarea-istorica-romaneasca-in.html>

Unul dintre acești factori privește neutralitatea axiologică ce trebuie să fie un reper pentru orice cercetare efectuată în domeniul socialului, în general, și al istoriei în special. Regimul comunist a modelat trecutul, l-a transformat în instrument politic în funcție de interesele politice și ideologice ale grupului aflat la putere la un moment dat. Multă lume a crezut că după 22 decembrie 1989 că istoricul va intra într-o epocă în care politicul să nu mai influențeze în nici un fel istoriografia. Dispariția presiunii ideologiei marxiste exercitate asupra istoricilor de partidul comunist din România nu a însemnat că aceștia s-au eliberat de constrangerile ideologice. Expresii cu valoare de simbol în occident cum ar fi de exemplu „corect politic” nu numai că s-au impus limbajul societății românești postdecembriste ci a devenit un factor de autoreglare a comportamentului social. În aceste condiții nu este de mirare că în cvasitotalitatea lor istoricii au îmbrășișat anticomunismul ca ideologie și normă în cercetarea științifică.¹⁰ Concludent ni se pare în acest sens opinia academicianului Alexandru Zub care într-un studiu publicat în revista *Memoria* afirma: „Suntem preveniți deja asupra unei posibile recrudescențe a ideii comuniste, dată fiind puterea iluziei și persistența unor sechele. Ispita totalitară e o constantă a istoriei, fie că vine de la „stânga sau de la „dreapta. A constientiza acest lucru e una din misiunile istoriografiei.”¹¹ Această opinie, în ceea ce privește rolul și misiunea istoricului în societatea postcomunistă, este fără îndoială una care se încadrează perfect în ceea ce numim *corect politic* dar putem să ne întrebăm dacă nu cumva și „corectitudinea politică” s-a transformat, între timp, dintr-o atitudine moral-civică într-o dogmă ideologică¹². Toate acestea se regăsesc voit sau nu în imaginea socială a trecutului istoric. În momentul cind un element hard al acestei imagini este afectat de o informație nouă care poate să conducă la o deformare atunci consumatorul de informație istorică va reacționa în mod automat. Sunt admise corecțiile făcute de noi informații obținute din documente dacă aceste se prelungesc pe imaginea acceptată în mentalul colectiv cu privire la un eveniment persoană sau acțiune politică. Voi ilustra acest aspect cu un exemplu recent din dezbateri recentă organizată de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc pe marginea rezistenței armate anticomuniste desfășurată de grupurile de rezistență cunoscute sub denumirea de *Sumanele negre*. Cercetarea istorică și analiza academică efectuată de Institutul pentru Studiul Totalitarismului a impus în mentalul

¹⁰ Florin Abraham, *op., cit., în loc., cit.*, p. 154; idem, „Influența anticomunismului asupra istoriografiei române recente”, în *Arhivele Totalitarismului*, nr. 3-4/2008, București, INST, p. 123-144.

¹¹ Alexandru Zub, *Procesul comunismului: dimensiunea istoriografică*, în *Memoria*, nr. 57, on line, <http://www.corneliu-coposu.ro/articol/index.php/235-procesul-comunismului-dimensiunea-istoriografica-alexandru-zub/>

¹² A se vedea și Richar J. Evans, *Introduction Redesigning the Past: History in Political Transitions*, *Journal of Contemporary History* 2003 38: 5, on line <http://jch.sagepub.com/content/38/1/5.citation>, Alexandru-Florin Platon, *Istoria între comprehensiune și judecată*, on line <http://www.contrafort.md/old/2006/135/944.html>, accesat la 20 august 2013

colectiv o imagine pe care societatea și-a asumat-o ca un exemplu de patriotism și sacrificiu pentru libertate și democrație. Jurnalistul William Totok, corespondent RFI la Berlin, a pus la îndoială această imagine a rezistenței anticomuniste intruchipată de un simbol al acestui grup de rezistență **Ion Gavrilă Ogoranu**¹³. S-au iscat puternice divergențe pornind nu de la analiza corectitudinii informației care au afectat această imagine a lui Ion Gavrilă Ogoranu ci de la problema afilierei lui ideologice la miscarea legionară a cărei imagine are astăzi în societatea românească o imensă încărcătură negativă.¹⁴ În asemenea condiții nu se poate vorbi de o cercetare istorică neutră în spiritul adevărului istoric. Contextul social, convingerile politice și ideologice, stereotipurile și psihofixațiile de ordin istoric ale oamenilor care au traversat linia care marchează existența a două regimuri politice diametral fac parte din peisajul în care își desfășoară activitatea istoricul chemat să recompună imaginea trecutului istoric.

În aceste condiții majoritatea cercetărilor aveau ca principală țintă acele momente din istoria ultimilor 50 de ani care se încadrau în noua dihotomie bine-rău social și nu analiza critică de tip holistic a întregului timp istoric. Referindu-se la acest aspect unul dintre tinerii și valorosii cercetători ai domeniului Florin Abraham afirmă: „Corectitudinea politică” în istoriografia română a impus evaluarea exclusiv negativă a trecutului recent al României, adesea într-o dimensiune eroizantă, întreaga națiune părând a fi compusă din rezistenți, de la partizanii din munți până la „rezistența prin cultură”¹⁵. Prin urmare investigarea trecutului comunist nu a vizat, însă, în mod egal toate aspectele societății românești. Studiul a vizat contextul internațional în care a fost început procesul de comunizare a României¹⁶, contextul intern și lupta pentru putere în Partidul Comunist Român¹⁷, pe istoria regimului Ceaușescu, în special a politicii sale interne în anii 1980, a cultului personalității¹⁸, a politicii externe¹⁹ și a statutului minorităților naționale²⁰.

¹³ Matei Dobrovie, *O nouă mistificare: Cum sunt denigrați Ion Gavrilă Ogoranu și rezistența anticomunistă fără probe*, în *The Epoch Times, România*, on line <http://epochtimes-romania.com/news/o-noua-mistificare-cum-sunt-denigrati-ion-gavrila-ogoranu-si-rezistenta-anticomunista-fara-probe---189679>, accesat la 20 august 2013

¹⁴ Ibidem

¹⁵ Florin Abraham, *op., cit., în loc., cit.*, p. 154

¹⁶ A se vedea, Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Sovietizarea României: Percepții anglo-americe; (1944-1947)*, București, 1993; Constantin Hlihor, Ioan Scurtu, *The Red Army in Romania*, Iași, Oxford, Portland, 2000

¹⁷ Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, 1994; Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București, Editura Cavallioti, 1995; Florin Constantiniu, *Diplomații români și devierea de dreapta*, Tritonic, București: 2005; Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, traducere de Ioana Gagea și Cristina Pupeza, Polirom, Iași 2003

¹⁸ D. Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și dizidență în România anilor 1965-1989*, București, 1998; Anneli Ute Gabanyi, *Cultul lui Ceaușescu*, Iași, 2003; P. Cămpenu, *Ceaușescu, anii numărătorii inverse*, Iași, 2002; Katherine Verdery, *Compromis și rezistență. Cultura română sub Ceaușescu*, București, 1994

¹⁹ Mioara Anton, *Ieșirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007; Mircea Chirițoiu, *Între David și Goliat: România și Iugoslavia în balanța Războiului*

Lucrările de sinteză privind comunismul din România sunt puține și scrise în aceeași notă a grijei de a nu se pozitiva în vreun fel istoria aceluia trecut istoric. Istoria regimului stalinist publicată și în țară de Victor Frunză, în primii ani de după revoluție, a pus accent pe procesul de represiune politică, pe distrugerea elitelor politice românești și instaurarea regimului politic de tip totalitar²¹. Ulterior au fost publicate și alte câteva sinteze datorate unor istorici români și străini care au o bună cunoaștere a perioadei.²² Unele momente din istoria celei de-a doua jumătăți de veac li s-a acordat am putea spune o atenție specială. Perioada de tranziție de la regimul democrat la regimul comunist (1944-1946), a fost abordată de numeroși istorici, care au documentat acapararea puterii politice de către comuniști prin falsificarea grosolană a alegerilor din 1946, eliminarea și distrugerea opoziției și a instituțiilor democratice prin înscenări judiciare,²³ eliminarea proprietății private, politizarea sferei publice și instituirea unui sistem de control și represiune cruntă asupra cetățenilor, axat pe principiul luptei de clasă. Reprimarea libertății religioase, prigoana abătută asupra unor culte dar și a Bisericii Greco-Catolice, imixtiuni în conducerea Bisericii Ortodoxe Române, arestarea și condamnarea la ani grei de temniță a unor slujitori ai bisericii care s-au opus imixtiunii partidului în treburile bisericii. Analiza statistică a

Rece, Iași: Casa Editorială Demiurg, 2005; Ronald Linden, *Communist States and International Change. Romania and Yugoslavia in Comparative Perspective*, Boston: Allen & Unwin, 1987; Corneliu Mihail Lungu, Mihai Rețegan, 1956 – *Explozia, Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*, București: Univers Enciclopedic, 1996; Constantin Moraru, *Politica Externă a României, 1958-1964*, București: Editura Enciclopedică, 2008, Liu Yong, *Sino-romanian relations 1950's – 1960's*, București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2006; Florian Banu, Liviu Țăranu, *Aprilie 1964. „Primăvara de la București”*. Cum s-a adoptat „Declarația de independență” a României?, București: Editura Enciclopedică, 2004

²⁰ Smaranda Enache(ed.), *Romania și minoritățile. Colecție de documente*, Tîrgu Mureș: Editura Pro Europa, 1997; Adrian Ivan, *Stat, majoritate și minoritate națională în România (1919-1932)*, ediția a doua, Cluj-Napoca, Ed. Eikon, 2006; Nicolae Cajal, dr. Hary Kuller, coord., *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, București, Ed. Hasefer, 2004; Lucian Nastasă, Andreea Varga, *Minoritățile etno-culturale. Mărturii documentare. Țiganii din România (1919-1944)*, Cluj: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2001;

²¹ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, ediția a doua, București, Editura Humanitas, 1990; Ediția a treia: *Istoria comunismului în România, București, EVF, 1999*

²² Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, București, 1994; Dennis Deletant, *România sub regimul comunist*, București, Fundația Academia Civică, 1997; Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons. A Political History of Romanian Communism*, Berkeley, CA, University of California Press, 2003; *Idem, Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Iași, Editura Polirom, 2005; Adrian Cioroianu, *Pe umerii lui Marx. O introducere în istoria comunismului românesc*, București, Curtea Veche Publishing, 2005

²³ Vezi Dinu C. Giurescu, *Imposibila încercare. Greva regală, 1945. Documente diplomatice*, București, Editura Enciclopedică, 1999; Dinu C. Giurescu, *Guvernarea Nicolae Rădescu*, București, Editura All, 1996; Șerban Rădulescu-Zoner, Daniela Bușe, Beatrice Marinescu, *Instaurarea totalitarismului comunist în România*, București, Editura Cavallioti, 1995. Despre falsificarea alegerilor din 1946, vezi Virgil Țărău, *Alegeri fără opțiune. Primele scrutinuri parlamentare din Centrul și Estul Europei după cel de al doilea război mondial*, Cluj-Napoca, Editura Eikon, 2005. Pentru rolul propagandei în instaurarea regimului comunist, vezi Eugen Denize, *Propaganda, în România. Statul și propaganda, 1948-1953*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2005.

raportului dintre cercetările consacrate domeniului politic și cel economic, social sau cultural poate observa că domină dimensiunea politică și este periferică sau întâmplătoare celelalte arii de investigare și scriere²⁴. În aceste condiții imaginea societății rămâne în perioada regimului comunist este departe de a fi completă și neutră. Există riscul hiperbolizării pe de o parte și negativării pe de altă parte a unor fapte, fenomene și procese care, statistic vorbind, nu acoperă întreaga realitate istorică supusă analizei.

Un alt factor care a influențat cercetarea istorică desfășurată în centrele universitare și institutele academice al mixajului istorie-justiție. Problema raportului dintre istorie și drept este una de interes și pentru istoriografia internațională a ultimilor ani. Utilizarea istoriografiei și a memoriei colective pentru scopuri juridice sau a justiției pentru înțelegerea evoluțiilor istorice nu este una simplă sau lipsită de riscuri.²⁵ Această relație este văzută în mod diferit de istorici. Pentru o seamă de istorici ecuația este văzută ca un mariaj fericit. Istoricii contribuind la munca justiției și invers. Documentația strânsă pentru procese cu încărcătură istorică – începând cu procesul de la Nürnberg – s-a dovedit esențială pentru istorici. Participarea istoricilor la procese legate de evenimente istorice în calitate de experți, de martori-avizați, a devenit o practică răspândită²⁶. Pentru alții interferența reciprocă nu este benefică pentru nici o parte.²⁷ Utilizarea cercetării istorice de către justiție pentru a face dreptate este plină de risc și se poate ajunge la derapaje și control politic, deoarece problemele afectează responsabilitățile individuale și colective²⁸. În opinia unor renumiți istorici cum ar fi Marc Olivier Baruch et Henry Rousso, nu este clară calitatea în care intervine istoricul în declanșarea și derularea unui proces politic²⁹. Există câteva deosebiri importante între istorie și justiție. Istoria este deschisă în căutarea și afirmarea adevărului istoric, versiunile asupra acestuia putând fi revizuite odată cu apariția de noi documente sau interpretări. Judecarea unei cauze într-un tribunal este limitată în timp, iar verdictul este definitiv. Concluziile la care ajunge istoricul nu ar trebui să afecteze poziția și statutul indivizilor în societate ci cel mult câmpul convingerilor și al atitudinilor în legătură cu un moment istoric sau altul, pe când verdictele într-un proces

²⁴ Irina Culic, *Re-Writing the History of Romania after the Fall of Communism*, in *History Compass* 3 (2005) EU 157, p. 6

²⁵ A se vedea, Jocelyn Néron, *La justice et l'histoire face aux procès pour crimes contre l'humanité : entre la mémoire collective et la procédure*, on line, <http://www.archipel.uqam.ca/3844/1/M11955.pdf>; Adrian Cioflâncă, *Istorie și justiție Un model german pentru "procesul comunismului"*, on line, <http://phantasma.ro/wp/?p=1546>, Carlo Ginzburg, *Checking the Evidence: The Judge and the Historian*, în "*Critical Inquiry*", Vol. 18, No. 1 (Autumn, 1991), p. 79-92

²⁶ Adrian Cioflâncă, *op., cit., în loc., cit.*

²⁷ Henry Rousso, *La Hantise du passé: entretien avec Philippe Petit*, Paris, Editions Textuel, 1998, citat după Adrian Cioflâncă, *op., cit., în loc., cit.*

²⁸ Jocelyn Néron, *op., cit., în loc., cit.*

²⁹ Apud, Annie Deperchin, *Verite historique, verite judiciaire. A travers les grands procès issus de la Seconde Guerre Mondiale* Ecole Nationale de la Magistrature - 2 mars 2001, RAPPORT DE SYNTHÈSE, on line, http://www.afhj.fr/ressources/verite_hist_jud_deperchin.pdf,

juridic au impact major de la condamnare la privare de libertate. Si istoricul si juristul își asumă responsabilitate în legătură cu investigațiile pe care le fac dar aceasta este diferită pentru fiecare dintre ei. Ambii, in efortul de reconstituire a unui moment din istoria individuala sau a unui grup, utilizează documente, informații și alte probe pe care le analizează, dar fiecare o face cu o metodă și tehnică specifică domeniului său. Scopul urmărit este diferit. istoricul urmărește să afle și să ne comunice un adevăr și să elimine falsul din recompunerea trecutului pe când un caută să facă dreptate. Există o contradicție in termeni în ceea ce privește modul cum se validează adevărul la care ajunge istoricul și judecătorul. Cel din urmă ascultă martorul si acuzarea in legătură cu recuperarea adevărului. Istoricii nu pot face acest lucru deoarece nu există ca tehnică de lucru în arsenalul metodologic un asemenea mod de aflare a adevărului. În România sunt voci care cred că experiența germană în ceea ce privește relația benefica istorie justiție poate fi un bun reper pentru a se finaliza procesul counismului.³⁰ Relația dintre adevăr istoric si adevăr juridic trebuie înțeleasă nu numai ca una foarte complexă dar și ca agent care poate influența la un moment dat „producția” istoriografica a unei epoci. Din acest punct de vedere adevărul exprimat de Mark Bloch cu mai bine de o jumătate de secol în urmă pare mai actual ca niciodată pentru spațiul istoriografic românesc postdecembrist: *„Réduire l'historien au juge c'est simplifier et appauvrir la connaissance historique ; mais réduire le juge à l'historien, c'est pervertir irrémédiablement l'exercice de la justice³¹ »*. Adevarul relevat in instanta care judeca un fapt individual/colectiv penal nu trebuie să devină factor/reper in aprecierea unui fenomen sau epoca istorica in totalitatea sa după cum adevarul descortit prin metode specifice de un istoric nu trebuie sa fie proba in judecata unei instnsnte. Din pacate in societatea românească postdeembrista aceasta graniță a fost trecuta și intr-un sens și în altul.

Producția istoriografică de tip academic și prin urmare și imaginea pe care o avem despre comunismul românesc a fost și de lipsa de viziune și metodă in activitatea de cercetare efectuată în ultimii douăzeci de ani pe problemele comunismului și a rezistenței anticomuniste in România. Academicianul Serban Papacostea referindu-se la acest aspect **menționa:** „Problema istoriografiei si a dezvoltarii ei este inca una de planificare. Din pacate inasa, nici acum, nici o institutie centrala – si ma gindesc in primul rind la Academie – nu s-a ocupat de o chestiune fundamentala, anume regindirea problematiei disciplinei, din stadiul in care a lasat-o perioada comunista. Nu a existat dupa 1990 un efort de regindire a destinului cercetarii istorice in urmatorul secol. A ramas de atunci la latitudinea fiecarui institut si centru in parte sa-si regindeasca problematica proprie, ceea

³⁰ Adrian Cioflâncă, *op., cit., în loc., cit.*

³¹ Apud, Enzo Traverso, *Histoire, justice et communisme. Deux plaidoiries contre les simplifications du passé*, on line <http://danielbensaid.org/Histoire-justice-et-communisme>,

ce nu ar fi rau daca ar exista si o viziune de ansamblu asupra dezvoltarii istoriografiei romane. Sintem inca intr-un stadiu de cautare pentru reintrarea in actualitatea mondiala a istoriografiei romanesti. Generatia profesorilor mei, elevi ai lui Nicolae Iorga, cu care a culminat dezvoltarea domeniului, reusise sa atinga un stadiu avansat de integrare in curentele europene. Mircea Eliade spunea ca, iesita de sub obsesia intregirii nationale dupa primul razboi mondial, societatea romaneasca a avut in sfirsit ragazul sa se deschida spre cultura universala. In cazul istoriei, ea s-a putut ocupa de fenomenele istoriei universale, de thalasocrațiile medievale, de pilda, de spatiul mediteranean etc. Incepuse asadar sa se integreze, aducind contributii valoroase.³² Regretatul istoric Florin Constantiniu remarca același aspect. Analizind evoluția istoriografiei românești in ultima jumătate de secol constata: „...după începutul distanțării de Moscova, marxism-leninismul a dispărut treptat ca fundament ideologic al cercetării istorice, istoriografia română îndreptându-se spre un pozitivism nemărturisit. Repet aceasta pentru că, în absența unor puternice constrângeri ideologice, este de neînțeles totala respingere de astăzi a oricărei discuții despre fundamentele teoretice ale cunoașterii istorice. Cine se aventurează în domeniul ontologiei sau gnoseologiei istorice este suspectat pe loc de dorința de a reînvia marxismul. Lăsând la o parte faptul că falimentul socialismului de tip sovietic nu anulează automat valoarea de instrument cognitiv a materialismului istoric întrucât așa-zisul socialism real a fost un pseudosocialism, lăsând, asadar, la o parte această problemă, este evident că investigația istorică are nevoie de un set de principii teoretice și metodologice, în absența cărora ea este amenințată să devină o simplă narație factologică.”³³ Se poate face o cercetare istorică în lipsa unor metode și instrumente de cercetare adecvate? Un istoric trebuie să aibă instrumentele și metoda adecvată pentru a putea judeca dintr-o multime de evenimente care este cel relevant pentru a ajunge la adevărul istoric.³⁴ Daca acesta se lasă antrenat de ideea de *corect politic* si de ceea ce la un moment dat poate sa considere un grup uman ca reprezinta adevarul asupra unui anumit fenomen sau proces istoric atunci imaginea asupra trecutului va avea de suferit. Reputatul istoric clujean Ioan-Aurel Pop consideră că *"Chiar dacă judecata asupra adevărului nu va fi niciodată una și chiar dacă există mai multe «istorii» diferite, aceste judecăți și discursuri despre trecut nu se pot încadra în istoriografie fără să aibă drept scop apropierea cât mai accentuată de ceea ce, dincolo de orice relativitate, numim adevăr...Noi credem că istoricul trebuie să se apropie de adevăr. Altminteri, el încetează de a mai fi istoric, devenind un alt gen de*

³² Serban Papacostea, *Istoriografia contemporana intre fragmentar si intreg*, in *Observatorul cultural*, on line, http://www.observatorcultural.ro/Istoriografia-contemporana-intre-fragmentar-si-intreg.-Interviu-cu-Serban-PAPACOSTEA*articleID_6474-articles_details.html,

³³ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, Editura Enciclopedică, București, 2007, p. 443

³⁴ A se vedea si Paul Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, Paris, Seuil, 1ère édition 1971, p. 50-85

interpret al trecutului...Istoricii, chiar dacă nu vor fi niciodată pur obiectivi, trebuie să încerce să se apropie cât mai mult de acest ideal."³⁵ Imparțialitatea sau obiectivitatea nu sunt condiție intodeauna condiție indisensabilă a cercetării istorice. Istoricul Neagu Djuvara crede că de fapt, această așa-zisă imparțialitate a istoricului nu este decât consecința firească a unei serii raționale de „parțialități”, toate operând cu o doză deloc neglijabilă de subiectivitate. Autorul conchide: „Cine ar vrea să fie astăzi obiectiv n-ar înțelege o iotă din această istorie milenară!”³⁶ Istoricul cercetează trecutul istoric într-un context social istoric dominat în care prejudecățile sau stereotipurile mediului social, preluarea unei teorii ridicate la rangul de adevăr absolut, adoptarea unei convingeri de factură teologică dar și convingerile personale își pun amprenta asupra produsului muncii sale. Din acest punct de vedere nu este necesar de a se rescrie istoria Comunismului.³⁷ Ea trebuie scrisă în acord cu realitatea istorică. Istoriografia creată în perioada regimului comunist nu trebuie rejectată în totalitatea ei ci trebuie preluată în spirit critic. Istoriografia este vie asemenea vietii și evoluează în funcție de ea. Istoria este un subiect care ne definește pe toți. Ne învătă, dar noi nu învățăm de la ea. A nu ști ceea ce s-a întâmplat cu adevărat înainte de a te naște înseamnă să rămâi un copil toată viața. Una dintre cele mai daunatoare urmări ale regimului comunist din România a fost imaginea pervertită a trecutului pe care a lăsat-o. Din 1990 au mai apărut istorii ale României și nu ne îndoiim că vor mai apărea și altele în anii următori. Istoria înseamnă un proces de continuă regândire, ca și de revizuire și revizitare a trecutului. Istoria, în sensul larg al cuvântului este revizionistă: oamenii și evenimentele sunt rejudecați și rejudecate. Nu e nimic profund în această observație, acesta este scopul gândirii. Trecutul este singurul lucru pe care îl știm, sau credem că îl știm³⁸. **Este normal ca „fiecare generație să își refacă istoria, nu pe ruine, ci pe câștigurile generației precedente. Fiecare clipă a prezentului clarifică, sub un alt unghi, trecutul, suscitând reliefuri neprevăzute**³⁹.”

Un alt actor implicat în crearea unei imagini a comunismului românesc și a rezistenței anticomuniste a fost societatea civilă. Organizații revoluționare cum a fost *Societatea Timișoara* apărută în zilele revoluției române, *Academia Civică*, *Asociația foștilor deținuți politici*, *Grupul pentru dialog social* etc., și-au fixat ca obiectiv printre altele aducerea în memoria colectivă a prezentului ororile regimului comunist dar și eroica

³⁵ Ioan-Aurel Pop, *Istoria adevărurile și mitul*, Editura Univers enciclopedic, București, 2002, p 312-313

³⁶ Neagu Djuvara, *Exista istorie adevărată? Despre „relativitatea generală” a istoriei. Eseu de epistemologie*, Humanitas, București, 2011, p. 117

³⁷ Adrian Cioflanca, *Nostalgia pentru comunism*, în *Revista 22*, on line, <http://www.revista22.ro/nostalgia-pentru-comunism-8962.html>,

³⁸ Dennis Deletant, *Interogand trecutul romanesc*, on line, <http://www.comunism.ro/cercetatori/interviuri-si-articole/interviu/12>,

³⁹ Henri Irénée Marrou, în Charles Samarran, ed., *L'histoire et ses méthodes*, Edition Gallimard, Paris, 1961, p. IX

rezistență anticomuniste. În consecință, au fost publicate un număr impresionant de lucrări de memorialistică autobiografii, și istorii orale.⁴⁰ O inițiativă lansată în anii '90 a condus la realizarea **Memorialul** Victimelor Comunismului **și** al **Rezistenței** de la Sighet ca un sit istoric național. Proiectul Memorialului a luat naștere în 1993, când Ana Blandiana și Romulus Rusan au primit acordul din partea Consiliului Europei: instituția va lua sub egida sa un muzeu pe locul uneia dintre cele mai aspre închisori din România, la Sighetu Marmăției. Acesta constă dintr-un muzeu și un Centru pentru Studii Internaționale de Communism situate în aceeași clădire⁴¹. Scopul acestui proiect nu era nu viza cercetare științifică în principal ci se dorea „*un înalt loc al memoriei victimelor comunismului românesc*“. Prin modul cum a fost organizat și funcționează acesta se dovedește a fi un instrument prin care societatea de astăzi să arăte respect pentru cei care au suferit sau au fost uciși pe nedrept. Acest lucru implică ritualuri comemorative, simboluri, dar și reculegere, solemnitate, puterea de a-ți aminti împreună cu ceilalți. Presupune și o dimensiune etică, justițiară, afirmată fără echivoc în sala de conferințe a muzeului, printr-o formulare fericită a Anei Blandiana: „*atunci când justiția refuză să fie o formă de memorie, memoria poate fi o formă de justiție*“⁴². Ea enunță astfel rolul compensatoriu, dar și moral pe care exercițiul memoriei îl poate împlini.

Organizațiile aparținând societății civile nu își propun să reconstituie pe bază științifică trecutul comunist și rezistența împotriva regimului instaurat după 1945 ci mai degrabă să transforme memoria într-o formă de justiție socială, să readucă în opinia publică românească numele unor figuri marcante ale rezistenței anticomuniste din exil cum au fost Grigore Gafencu, generalul N. Rădescu, Constantin Visoianu, Emil Ghilezan, Grigore Niculescu-Buzesti) - dar și formă de educare a societății în spiritul valorilor democratice și a condamnării oricărei forme de totalitarism. După o activitate efervescentă din anii '90 societatea civilă românească este și ea, ca și opinia publică, tot mai dezinteresată de istoria comunismului și a rezistenței anticomuniste în condițiile în care interesele materiale predomină atât masa intelectualilor cât și populația de rând. Diferite asociații și organizații cu vizibilitatea în societatea românească (GDS, Alianța Civică, Pro-Democrația, Transparency International, LADO, Societatea Academică din România, APADOR-CH etc.) nu au în rândurile lor istorici sau oameni interesați de cunoașterea

⁴⁰ A se vedea, printre altele, Denisa Bodeanu, Cosmin Budeancă, ed., *Rezistența armată anticomunistă din România. Grupul „Teodor Șuşman” (1948-1958). Mărturii* Cluj-Napoca, Argonaut, 2004; Doru Radosav et. al. *Rezistența anticomunistă din Apusenii. Grupurile „Teodor Șuşman”, „Capota-Dejeu”, „Cruce și Spada”* Cluj-Napoca, Argonaut, 2003; Cornel Jurju, Cosmin Budeanca, *Mărturia Lucretiei Jurj despre rezistența anticomunistă din Apusenii (1948-1958)* Dacia: Cluj-Napoca, 2002

⁴¹ A se vedea mai multe, Anca Vancu, Laurențiu Ungureanu, *Memorialul Sighet a fost „adus” la București*, în *Historia.ro*, on line, http://www.historia.ro/exclusiv_web/actualitate/articol/memorialul-sighet-fost-adus-bucuresti,

⁴² Apud, Smaranda Vultur, *Sighetul pe harta memoriei comunismului*, în *Revista 22*, on line, <http://www.revista22.ro/sighetul-pe-harta-memoriei-comunismului-29163.html>,

profundă a fenomenului comunist ci mai degrabă de personalități care s-au autodefinit drept „rezistenți prin cultură”, adică de falși dizidenți și lideri civici sau de tineri plictisiți de tema asanării morale a societății românești și preocupați îndeosebi de aspectele financiare, culturale sau mediatică ale vieții publice de astăzi, de tendințele moderne ale combaterii discriminărilor de gen, orientare sexuală, etnie, credință și concepție religioasă.

Dacă *Proclamația de la Timisoara* lansată în zilele Revoluției române conținea un set de principii care permitea crearea unui nou cadru în care să fi funcționat societatea civilă. Pe această bază au apărut Alianța Civică (AC), Grupul pentru Dialog Social (GD), Asociația Foștilor Deținuți Politici (AFDP) din păcate două dintre cele mai populare partide politice din perioada interbelică, Partidul Național Țărănesc Creștin Democrat (PNȚCD) și Partidul Național Liberal (PNL) și-au asumat principiile Proclamației de la Timisoara și au utilizat-o ca un instrument în lupta pentru putere. În această situație liderii partidelor desprinse din FSN au deformat această platformă creind imaginea unui cadru pentru o vânătoare de vrăjitoare împotriva celor aproape trei milioane de membri ai PCR. Aceasta a fost, de asemenea, descrisă ca o încercare prin care de forțele de opoziție să poată justifica restabilirea proprietăților fostei burghezii și ale familiei regale. În această situație apar și alte organizații ale societății civile cu lideri apropiați partidelor desprinse din FSN⁴³. Astfel, trecutul comunist a devenit rapid un teren contestat de liderii societății civile deoarece s-au născut două narațiuni concurente: una a prezentat regimul comunist ca o etapă de modernizare din istoria țării și, de asemenea, ca o forță de eliberare națională din Uniunea Sovietică, în timp ce al doilea a văzut istoria perioadei 1947 - 1989 ca pur și simplu o perioadă de suprimare completă, distrugerea morală și culturală, stagnare, și antinațională în ansamblul ei.⁴⁴ Astfel societatea civilă în loc să fie un factor neutru în cercetarea trecutului comunist a fost o pirghie prin care în mentalul colectiv românesc imaginile totalizatoare ale regimului comunist privind istoria neamului au fost înlocuite cu altele care au aceeași valoare globalizantă.

Imaginea comunismului românesc și a rezistenței anticomuniste în România a fost puternic influențată de clișee ale unei noi mitologii care s-a născut în România după 1989 prin cultivarea unei logici binare în cercetarea trecutului istoric. Aceasta a avut ca efect principal eliminarea nuanțelor, a dubiului. Florin Abraham observă că „din lectura istoriografiei românești recente pot fi desprinse perechi de itemi în jurul cărora este organizat discursul: *bine/rău, deschis/închis, nobil/imoral, superior/inferior, nonideologic/ ideologic, inovator/conservator, civil/militar, erou/torționar, simetric/asimetric* ș.a. Prin utilizarea unei structuri binare în logica interpretării

⁴³ A se vedea pe larg, Constantin Hlihor, *România. Căderea comunismului și nașterea democrației*, Editura Universității din București, 2006, p. 133-235

⁴⁴ A se vedea și Monica Ciobanu, *Criminalizing the Past and Re-constructing Collective Memory: the Romanian Truth Commission*, on line <http://www.units.muohio.edu/havighurstcenter/conferences/documents/monicaciobanu.pdf>

trecutului, discursul istoric de tip științific se transformă în unul ideologic, iar diferența dintre cele două tipuri discursive este dată de raportul cu dubiul: în timp ce istoricul care își impune să fie cât mai neutru posibil are numeroase întrebări, se întreabă „dar dacă nu a fost așa?”, cercetătorul influențat de ideologie are prea multe certitudini”⁴⁵. Un prim efect al acestei situații paradoxale a fost că atât istoricii cât și alți cercetători ai fenomenului comunist au insistat pe analiza activității de represiune exercitată de regimul de dictatura asupra celor care i se opunea, pe zăgrăvirea tratamentului din închisorile comuniste și pe drama celor care au fost aruncați în temniță de comunisti, pe cercetarea rolului jucat de Securitate în procesul de represiune politică. A rezultat o istoriografie puternic dezechilibrată ca volum de scrieri și analiză în raport cu „producția” istoriografică rezultată din cercetarea aspectelor economice, sociale, urbanizare, cultură, diplomație și cooperare economică din ultima jumătate a veacului trecut.

⁴⁵ Florin Abraham, op., cit., p. 160

RĂZBOI RECE ÎN BLOCUL SOVIETIC – SCHISMA IUGOSLAVĂ: CAUZE, URMĂRI ȘI ECOURI INTERNAȚIONALE

*Drd. Silvia IONIȚĂ**

Abstract:

Keywords:

Cuvinte-cheie:

Uniunea Sovietică se va confrunta destul de repede, după crearea adevăratului său imperiu, cu negarea hegemoniei sale. Cauzele acestui conflict au la bază faptul că Partidele comuniste (din Iugoslavia, China, Albania, România, Ungaria, Polonia, Cehoslovacia) au revendicat, la date diferite, gestionarea propriului drum de construire a socialismului potrivit specificului lor național.

„Cazul iugoslav” atrage atenția prin faptul că a fost prima afirmare a comunismului național. Deși conflictul început în anul 1948 este mai cunoscut și mai dramatic prin consecințe, în realitate au existat două momente de criză în relațiile sovieto-iugoslave¹. Prima criză a cuprins intervalul 1948 – 1953, când la Kremlin lider era Stalin² și s-a prelungit după moartea acestuia.

* Universitatea „Ovidius”, Facultatea de Istorie și Științe politice, Constanța; e-mail: .

¹ Pentru mai multe amănunte referitoare la crizele iugoslavo-sovietice vezi și Mircea Chirîțoiu, *Între David și Goliath. România și Iugoslavia în balanța războiului rece*, Iași, Editura Demiurg, 2005, passim.

² Iosif Vissarionovici Stalin (1878-1953) a devenit secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice în 1924, în urma morții lui Vladimir Ilici Lenin. Și-a consolidat puterea prin înlăturarea violentă a concurenților. Este renumit pentru politica de represiune cruntă (al cărei apogeu a fost atins în 1937) împotriva oricărui presupus „dușman al poporului” și prin promovarea „cultului personalității” (ambele imitate într-o măsură mai mică sau mai mare de toți conducătorii țărilor devenite comuniste). Victoria greu obținută în „Marele Război pentru Apărarea Patriei” (1941 – 1945) și impunerea comunismului în jumătatea de răsărit a Europei, ca și în țări asiatice, au făcut din el creatorul unei superputeri, care a supraviețuit morții sale; vezi Jan Palmowski, *op. cit.*, p. 405 – 406.

Trebuie precizat, că ruptura s-a produs sistematic și nu dintr-o dată. Stalin a început să primească de la Belgrad informații îngrijorătoare. Din toamnă și până în primăvară rapoartele diplomaților sovietici din Belgrad prezintă în culori negative conducerea iugoslavă. Ambasadorul Anatolii Lavrentiev informa Kremlinul că propaganda naționalistă este în creștere iar conform unei surse din interiorul Biroului politic al comuniștilor iugoslavi, Tito a declarat că rolul său în mișcarea comunistă nu poate fi mai mic decât cel jucat de Stalin.³

În fapt Tito avea să declare în aprilie 1948 unuia dintre cei trei mai apropiați colaboratori – Tito-Kardelj-Djilas, că: „We are of the opinion that there are many specific aspects in the social transformation of Yugoslavia which can be of benefit to the revolutionary development in other countries, ...This does not mean that we place the role of the CPSU and the social system of the USSR in the background. On the contrary we study and take the Soviet system as an example, but we are developing socialism in our country in somewhat different form.”⁴

În februarie 1948, au început negocierile iugoslavo-sovietice pentru semnarea unui tratat militar, din care ar fi trebuit să mai facă parte Albania și Bulgaria, după care reprezentanții Iugoslaviei (Kardelj, Djilas și Vladimir Bakarić) au refuzat încheierea acordului prin care se obligau să consulte U.R.S.S. în materie de politică externă.⁵ La 12 februarie Stalin a cerut liderilor bulgar și iugoslav să nu întreprindă nicio acțiune de politică externă fără a fi consultat. Dimitrov a răspuns afirmativ în timp ce Tito a declinat această cerere.⁶

Liderul comunist iugoslav avea argumente pentru a nu fi semnat între cele două diplomații un tratat asemenea celor impuse celorlalte state intrate în sfera de interes a Kremlinului. Tito a eliberat țara cu forța trupelor de partizani și nu cu ajutorul Armatei Roșii. Din aceste considerente credea că trebuie să aibă o reală independență față de URSS.⁷

În martie, același an, au fost întrerupte negocierile asupra unui tratat comercial, după care, la scurt timp, sovieticii au anunțat retragerea „experților” militari și a

³ Rinna Elina Kullaa, *From the Tito-Stalin Split to Yugoslavia's Finnish Connection: Neutralism Before Non-Alignment, 1948-1958*, on line <http://www.docstoc.com/docs/47022826/From-the-Tito-Stalin-split-to-Yugoslavias-Finnish-connection-Neutralism-before-non-alignment-1948--1958>, accesat la 17.10. 2010, ora 20.00.

⁴ Traducere: „Suntem de părere că există multe aspecte specifice în domeniul social al Iugoslaviei, care pot fi în folosul dezvoltării revoluționare în alte țări... Aceasta nu înseamnă că noi plasăm rolul PCUS și sistemul social al URSS în fundal. Dimpotrivă, noi studiem și luăm sistemul sovietic drept exemplu, dar noi suntem în țara noastră în curs de dezvoltare a unui socialism într-o formă oarecum diferită.” *Ibidem*.

⁵ *La Yougoslavie au XXe siècle. La rupture Tito-Staline*, on line www.yrub.com, 23.01.2010 ora 19.00.

⁶ Rinna Elina Kullaa, *op., cit., în loc. cit.*

⁷ Coleman Armstrong Mehta, “A Rat Hole To Be Watched”? *C.I.A Analyses of the Tito-Stalin Split, 1948 – 1950*, on line <http://www.lib.ncsu.edu/resolver/1840.16/1006>, accesat la 15.01. 2010, ora 16.30.

economiștilor din Iugoslavia.⁸ La 18 martie 1948 Nikolai Bulganin, ministrul sovietic al apărării îl informa pe generalul Barskov, șeful misiunii sovietice militare la Belgrad că sovieticii au decis să retragă toți consilierii militari și instructorii „deoarece sunt înconjurați de ostilitate și nu sunt tratați ca prieteni în Iugoslavia.”⁹

În martie-aprilie 1948, are loc un schimb secret de scrisori între Tito și liderii de la Moscova, care nu a reușit să rezolve tensiunile, ci mai mult, a condus la creșterea lor. Printre temele abordate au fost cele legate de motivele pentru care sovieticii au retras experții militari, dar și de ordin ideologic. Stalin îi atrăgea atenția lui Tito că el nu putea admite ca militarii sovietici prezenți în Iugoslavia să fie plătiți ca și cei iugoslavi așa cum cerea el. Diferența era enormă, deoarece șeful statului major al armatei iugoslave avea un salariu de numai 11.000 de dinari, în timp ce consilierul sovietic pe care îl avea în subordine primea un salariu de 40.000 dinari.

O altă acuză era legată de „o serie de lideri comuniști îndoielnici care împrăștie diferite afirmații cum ar fi aceea că partidul comunist era degenerat, iar Uniunea Sovietică dorește să domine economic Iugoslavia.”¹⁰ De la aceste afirmații aparent neutre, Stalin a trecut la atacuri directe, asociind numele lui Tito cu cel al unor foști lideri comuniști căzuți în dizgrație, cum au fost Troțki și Buharin. Sperând să determine o reacție contra lui Tito în cadrul Partidului Comunist Iugoslav (P.C.I.), dacă nu chiar răsturnarea sa,¹¹ la 27 martie, Stalin l-a acuzat pe Tito de „mari păcate”: troțkism, menșevism, revizionism și imperialism.

În aceeași primăvară, conflictul s-a acutizat printr-un șir de atacuri sovietice, exprimate în scrisori adresate P.C.I., dar mai ales „marxiștilor suspecti” din Iugoslavia (cum erau numiți Milovan Djilas și Alexander Ranković). Criticile erau însoțite de vorbe grele: lipsă de democrație și de spirit revoluționar, derivă periculoasă spre capitalism etc. Tito va replica tot într-o scrisoare: „Indiferent cât de mult ar îndrăgi fiecare dintre noi țara socialismului, U.R.S.S.-ul, el nu-și poate în niciun caz iubi țara sa mai puțin, ceea ce înseamnă tot socialism pus în practică.”¹²

În acest context, va fi enunțată faimoasa teză referitoare la căile diferite de edificare a socialismului: „Studiem și luăm drept exemplu sistemul sovietic, dar noi aplicăm socialismul în țara noastră în forme oarecum diferite. Într-o perioadă dată, în condițiile specifice ale țării noastre și ținând seama de situația internațională creată după războiul de eliberare, noi încercăm să punem în aplicare cele mai bune forme de acțiune pentru a

⁸ Florin Constantiniu, Adrian Pop, *Schisma roșie: România și declanșarea conflictului sovieto – iugoslav (1948 – 1950)*, București, Editura Compania, 2007, p. 62 – 68.

⁹ Rinna Elina Kullaa, *op. cit.*, în *loc. cit.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ Gheorghe Zbucnea, *Istoria Iugoslaviei*, București, Editura Corint, 2001, p. 95.

¹² Royal Institute of International Affairs, *The Soviet-Yugoslav dispute: text of the published correspondence*, London, 1948, p. 51.

realiza socialismul. Nu facem aceasta ca să dovedim că drumul urmat de noi este mai bun decât cel ales de sovietici, că inventăm ceva nou, ci pentru că acest lucru ne este impus de viața noastră de zi cu zi.”¹³

În acest moment al crizei Administrația americană avea informații potrivit cărora această criză apărută în interiorul blocului comunist nu era una minoră, ci putea să aibă consecințe și evoluții de lungă durată. Deși tensiunile creșteau de la o zi la alta, CIA informa oficialitățile americane că „schisma iugoslavo-sovietică nu va propaga și în altă țări vecine și nici nu este iminent un conflict deschis între cele două state.”¹⁴

Punctul culminant al disputei a fost atins cu ocazia întâlnirii de la București, între 19 și 28 iunie 1948, a membrilor Biroului Informativ al Partidelor Comuniste (Cominform).¹⁵ În absența reprezentanților Iugoslaviei, s-au utilizat calificative vehemente: „spioni imperialiști”, „oportunist capitalist”, „partid mic-burghez”, „poziție anti-sovietică”, „elemente naționaliste”, „plan cincinal megalomaniac”.

Cominform-ul considera că un asemenea regim „terorist” și „degradant” nu putea fi tolerat: „Interesele legate de însăși existența și de dezvoltarea Partidului Comunist Iugoslav, cer să i se pună capăt acestui regim.”¹⁶ În cadrul discuțiilor de la București, partidele comuniste au decis că datorită „abaterilor” de la linia marxist-leninistă și al refuzului de a participa la întâlnirea cu partidele muncitorești și socialiste, Iugoslavia să fie exclusă din acest organism.¹⁷

Deși exista o oarecare izolare a statelor socialiste și presa liberă nu avea acces direct la evenimente, Administrația SUA a avut informații de primă importanță. La doar o zi după ce Iugoslavia a fost expulzată din Cominform, președintele Harry Truman avea pe masa sa de lucru un raport elaborat de CIA despre evenimentele de la București.¹⁸

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Coleman Armstrong Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*

¹⁵ După desființarea Cominternului, în mai 1943, Stalin a avut grijă ca activitatea Internaționalei să nu dispară. La propunerea lui, între 22 și 27 septembrie 1947, în orașul Syklarska Poreba din Polonia, s-a organizat prima consfătuire postbelică a liderilor partidelor comuniste din U.R.S.S., Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, România, Bulgaria, Iugoslavia, Franța și Italia, care au pus bazele Biroului de Informații al partidelor comuniste (Cominform). Singurele întruniri ale Cominformului au avut loc în septembrie 1947 (Polonia), în iunie 1948 (România) și în noiembrie 1949 (Ungaria). Mircea Chirițoiu, *op. cit.*, p. 36.

¹⁶ Royal Institute of International Affairs, *Cominform Communiqué: Resolution of the Information Bureau Concerning the Communist Party of Yugoslavia, June 28, 1948*, în *The Soviet-Yugoslav dispute: text of the published correspondence*, London, 1948, p. 65, în *Modern History Sourcebook*, www.fordham.edu, 24.08.2010.

¹⁷ Fondazione Giangiacomo Feltrinelli & Russian Centre of Conservation and Study of Records for Modern History, *Minutes of the Second Conferences, June 1948*, în *The Cominform: minutes of three conferences 1947/1948/1949*, pp. 521-621, www.books.google.ro, 26.08.2010.

¹⁸ “Memorandum for the President,” Hillenkoetter to Truman, June 29, 1948. DDRS Document Number CK3100376216, Declassified October 4, 1977, apud, Coleman Armstrong Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*

Concluziile Conferinței se regăseau în Rezoluția adoptată la 28 iunie: Partidul Comunist din Iugoslavia abordase o linie incorectă cu privire la problemele principale ale politicii interne și externe, încălcând principiile marxist-leniniste; manifesta o atitudine antisovietică; renunțase la teoria clasei muncitoare ca bază a societății socialiste, plasându-se pe linia revizionismului; suspendase democrația internă de partid; respingea oferta de ajutor din partea partidelor frățești (ca și a propunerii de a participa la întâlnirea de la București); promova o linie opusă celorlalte partide; manifesta un comportament antisocialist, admisesse naționalismul și trădase principiul internaționalismului proletar.¹⁹ În finalul rezoluției se făcea apel la „forțele sănătoase” din partid, în vederea înlocuirii conducerii Partidului Comunist Iugoslav.²⁰

Agenția centrală de servicii a propus Administrației americane un proiect de strategie pentru a fi exploatat acest moment și a crea breșe în interiorul blocului sovietic. Un plan special de propagandă – “Covert Propaganda to Exploit Tito-Cominform Dispute,”²¹ – a fost elaborat de către Thomas G. Cassidy prin care să se creeze un sentiment antisovietic în societățile controlate de sovietici. Pe de altă parte trebuie menționat faptul că Stalin nu a crezut că opoziția lui Tito avea să fie de durată. Potrivit mărturisirilor făcute ulterior de Nichita Hrusciiov, Stalin a declarat că “I will shake my little finger – and there will be no more Tito. He will fall.”²²

Popularitatea sa în rândul populației din Iugoslavia a crescut, ca și simpatia în opinia publică internațională, mai ales că Moscova a trecut la acțiuni de intimidare a Belgradului. Au fost mobilizate și masate trupe sovietice la granița iugoslavo-română și iugoslavo-maghiară. Conform unor rapoarte ale serviciilor americane, în iulie 1948 două divizii de blindate erau desfășurate la granița dintre România și Iugoslavia și mai multe avioane de luptă sovietice au fost deplasate din Bulgaria și Ungaria în Albania.²³

Trebuie să menționăm că atitudinea lui Tito nu a fost unanim îmbrățișată în rândurile comuniștilor iugoslavi. Mulți dintre aceștia au fost de partea lui Stalin, unii dintre aceștia emigrând chiar în România. Agenția de informații americane relatează în septembrie 1948 că “Pro-Cominform Yugoslavs have been ordered to escape to Hungary and Rumania where they will form the nucleus of an international brigade to be located

¹⁹ Mircea Chirițoiu, *op.cit.*, p. 35 – 40.

²⁰ Royal Institute of International Affairs, *op. cit.*, p. 61 – 70.

²¹ Coleman Armstrong Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*

²² *Ibidem*

²³ „Movement of Soviet Troops and Aircraft Southward,” CIA Information Report, July 19, 1948. CREST Document Number CIA-RDP82-00457R001700240004-7, Released April 12, 2001, apud, Coleman Armstrong Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*

along the Rumanian-Hungarian-Yugoslav borders”²⁴ ceea ce ar putea conduce chiar la apariția unui posibil război civil. Aceste percepții americane au fost în mare măsură eronate, deoarece poziția liderului iugoslav nu a fost slăbită.

Din aceste considerente, sovieticii vor intensifica atacurile contra regimului de la Belgrad. Repudierea va fi reluată și la noua Consfătuire a Cominformului de la Budapesta, din perioada 16 – 19 noiembrie 1949, cu și mai multă vehemență,²⁵ ocazie cu care se va prezenta și se va adopta o nouă rezoluție împotriva iugoslavilor: *Partidul comunist iugoslav în mâinile unor spioni și asasini*.

Gheorghiu-Dej (care a dat citire raportului) atrăgea atenția asupra pericolului infiltrării unor elemente dușmănoase în rândurile partidului: „Vigilența maselor trebuie să ia forme organizatorice. Trebuie să demascăm și să stărpim în rândurile noastre elementele naționaliste burgheze și pe toți agenții imperialismului, sub orice formă s-ar ascunde.”²⁶

În același cadru, liderul român i-a denunțat pe Lászlo Rajk (Ungaria), Traicho Kostov (Bulgaria) și pe românul Lucrețiu Pătrășcanu ca fiind agenți imperialiști infiltrați în mișcarea clasei muncitoare. Paralel cu intensificarea războiului propagandistic au continuat și demonstrațiile de forță efectuate de sovietici și aliații săi la ganița iugoslavă. De la Ambasada americană din Moscova oficialitățile americane primeau vești îngrijorătoare. În aprilie 1949 o telegramă de la Moscova adresată Departamentului de stat informa că „o intervenție militară directă asupra Iugoslaviei nu poate fi exclusă.”²⁷

Analiștii militari americani erau mult mai realiști și au apreciat că o intervenție militară efectuată de vecinii iugoslavilor „în orice combinație ar fi făcută” ar fi sortită eșecului, deoarece armata iugoslavă avea „o experiență de luptă superioară și o coeziune mai bună.”²⁸

Era mai mult un război al nervilor care s-a purtat între Belgrad și Moscova. Acest lucru nu înseamnă că au lipsit măsurile dure luate de Tito pentru a face la rândul său o demonstrație de forță la adresa lui Stalin. A întrerupt fluxul de informații pe care toate partidele frățești îl transmiteau la Moscova, atât oficial dar și ilegal prin agenți infiltrați

²⁴ Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*; Traducere: „Iugoslavilor pro-Cominform li s-a ordonat să fugă în Ungaria și în România, unde vor forma nucleul unei brigăzi internaționale, care va fi amplasată de-a lungul frontierei româno-ungaro-iugoslave.”

²⁵ Fondazione Giangiacomo Feltrinelli & Russian Centre of Conservation and Study of Records for Modern History, *Minutes of the Third Conferences, 16 – 19 november 1949*, în *op. cit.*, p. 669 – 1009.

²⁶ Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Le Parti communiste yougoslave au pouvoir des assassins et des espions*, în *Ibidem*, p. 970 – 978.

²⁷ Report on “Soviet Intentions” Prepared by the Joint Intelligence Committee, American Embassy, USSR, April 5, 1949, *Foreign Relations of The United States, 1949, Eastern Europe*, Vol. V, U. S. Government Printing Office, 1949, p. 604 – 609; (se va cita în continuare: *FRUS Eastern Europe*).

²⁸ Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*

până la cele mai importante nivele de conducere. Și-a distrus apropiații politici pe care i-a depistat ca fiind de partea sovieticilor. A împușcat chiar pe șeful de stat major al forțelor de rezistență din timpul războiului de partizani și a închis în pușcărie și domiciliu forțat peste 8.400 de persoane.²⁹

Această schismă în rândul sateliților Moscovei a rămas doar o problemă internă a blocului comunist. Liderul iugoslav nu a încetat războiul propagandistic contra Occidentului capitalist. Iugoslavia nu va fi percepută în nicio capitală din vest ca o țară care poate să schimbe sensul evoluțiilor politice interne. Tito va avea imaginea unui “David fighting to Goliath.”³⁰ Cu toate acestea, blocada economică impusă de Moscova, a determinat guvernul de la Belgrad să se orienteze tot mai mult pentru intensificarea relațiilor comerciale cu vestul.

Cererea pentru import de oțel și alimente făcută la Washington, în martie 1949, de guvernul iugoslav a pus la grea decizie Administrația americană. După dezbateri aprinse între departamentul de comerț și cel al apărării, s-a luat decizia ca să fie deschisă piața pentru iugoslavi. În august 1949 guvernul american a alocat 20 de milioane de dolari pentru a ajuta cu pachete de alimente și medicamente populația iugoslavă în nevoie.³¹

Analiză crizei așa cum reiese din diverse documente (dar mai ales din corespondența din cursul anului 1955 dintre Nikita Hrușciiov și Iosip Broz Tito legată de reluarea relațiilor sovieto-iugoslave³²), evidențiază un complex de cauze de ordin obiectiv și subiectiv. Unele dintre acestea sunt de ordin politic și diplomatic iar altele țin de însăși personalitatea liderului comunist iugoslav și de caracteristicile regimului comunist din această țară.

O primă cauză o găsim în natura raporturilor dintre cele două state și de modul cum se percepeau reciproc aceste state. Se știe că atitudinea trupelor sovieticilor în timpul războiului pe teritoriul iugoslav nu a fost una tocmai prietenească. Sunt cunoscute abuzurile comise de trupele staționate în Iugoslavia, întârzierea în oferirea unui ajutor economic Iugoslaviei și străduințele lui Stalin de a diminua imaginea eroică a partizanilor iugoslavi³³.

Așa cum am arătat, amestecul sovietic în treburile interne iugoslave a fost un alt aspect care a condus la răcirea relațiilor și apoi la criză. Liderii iugoslavi nu au fost încântați de infiltrarea cu agenți secreți sau de propagandă în armată și în poliția secretă, nu au agreeat obligația de a include muzica rusească în programele radio și de a publica în

²⁹ Paul Johnson, *O istorie a lumii moderne*, București, Editura Humanitas, 2005, p. 438.

³⁰ *FRUS, Eastern Europe, 1949*, p. 1079 – 1083.

³¹ Coleman Armstrong Mehta, *op. cit.*, în *loc. cit.*

³² A.N.I.C., fond C. C. al P. C. R./Relații externe, dosar 62/1955, Schimbul de scrisori dintre Nikita Hrușciiov și Iosip Broz Tito, ff. 1 – 9, precum și comentariile lui Adam B. Ulam, în *Titoism and The Cominform*, Harvard University Press, Cambridge, 1952, p. 108 – 134.

³³ Milovan Djilas, *Întâlniri cu Stalin*, Traducere de Dorin Gămulescu, Craiova, Editura Europa, 1991, p. 58.

presă articole favorabile U.R.S.S. Tito a sperat la un ajutor mai mare din partea sovieticilor în ceea ce el numea problemele teritoriale nerezolvate. A afirmat duplicitatea sovieticilor în problema susținerii intereselor iugoslave (din Triest și Carintia) în fața occidentalilor.³⁴

Rezistența iugoslavă în fața hegemoniei sovietice este o altă cauză (după unii principala³⁵), vizibilă în mai multe ocazii: încercarea (reușită) a iugoslavilor de a se descurca singuri în timpul războiului,³⁶ tendința lui Tito de a se considera egalul lui Stalin (a izbutit de unul singur să câștige războiul și se aștepta să fie tratat ca un partener³⁷), amploarea mișcării comuniste în Iugoslavia, mitologia (pretenția nu numai de a imita, ci și de a depăși U.R.S.S.), neconsultarea guvernului sovietic în privința acțiunilor de politică internă sau externă.

Intenția construirii unei federații balcanice în beneficiul Iugoslaviei³⁸ este un alt motiv care a contribuit la generarea conflictului: în anii 1946 – 1948, Tito a vizitat mai multe capitale estice, și a intensificat colaborarea economică și politică cu Albania și Bulgaria, mergând chiar până la propunerea realizării unei uniuni federale balcanice (în care urmau să mai fie incluse eventual Ungaria, Cehoslovacia și Polonia). Amestecul în războiul civil din Grecia și încheierea unor tratate în 1946 (cu Albania, Polonia, Cehoslovacia și România) și în 1947 (cu Bulgaria) arată că Tito urmărea să joace un rol important în Balcani și în lumea comunistă.³⁹

Alte explicații se referă la o neînțelegere reciprocă: Stalin nu a perceput corect prestigiul și susținerea de care se bucura Tito în rândul iugoslavilor; la rândul său nici Tito nu a înțeles prea bine motivele supărării lui Stalin, crezând că la mijloc sunt simple neclarități. Paul Johnson crede că ar fi chiar și animozități personale apărute în timpul războiului mondial. Stalin nu l-ar fi iertat pe Tito pentru un mesaj adresat în această perioadă: „Dacă nu ne puteți ajuta, măcar nu ne stânjeniți cu sfaturi inutile.”⁴⁰

Așa a și apărut ipoteza unui conflict creat artificial, fie de Tito pentru a avea un pretext în vederea eliminării rivalilor din partid, fie de Stalin, care prin aparenta independență a lui Tito, ar fi putut lua pulsul Occidentului și ar fi penetrat și controlat

³⁴ Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor*, vol. II, Iași, Editura Institutul European, 2000, p. 293.

³⁵ Steven W. Sowards, *Balkan politics in the Cold War Years*, în *Twenty-five Lectures on Modern Balkan History (The Balkans in The Age of Nationalism)*, lecture 22, www.lib.msu.edu, 13.09.2010.

³⁶ Milovan Djilas, *op. cit.*, p. 84.

³⁷ Steven W. Sowards, *op. cit.* și Milovan Djilas, *op. cit.* p. 87

³⁸ Steven W. Sowards, *op. cit.*, Jean-François Soulet, *op. cit.* p. 81, vezi și Stefano Bianchini, *Problema iugoslavă*, București, Editura All, 2003, p. 85.

³⁹ Mircea Chirițoiu, *op. cit.*, p. 37 – 38.

⁴⁰ Paul Johnson, *op. cit.* p. 437 – 438.

mișcarea de nealinie (iar prin intermediul acesteia, părți importante din lumea islamică, Africa, Asia și America de Sud).⁴¹

O altă serie lungă de argumente ale supărării sovieticilor se referea la: exprimarea „confuză” a lui Tito (mai ales în privința manifestării cultului personalității în Uniunea Sovietică); criticarea „unor laturi ale politicii PCUS”, dar și ale celorlalte partide comuniste, împărțind conducătorii acestor partide în fața dușmanilor partidelor comuniste în „staliniști” și „nestaliniști”; depășirea cadrului „acelei critici de partid prietenești”, în ciuda faptului că Tito era susținătorul tezei neamestecului în treburile altor partide și țări; afirmațiile că sovieticii i-ar fi dat sfaturi lui Enver Hodja împotriva Iugoslaviei; acuzația nedreaptă că P.C.U.S. ar sprijini „o campanie de șușoteli” a partidelor comuniste împotriva U.C.I., ca în 1948; atitudinea „binevoitoare” a presei iugoslave la adresa capitalismului; criticarea împărțirii lumii în lagăre și în blocuri militare, în timp ce Iugoslavia făcea parte din Pactul Balcanic, avea colaborări cu cercurile militare din Grecia și Turcia (care erau membre ale N.A.T.O. sau și ale Pactului de la Bagdad) și adăpostea „o numeroasă misiune militară americană” (care, „în realitate”, duce o „incontestabilă activitate de spionaj”).⁴²

Cel de-al doilea tip de cauze este la fel de relevant și poate aduce unele clarificări în ceea ce privește relațiile dintre Tito și Stalin, dar și cum au influențat acestea cursul evenimentelor în primii ani ai Războiului Rece. Confuzia între lider și regim este una dintre trăsăturile regimurilor dictatoriale. În cazul Iugoslaviei, Tito și titoismul s-au bucurat de o mare atenție și de o percepție în general bună în lumea occidentală, dar și în rândul revizioniştilor marxiști. Multe dintre scrierile care le-au fost dedicate sunt laudative, altele extrem de critice.⁴³

După prăbușirea comunismului, istoriografia, memorialistica și analizele din presă s-au diversificat, maniheismul făcând loc din ce în ce mai mult unei critici structurate. Cariera sa stalinistă va fi pusă față-n față cu figura de deschizător de drumuri în planul

⁴¹ Constantin Herțanu, *Conflictul Tito-Stalin – între mit și realitate*, în „Caietele Echinox”, vol. 7, *Literatură și totalitarism*, Cluj, Editura Dacia, 2004, p. 222 – 225.

⁴² *Ibidem*, p. 7 – 16.

⁴³ Pentru amănunte, precum și pentru controversele legate de viața și cariera Lui Tito se pot vedea următoarele lucrări: Neil Barnett, *Tito*, Haus Publishing, London, 2006, 192 p.; April Carter *Marshal Tito: A Bibliography (Bibliographies of World Leaders)*, Greenwood Press, Westport, 1989, 160 p; Vladimir Dedijer, *Tito*, Arno Press, New York, 1980, 443 p; Milovan Djilas, *Tito: The Story from Inside*, Phoenix Press, London, 2001, p.185; Lorraine M. Lees, *Keeping Tito Afloat - The United States, Yugoslavia, and the Cold War, 1945–1960*, Pennsylvania State University Press, 1993, p. 269.; Fitzroy MacLean, *Tito: A Pictorial Biography*, McGraw-Hill, Hardcover, 1980, 127 p.; Stevan K Pavlowitch. *Tito: Yugoslavia's Great Dictator, A Reassessment*, Ohio State University Press, Columbus, 1992, 119 p; Boško S. Vukcevič *Tito: Architect of Yugoslav Disintegration*, Rivercross Publishing, Orlando, 1995, p. 512; Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia*, Sinclair-Stevenson, London, 1994, 436 p. O utilă documentare se poate face vizitând site-ul www.titoville.com pe care există link-uri cu denumiri extrem de sugestive: *Călătoriile mele*, *Femeile din viața mea*, *Strălucitele mele cuvântări*, *Decorațiile mele*, *Iosip Broz Tito, star de cinema*, *Forumul lui Tito* (pentru cei care doresc să-i trimită mesaje ...), discursuri, fotografii etc.

evoluțiilor interne, dar și în cel al relațiilor internaționale. Dincolo de contradicții și de aspecte care țin mai curând de o istorie de culise, Tito ne apare, prin comparație cu majoritatea liderilor comuniști, ca un conducător umanizat de stilul de viață, de slăbiciunile și pasiunile sale. Un conducător care a știut să se impună pe scena politică a epocii sale. Acest lucru desigur nu putea fi tolerat de dictatorul sovietic.

Faima lui Tito a crescut și mai mult, odată cu desprinderea de sub tutela Moscovei și pe măsură ce s-a implicat în arena internațională, prin intermediul mișcării de nealinieră. François Furet l-a comparat cu Troțki, din perspectiva opoziției față de Stalin. În privința ideilor, Tito l-a întrecut pe Troțki, deși abilitățile sale, mai degrabă de militar decât de politician abil, nu-l calificau pentru asta. El a apelat la o colaborare cu Occidentul și în felul acesta „brațul lung” al lui Stalin nu l-a putut ajunge, pe când Troțki a refuzat orice colaborare și, ca urmare, a fost lichidat.⁴⁴

Tito a fost cel mai cunoscut lider comunist din Europa de Est, după Stalin. Cu toate că și-a instituit propriul cult, după model stalinist și a recurs la mijloace dure împotriva adversarilor, prin comparație cu alți conducători comuniști, el a fost un dictator moderat. În ciuda faptului că a fost considerat un geniu politic, un lider creativ și reformist, este ciudat că el nu a putut asigura menținerea unității Iugoslaviei după dispariția sa. A murit în 1980, la 4 mai, după ce în prealabil a fost supus unei operații de amputare a piciorului. În țară, dar și în lume, emoția și demoralizarea au fost enorme. I-au fost aduse atunci omagii și cuvinte de laudă din partea celor mai mari personalități ale lumii, din care nu lipseau expresii superlative: vizionar, revoluționar neînfricat, simbol al epocii, cetățean al lumii.⁴⁵

Din 1948 a început istoria titoismului (denumit de adversari „revizionism”) ca o teorie diferită de cea stalinistă. Important de precizat că până în preajma anului 1956, acesta s-a axat mai mult pe componenta sa politică. Conform documentelor iugoslave din anii '50, cele două axe principale ale noii viziuni erau: criticarea modelului sovietic (ca fiind o dictatură de tip birocratic) și denunțarea atitudinii imperialiste a U.R.S.S. față de celelalte țări din bloc. Liderii iugoslavi (Edvard Kardelj,⁴⁶ Milovan Djilas și Boris Kidrič)⁴⁷

⁴⁴ François Furet, *op. cit.*, p. 432.

⁴⁵ A.N.I.C., fond C.C. al P.C.R./Cancelarie, dosar 29/1980, Proclamația Comitetului Central al Uniunii Comuniștilor din Iugoslavia în legătură cu încetarea din viață a președintelui Republicii și Președintelui U.C.I., lui Iosip Broz Tito, ff. 9 – 12.

⁴⁶ Edvard Kardelj (1910-1979) a fost unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Tito. Este considerat ideologul titoismului și creatorul doctrinei economice a Iugoslaviei după ruptura de Moscova. Cea mai cunoscută componentă a acestei doctrine este conceptul „autoconducerii muncitorești”. De asemenea, Kardelj este autorul tuturor constituțiilor comuniste ale Iugoslaviei, http://en.wikipedia.org/wiki/Edvard_Kardelj, accesat la data de 05.01.2011, ora 17.30.

⁴⁷ Boris Kidrič (1912-1953), vechi adept al comunismului, s-a remarcat în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, a devenit lider local al Sloveniei, după care va fi promovat în structurile comuniste centrale, devenind unul dintre promotorii reformelor economice titoiste. http://en.wikipedia.org/wiki/Boris_Kidri%C4%8D accesat la data de 05.01.2011, ora 17.30.

și-au reunit eforturile pentru crearea unei ideologii care să le justifice acțiunile. De aceea, s-au străduit să demonstreze că iugoslavii aplicau adevărata linie marxistă și că, de fapt, sovieticii deviaseră de la modelul original.

Treptat avea să se contureze un corpus doctrinar, bazat pe câteva concepte emblematice: calea proprie de înaintare spre socialism; descentralizarea și trecerea controlului în mâinile poporului; autogestiunea, însoțită de procesul debirocratizării aparatului de stat. De menționat, că nu se abandonau preceptul „partidului unic” (deși acesta își redefinea poziția în societate), aplicarea cenzurii și prohibiția opoziției.

Din anii 1949 – 1950, Iugoslavia a trecut la aplicarea unor reforme care i-au conferit o neîndoieală originalitate și au constituit fundamentele „modelului iugoslav”. După părerea comuniștilor iugoslavi, începea o nouă fază în dezvoltarea sistemului de stat socialist, care urmărea să transforme „republica populară” într-o organizație politică a democrației socialiste.⁴⁸

La începutul schismei, situația Iugoslaviei a fost dramatică în plan extern, datorită precauției manifestate de statele occidentale, dar și din cauza problemelor de la granițele cu Grecia, Albania, Bulgaria, România și Ungaria. Iugoslavia a fost preocupată mai întâi să-și consolideze apărarea și apoi să scape de greutățile economice. Va obține un împrumut de la Marea Britanie (în 1948), a încheiat câteva înțelegeri economice cu Germania, Franța și S.U.A. (1949) și a primit un ajutor tehnic din partea O.N.U.⁴⁹

Peste câțiva ani, suspiciunea Occidentului a dispărut, iar autogestiunea iugoslavă va fi văzută ca model de socialism eficient și uman, ca alternativă la cel sovietic. Iugoslavia va deveni membru în câteva organisme importante, cum ar fi: Fondul Monetar Internațional (F.M.I.), Banca Mondială și Piața Comună. În 1951 a semnat la Washington un acord de livrare de arme și material militar, după care o misiune militară americană s-a instalat la Belgrad pentru a superviza livrările de armament și pentru a instrui armata iugoslavă; de asemenea, unii ofițeri iugoslavi au fost trimiși în S.U.A. pentru a se instrui.⁵⁰

Distanțarea de Moscova, l-a determinat pe Tito să caracterizeze drept „tâmpenie” declarația lui Malenkov potrivit căreia popoarele occidentale erau oprimate de S.U.A., iar pe Kardelj să declare că politica sovietică a determinat apariția N.A.T.O.⁵¹ Pe 28 februarie 1953 s-a încheiat „Pactul balcanic” cu Grecia și Turcia, ceea ce a dus la ipoteza unei posibile atrageri a Iugoslaviei în N.A.T.O.

Iugoslavia devine deja un model pentru multe țări din lumea a treia. Titoismul sau „a treia cale” se va dovedi atrăgătoare, dar totuși utopică pentru că era vorba de o lume fără

⁴⁸ Jovan Djordjevic, *Local Self-Government in Yugoslavia*, în „American Slavic and East European Review”, vol. 12, No. 2, April 1953, p. 194, <http://links.jstor.org>, accesat la data de: 12.11.2010.

⁴⁹ *Ibidem*, op. cit., p. 130.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 131.

⁵¹ *Ibidem*.

capital economic și fără independență reală. Meritul lui Tito este legat de intuiția sa despre importanța acestei lumi care cuprindea o bună parte a globului și miliarde de oameni.⁵²

Conflictul este perceput de mulți istorici ca „produs colateral“ al unui debut: „Războiul Rece“ dintre Est și Vest. În 1948, când se oficializează ruptura, exista o stare de spirit de stânga în întreaga Europă. Uniunea Sovietică obținuse victoria hotărâtoare împotriva nazismului. Se crease o Europă Centrală și de Est în care se puneau bazele unei alternative la capitalism; fapt foarte incomod pentru cei care dețineau pârghiile politice și economice în Vest.⁵³

Înțelesurile primei schisme sunt complexe, dacă ne gândim la întreaga evoluție a comunismului. Deși sciziunea a fost limitată în spațiu și nu a avut consecințe în plan militar, implicațiile politice vor fi fundamentale,⁵⁴ constituind un reper în istoria postbelică a lumii. Iugoslavia a trecut doar în câțiva ani de la internaționalismul comunist la cel național. Inițial, Tito și ceilalți responsabili comuniști iugoslavi erau mari admiratori ai Moscovei și ai lui Stalin, după cum afirma Milovan Djilas:⁵⁵ „Moscova nu era doar un centru politic și spiritual, ci și realizarea unei idei abstracte – «societatea fără clase» -, ceva care făcea ca sacrificiile și suferințele lor să fie nu numai ușor de suportat și plăcute, dar care le justifica în ochii lor însăși existența.”⁵⁶

Treptat, Tito s-a arătat mai apropiat de interesele naționale și de aceea poate fi considerat întemeietorul comunismului național. „Excomunicarea” din „conclavul comunist” s-a transformat pentru el într-un titlu de glorie, ruptura fiind echivalentă cu recunoașterea independenței în ochii compatrioților, cu toate că o eventuală confruntare militară dintre cele două părți era total disproporționată și lipsită de orice șansă pentru iugoslavi. Acest lucru l-au sesizat diplomații britanici încă din primele zile ale conflictului. Astfel un raport al Ambasadei britanice din Belgrad menționa în vara anului 1948 că "As seen from here [i. e. Belgrade] the truth of the matter is simply that Tito and the Yugoslav

⁵² *Ibidem*, p. 138.

⁵³ Iulia Deleanu, *Titoismul și Planul Marshall*, în „Observatorul Cultural”, nr. 382, iulie 2007, p. 4.

⁵⁴ François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, București, Editura Humanitas, 1996, p. 429.

⁵⁵ Milovan Djilas (1911-1995) a fost unul dintre cei mai apropiați colaboratori ai lui Tito. Responsabil cu propaganda după prima schismă, a realizat o uimitoare trecere de la dogmatism la o linie liberală și novatoare în cadrul partidului. În 1954, propunerile lui de reformă i-a șocat pe majoritatea liderilor iugoslavi, determinând conflictul cu aceștia. Va fi eliminat din scenă și închis. Se consideră că atunci Tito a pierdut unul dintre cei mai importanți oameni. În răstimpul detenției se va documenta și va scrie lucrări de referință pentru istoria comunistă. A devenit cel mai cunoscut disident și critic iugoslav al comunismului. Cel puțin două dintre cărțile lui sunt adesea citate: *The New Class: An Analysis of the Communist System*, [Noua clasă: O analiză a sistemului comunist], apărută în 1957 și *Conversations with Stalin*, [Convorbiri cu Stalin], apărută în 1962.

⁵⁶ Barbara Jelavich, *op. cit.*, p. 292.

party have got too big for their boots and have run counter to the aims of Russian nationalism."⁵⁷

Prin deciziile lor, comuniștii iugoslavi au demonstrat că nu doreau distrugerea comunismului, ci doar posibilitatea de a putea urma un alt drum, în același sens. De aceea, doctrina comunismului iugoslav, titoismul, se va contura în pași mici și se va modifica permanent.

Deși a fost o perioadă când Occidentul nu a crezut în sinceritatea rupturii, mai târziu prima schismă va fi interpretată ca o cotitură în istoria comunismului. Faptul că cele două state comuniste continuau să aibă trăsături asemănătoare și că Tito afirma oficial apartenența la comunism a dus și la conturarea ideii unor regimuri concurente cu viziuni diferite asupra marxism-leninismului.

În plan extern, în primii ani Iugoslavia se va fla într-o stare de izolare. Democrațiile populare i-au impus un embargo total, iar incidentele la frontiere s-au înmulțit. În felul acesta, a fost pur și simplu forțată să caute alți parteneri. La 28 februarie 1953, s-a încheiat „Pactul balcanic” între Iugoslavia, Grecia și Turcia (ceea ce i-a determinat pe occidentali să spere la o apropiere sau chiar la o includere a Iugoslaviei în N.A.T.O.). De la jumătatea anului 1949 până în 1955, Iugoslavia a primit 588,5 milioane de dolari ca ajutor militar din partea SUA.⁵⁸

De teama răspândirii „virusului iugoslav” U.R.S.S. a declanșat o campanie de calomniere la adresa lui Tito, care a rămas emblematică pentru istoria relațiilor dintre țările comuniste. Apelativul „Iuda -Tito” era o obișnuință pentru cititorii de ziare din aceste țări. Se adaugă termenii luați din spectrul animalier: (șarpe, hienă) sau din sfera infracționalității (asasin, criminal, ucigaș, bandit).⁵⁹ Dacă în timpul lui Stalin, Tito era socotit un paria, la moartea lui Hrușciiov, Iugoslavia și Tito aveau o poziție favorabilă în zonă.⁶⁰ În curând, țări ca Albania, China și România duceau și ele o politică independentă față de U.R.S.S. De la Imre Nagy și până la Mihail Gorbaciov, ideile comuniștilor iugoslavi vor continua să inspire mișcarea de reformare a comunismului.

În Occident, ca urmare a apartenței „dosarului iugoslav”, s-au ivit neînțelegeri printre adepții socialismului. Unii s-au simțit obligați să reacționeze la campania de calomniere inițiată de Stalin, pentru că vedeau evoluția Iugoslaviei spre adevăratul socialism, „cel bun”

⁵⁷ Péter Vukman, *The British Foreign Office on the Possibility of a Soviet Military Attack against Yugoslavia. Analysis of British Archival Documents. 1948 – 1953*, on line. <http://tortenelemszak.elte.hu/data/23419/mVukman.pdf>, accesat 10.07.2010, ora 17.00.

⁵⁸ Barbara Jelavich, *op. cit.*, p. 297.

⁵⁹ Alin Rus, *Criza Tito-Stalin: aversiunea „prin delegație”*, în „Caietele Echinox”, ed. cit., p. 229.

⁶⁰ Srđan Grbić, *Denouncing Stalin, but practising Stalinism: Two aspects of the Yugoslav Case*, on line, <http://www.iecob.net/main/images/stories/IECOB/ResearchProjects/YouShare/SrdanGrbic.pdf>, accesat la 11.11.2010, ora 15.30.

și considerau că Tito s-a separat de burghezia de partid.⁶¹ Alții s-au supus comandamentelor lui Stalin și-l acuzau pe Tito într-o manieră asemănătoare celei din Est. Așa cum se observă citind documentele elaborate în această perioadă de mișcarea socialistă internațională, nimeni nu a ales să se dezică de comunism.

Deși au fost multă vreme circumspecți, britanicii și apoi americanii au acordat ajutoare economice (alimentare și financiare), scăpând Iugoslavia de foametea care o amenința. În afara colaborării economice, s-a încercat atragerea Iugoslaviei în N.A.T.O. Poziția occidentalilor nu a fost tranșantă, în sensul că nu au intervenit pe față în conflict. În condițiile războiului rece această sciziune în blocul comunist convenea. Este posibil ca ei să se fi decis pentru crearea unui climat favorabil adâncirii rupturii, după care au așteptat lărgirea schismei prin propriile mecanisme.

Puțin înainte de citirea faimosului raport secret prin care Hrușciiov avea să incrimineze politica stalinistă, s-a produs reconcilierea cu Tito. O comisie numită de acesta a constatat că linia pe care mergea Iugoslavia era comunistă.⁶² La 15 iunie 1953 cele două state anunțau hotărârea de a-și normaliza relațiile diplomatice, iar la 19 iunie 1954 au fost restabilite legăturile la nivel de ambasadă.⁶³

De reținut că pe tot parcursul regimului comunist, Iugoslavia nu va fi integrată în structuri economice sau militare comune inițiate de Uniunea Sovietică, precum C.A.E.R. și Tratatul de la Varșovia, chiar dacă, la un moment dat, a primit statut de observator în cadrul primului organism.

⁶¹ În acest sens se poate vedea scrisoarea deschisă adresată de gruparea troțkistă a Internaționalei Socialiste, Comitetului Central și membrilor Partidului Comunist Iugoslav la 13 iulie 1948 (*Lettre ouverte de la IV° Internationale au Comité Centrale du PCY et aux membres de PCY, 13 juillet 1948*, în *Étude et Recherches Yougoslaves, Marxisme, marxistes et Yougoslavie*, vol. 2, *De la construction de l'avant –garde ouvrière à la faillite de la IV° Internationale*, www.pagesperso-orange.fr/marxisme-yougoslavie, 04.10.2010).

⁶² A.N.I.C., fond C.C. al P.C.R./Cancelarie, dosar 190/1956, Informație despre unele rezultate ale normalizării relațiilor U.R.S.S. cu Iugoslavia, document trimis de C.C. al P.C.U.S. la 9 ianuarie 1956, către C.C. al P.M.R., ff. 2-14.

⁶³ Cristina Păiușan, Narcis Dorin Ion, Mihai Retegan, *Regimul comunist din România. O cronologie politică (1945-1989)*, București, Editura Tritonic, 2002, p. 83 – 88.

POLITIKA USA VOČI VÝCHODNEJ EURÓPE V R. 1980 - 1989 VO SVETLE ANALYTICKEJ SPRÁVY PREDLOŽENEJ SNEMOVNI REPREZENTANTOV

*Prof. univ. dr. Peter KOPECKÝ**

Rezumat: *Politica SUA față de Europa de Est în perioada 1980-1989, în lumina raportului analitic înaintat Camerei Reprezentanților. Europa de Est nu a reprezentat, după cel de-al II-lea Război Mondial și după întărirea regimurilor comuniste, centrul de interes al politicii externe SUA. Accesul politic extern al SUA către această regiune era filtrat de Moscova. Doar România a fost unicul membru al Pactului de la Varșovia care a făcut excepție de la regulă, după ridicarea la putere a lui Ceaușescu în 1965, atât din perspectiva relației cu URSS, dar și cea a relațiilor SUA. SUA au respectat cu relativă strictețe hotărârile Conferinței de la Ialta și sferele de influență trasate chiar înainte de Ialta, chiar dacă, în mod paradoxal, în spatele așa-numitor „sfere de influență” nu s-au aflat SUA, ci Marea Britanie. Raportul de arhivă inițial, pe care îl analizăm, a fost pregătit de echipa Centrului de Cercetare al Bibliotecii Congresului și tipărit în decembrie 1989, fiind destinat exclusiv uzului intern. Textul pe care l-am extras este pe suport de microfilm 11x15 cm, numără 56 de pagini și se găsește sub nr. CIS 90 H382-5 la Law Library Pittsburgh (CIS Index 1990). Practic, raportul a fost încheiat la sfârșitul lui octombrie 1989, însă, înainte de a fi înaintat, a fost completat cu privire la schimbările aflate în derulare în Europa de Est. Iugoslavia nu a făcut parte din raport deoarece, așa cum s-a menționat în introducere, „...până în anul 1989 s-a dezvoltat în manieră diferențiată, însă în acest teritoriu sunt de așteptat probleme economice, sociale și naționale, îndeosebi datorită sistemului <<marxist-leninist>> aplicat până în prezent...”. Raportul a fost redactat de Francis T. Miko, specialist în domeniul de lucru Uniunea Sovietică, probleme est-europene, afaceri externe și securitate națională. Miko a deținut funcția de Congressional Research Senior of the Library of Congress. În calitate de cercetător și analist a obținut, desigur, informații și din surse de încredere, nu însă secrete, aparținând State Department, fapt evident, ținând cont de conținutul raportului. Raportul a fost pregătit pentru prima ședință a celei de-a 101 reuniuni a Congresului. Denumirea sa oficială a fost Eastern Europe in the Gorbachev Era: Implication for the U.S. Policy (Europa de Est în timpul Erei lui Gorbaciov: implicații pentru politica SUA). Materialul citat din raport este redat între ghilimele, traducerile sunt realizate de autorul studiului.*

Cuvinte-cheie: *Europa de Est, politica externă a SUA 1980-1989, raport confidențial din arhiva Congresului, selecționarea țărilor.*

Abstract: *The U.S. policy towards Eastern Europe between 1980 and 1989, in the light of the analytical report submitted to the House of Representatives. Eastern Europe was not the main focus of the U.S.*

* Universitatea Komenius, Bratislava; ex-ambasador al Republicii Slovace în România (1997-2002); peter.kopecky@fses.uniba.sk.

foreign affair policy, after the Second World War and following the strengthening of the communist regimes. The foreign policy access of the US was filtered through Moscow. After Ceaușescu came to power in 1965, Romania was the sole member of the Warsaw Pact to make an exception to the rule, in connection with both the USSR and the relation of U.S. towards Romania. The U.S. respected the conclusions of the Yalta Conference relatively strictly, as well as the spheres of influence pre-established even before Yalta, although, by way of paradox, it was not the U.S. behind the so-called spheres of influence but the Great Britain. The original archive report which we analyze was prepared by the team of the Research Centre of the Library of Congress, printed in December 1989 and was due for internal use. The text we excerpted is to be found on a microfilm support of 56 pages, under no. CIS 90 H382-5, at the Law Library Pittsburgh (CIS Index 1990). The report was practically finished at the end of October 1989, but, before being submitted, it was completed with regard to the ongoing changes occurring in Eastern Europe. Yugoslavia was not included in the report because, as it was stated in the introduction "TXT in English". The report was compiled by Francis T. Miko, a specialist in the department of the Soviet Union, Eastern European issues, external affairs and national security. Miko held the position of Congressional Research Senior of the Library of Congress. As a researcher and analyst he certainly also gained information from State Department's reliable, though not secret, sources. This is obvious in relation with the content of the report. The report was prepared for the first session of the 101st Congress. Its official title was "Eastern Europe in the Gorbachev Era: Implication for the U.S. Policy". The quotations are from the report, the translations were made by the author of the study.

Keywords: *confidential analyse from the Congress Archives, Eastern Europe, selection of the countries, US Foreign Policy 1980-1989.*

Východná Európa nebola po II. svetovej vojne, po upevnení komunistických režimov, stredobodom záujmu zahraničnej politiky USA¹. Ich zahranično – politický prístup k tomuto regiónu sa filtroval cez Moskvu. Len Rumunsko, ako jediný člen

¹ Správa bola pripravená na žiadosť Podvýboru pre Európu a Stredný východ, ktorý bol súčasťou Výboru pre zahraničné veci Snemovne reprezentantov. Pripravil ju tím Výskumného centra knižnice Kongresu. Vytlačená bola v decembri 1989 v U.S. Government Printing Office Washington a bola určená len pre vnútornú potrebu. Text, ktorý sme excerptovali, sa nachádza na mikrofilme 11x15 cm s 56 stranami, pod č. CIS 90 H382-5 v Law Library Pittsburgh (CIS Index 1990). Správa bola prakticky dokončená koncom októbra 1989, ale pred odovzdaním bola ešte vzhľadom na prebiehajúce zmeny vo východnej Európe doplnená. Juhoslávia nebola súčasťou správy, pretože ako sa hovorilo v úvode, „... do r. 1989 sa vyvíjala odlišne, ale v tomto teritóriu sa očakávajú ekonomické, sociálne a národnostné problémy, najmä kvôli doteraz aplikovanému „marxisticko-leninskému“ systému ...“ Správu zostavil Francis T. Miko, špecialista z pracovnej sekcie Sovietsky zväz, východoeurópske záležitosti, zahraničné veci a národná bezpečnosť. Francis T. Miko mal funkciu Congressional Research Senior of the Library of Congress. Ako bádateľ a analytik čerpal zrejme aj z dôverných, ale nie tajných zdrojov State Department. Podľa obsahu správy je to evidentné. Autor správy výslovne uvádza, že závery a odporúčania správy nie sú názormi členov podvýboru. Správa bola pripravená pre prvé zasadanie 101. Kongresu. Jej oficiálny názov bol *Eastern Europe in the Gorbachev Era: Implication for the U.S. Policy* (Východná Európa za Gorbačovovej éry: Dôsledky pre politiku USA.) V citáciách sa nazýva materiál správou, preklady sú dielom autora štúdie.

Varšavskej zmluvy VZ, bolo po nástupe Ceaušesca v r. 1965 výnimkou: tak vo vzťahu k ZSSR, ako aj vo vzťahu USA k Rumunsku.²

USA pomerne striktno rešpektovali závery Jaltskej konferencie a sféry vplyvu dohodnuté ešte pred Jaltou, aj keď za tzv. sférami vplyvu paradoxne nestáli USA, ale Veľká Británia. Veľmi zjednodušene dokonca možno povedať, že až do r.1980 východná Európa stála na periférii zahraničnej politiky USA. Výnimkou bola Juhoslávia a Rumunsko, ktoré malo silného medzinárodného „advokáta“: Roberta McNamaru, bývalého ministra obrany USA, riaditeľa BIRD v rokoch 1968-1981. USA vo východnej Európe uplatňovali len občasné politické protiopatrenia. Pravdaže, v iných častiach sveta USA aplikovali „iné“ opatrenia, aj za cenu vysokých ľudských či finančných strát (Vietnam, Nicaragua). *Ad hoc*, podľa potreby, sa „angažovali“ dokonca aj voči režimom, ktoré neboli vyslovene komunistické (Chile, Panama).

Až v r. 1981 po zvolení Ronalda Reagana sa zahranično – politická optika USA voči východoeurópskemu regiónu začala výraznejšie meniť. Je zrejmé, že k zvoleniu Reagana za prezidenta USA prispeli aj prisťahovalci z východnej Európy, ktorí podľa oficiálnych štatistík predstavovali v r. 1980 15 miliónov občanov, z toho 8 miliónov Poliakov.³

Aj napriek tomu, že USA od konca 40. rokov neforsirovali voči východnej Európe strategicky pútavú politiku, po Karibskej kríze USA upreli opäť oči na východnú Európu. Bolo to však len v súvislosti so stiahnutím svojich rakiet z Turecka do západnej Európy. Stiahli ich totiž ako gesto dobrej vôle po demontovaní sovietskych rakiet z Kuby. O to úzkostlivejšie však dbali na striktné obmedzenie východoeurópskeho priestoru, ktorý sovietskom po II. svetovej vojne pripadol. Sovieti sa zasa paralelne snažili svoje dosiahnuté postavenie upevniť. Priamym dôsledkom bolo úsilie umiestniť svoje vojská aj do ČSSR po zvrhnutí Chruščova. Antonín Novotný však tieto požiadavky systematicky odmietal.⁴

Pri okupácii ČSSR v auguste 1968, zrejme rozhodovali aj tieto fixné hľadiská. USA chceli síce za každú cenu udržať existujúcu vojenskú rovnováhu, ale voči okupácii

² Rumunsko bolo najslabším článkom VZ a viedlo samostatnú zahraničnú politiku. Za to prišlo aj vysoké medzinárodné ocenenie. Corneliu Mănescu, minister zahraničných vecí Rumunska, bol zvolený v auguste 1967 za predsedu 22. Valného zhromaždenia OSN vďaka podpore USA a vďaka tradičnej vnútroamerickej lobby.

³ *Eastern Europe in the Gorbachev Era: Implication for the U.S. Policy*. U.S. Government Printing Office Washington, report for Congress, microfilm 11x15 cm, 56 pages, CIS 90 H382-5 Law Library Pittsburgh (CIS Index 1990), s. 26. Zvolenie Reagana bolo politickým adjuvansom svetskej moci k duchovnej moci pápeža Jána Pavla II., Poliaka, zvoleného v r. 1978. Tlak na rozpad komunistického systému v Európe, ale neskôr aj v Kambodži atď. sa teda začal systematicky uskutočňovať z dvoch strán: z vojensko – politickej pozície USA a z humanisticko – duchovnej Svätej stolice. Oprávnené sa možno domnievať, že len jedna z nich by želaný výsledok tak skoro nedosiahla.

⁴ Novotný napokon súhlasil len so zriadením skladov sovietskych raketových zbraní v západných Čechách v r. 1965. SIEBER, Karel: *Rozhovor s gen. mjr. prof. Ing. Vojtěchem Měnclem, DrSc. Ve Praze 18. února 2004*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact. Oral History Interviews with Czechoslovak Generals. Dostupné z <se2.isn.ch/serviceengine/FileContent?serviceID=12&fileid=E4551238-BCE4-C0F3-3E67-B1C3062F65E8&lng=cs>.

vystupovali len formálne, vlastne len preto, aby si zachovali tvár.⁵ USA v podstate zaujali k okupácii ČSSR ten istý postoj ako k potlačeniu maďarskej revolúcie. Nemeniť vtedajší politicko – vojenský obraz Európy bolo napokon pregnantne vyjadrené v tzv. Sonnenfeldtovej doktríne.⁶

USA si uvedomovali, že v Európe proti nim stálo 1,2 milióna bojaschopných vojakov, hoci ich výzbroj a odhodlanie kolísalo od krajiny ku krajine.⁷ Silný bol najmä armádny zväzok na hraniciach s vtedajšou NSR. Bojový efekt týchto jednotiek (pri nasadení proti NATO) bol však pre USA dilemou. Opatrnosť USA pramenila skôr z nepredvídateľných reakcií, z neodhadnuteľnej bojovej morálky protivníka, zo strachu z neznáma a z prípadných dôsledkov ako zo strachu z jeho tradičnej pozemnej bojovej techniky.⁸

Konvenčná výzbroj a technika nepriateľa totiž neboli pre USA veľkými neznámymi. Sovieti sa tradične opierali o tankové resp. motostrelecké brigády a vonkoncom netrpeli obavami z možných vysokých ľudských strát. Výzbroj armád umiestnených na území ČSSR a stavy vojsk boli USA vďaka špiónážnej činnosti emigrovaných dôstojníkov VZ pomerne dobre známe. K zvýšenej dezercii a k špiónážnej činnosti v prospech SRN a USA dochádzalo najmä po okupácii ČSSR tak zo strany československých dôstojníkov a vojakov, ako aj zo strany sovietskych dôstojníkov. Československej armáde vlastne velili po r. 1969 skôr ideológovia ako schopní jedinci. Výchova, ktorú v armáde forsírovali do r. 1989 oni alebo nimi vychované kádre, mala žiaľ, negatívny vplyv aj na mnohých dôstojníkov slovenskej armády po r. 1989, ba dokonca aj po r.1992.⁹

USA síce okupáciu ČSSR prežili zdanlivo bez straty medzinárodnej dôvery, ale už v druhej polovici 70. rokoch sa však začali objavovať v domácej tlači, opakované, a v podstate provokatívne články, ktoré začali spochybňovať postoj USA ku krvavým sovietskym zásahom tak v Maďarsku ako aj v ČSSR.¹⁰ Pasivita USA po dvojnásobných surových vojenských intervenciách podľa nich upevnila v sovietoch fixné presvedčenie. Spočívalo v tom, že USA nevyvinú na ZSSR tvrdší tlak ani vtedy, keby zakročil s ešte väčšou intenzitou. Názory mienkotvorných novín vychádzali zrejme aj z názorov vojenských

⁵ „Nemôžeme toho urobiť veľa, keď neurobili viac Čechoslováci.“ Dean Rusk, zástupca šéfa State Department USA, 21.8.1968. In RETEGAN, Mihai: *Din primăvară până în toamnă*. București: Editura RAO, 1968, s. 218. Narážal zrejme na neschopnosť ČSSR predložiť včas okupáciu do BR. Tu zohral negatívnu rolu vtedajší prezident Ludvík Svoboda.

⁶ Správa, s. 27.

⁷ Správa, s. 27.

⁸ Správa, s. 27.

⁹ O pochybnej úrovni niektorých dôstojníkov a civilných zamestnancov zo sektoru obrany (nesprávne vypočítané dôchodky, usvedčenie z bratia úplatkov za vyslanie pracovníkov do zahraničia resp. do mierových misií) často píše ešte aj slovenská tlač. Sám autor zaznamenal úbohú úroveň jazykových vedomostí niektorých pridencov obrany. Ani odstupné, ktoré takíto vojaci dostali pri odchode do predčasného dôchodku, nebolo adekvátne ich celoživotnej činnosti a výsledkom. Na druhej strane je možno finančná strata pre štát znesiteľnejšia, akoby mali ďalej ako dôstojníci nedôstojne pôsobiť v ozbrojených silách NATO.

¹⁰ Správa, s. 28.

expertov a politických analytikov, ktorí tvrdili, že „*status quo* sa už nedá udržať, aj keby to USA chceli ... a *status quo* vlastne nemal byť nikdy ani cieľom.“¹¹

Názorový politický obrat za Cartera

K zásadnej zmene kurzu voči východnej Európe síce došlo až za Reagana, ale názorový politický obrat, formulácia nového postoja a kamuflovaná snaha o potenciálne zmeny vo východnej Európe nastali už za prezidenta Jamesa Cartera (1977-1981). Carter bol považovaný, ako hlboko veriaci človek a pacifista, redukujúci vojenskú výrobu, za tichého iniciátora mierových zmien v Európe.¹²

Faktom však je, že jeho politiku už determinoval aj Helsinský záverečný akt z júla 1975. USA začali klásť dôraz na ľudskoprávnu dimenziu, ale úzkostlivo sa vyhýbali narušeniu sovietskych bezpečnostných kritérií a požiadaviek. Ľudskoprávna dimenzia na druhej strane signalizovala obyvateľom východnej Európy, že USA nie sú k ich osudom úplne ľahostajné. Prirodzené rešpektovanie Helsinkého záverečného aktu teda prevládalo nad prudkými zásahmi diplomatickej či politickej povahy. Ale aj v amerických zahranično – politických kruhoch sa začal postupne zahniezďovať názor, že *status quo* je už prežitkom a stáva sa pre Európu brzdou.

Podobné vnímanie nebolo cudzie ani politikom v západnej Európe, ale vo vyhranenej podobe ju nevyjadrovali. Na hranu noža však boli prekvapujúco ochotní ísť v 80. rokoch už niektorí vysokí vojenský hodnostári NATO v Európe.¹³ Politický tlak na dodržiavanie ľudských práv postupne silnel, ba dokonca začal prinášať prvé politické a ekonomické „plody“. Rumunsko napr. v r. 1983 zrušilo tzv. vystahovaleckú taxu vo výške 10.000 DM. Dovtedy ju uplatňovalo najmä voči občanom nemeckého pôvodu (Sasi a Švábi), ktorí odchádzali do NSR z oblasti Sibiu, Brašova a Temešváru.

Zaiste to bolo gesto dobrej vôle za Doložku najvyšších výhod (GSP, ďalej len Doložka) od vlády USA, ale svoje zohral aj pevný postoj kancelára Helmuta Kohla. Odvolával sa totiž na Helsinský záverečný akt, ktorý umožňoval vystahovanie bez finančného zafaženia. Tým istým spôsobom sa koncom 70. rokov vystahovali zo ZSSR do

¹¹ Správa, s. 28.

¹² Carter je takto vnímaný aj dnešnou mladou generáciou. V Pittsburghu napríklad mnohí študenti od americkej invázie do Iraku nosili oblečenie s nápisom: „Volím Cartera.“

¹³ „Keď som meditoval o tragédii z r. 1940 (obsadenie Francúzska, PK), z hĺbky duše som sa staval proti oficiálnej stratégii NATO brániť len čelo. Velil som vtedy (druhá polovica 80. rokov, PK) tankovému pluku dislokovanému v Nemecku, určenému brániť prípadný prielom pri Fulde. Upozornil som vtedy divízneho generála, pod ktorého som patrila, že ak by Rusi dostali bláznivý nápad napadnúť nás aj napriek „priehmatnému bruchu“ ich východoeurópskych satelitov, bol som osobne rozhodnutý Fuldu nielen brániť, ale využiť prvú príležitosť a ťahať na Prahu a zasiať tam revolúciu.“ MORILLON, P.: *Paroles de soldat*. Paris : Editions Balland, 1996, s. 98-99. Generál Philippe Morillon bol dlhoročným poslancom EP.

Izraela tisícky židovských občanov. Menej známy je fakt, že aj zo zakarpatskej Ukrajiny sa do Maďarska vysťahovali desiatky maďarských rodín, najmä intelektuálov.

USA sa popri tlaku na dodržiavanie ľudských práv začali zaujímať predovšetkým o ekonomický vývoj v Poľsku a Maďarsku, voči ktorým začali uplatňovať diferencovanú ekonomickú politiku. Podľa správy, NDR a ČSSR „neboli ešte vhodní ekonomickí partneri.“ Rumunsko požívalo Doložku aj za to, že v 60. a 70. rokoch viackrát zahralo rolu trójskeho koňa zahraničnej politiky USA v rámci VZ, na Blízkom východe, ale aj vo svete.¹⁴

Rumunsko forsírovalo napríklad aj voči Izraelu úplne inú politiku ako ZSSR. To mu však na druhej strane nebránilo zriaďovať na svojom území v 70. a 80. rokoch výcvikové tábory Palestínčanov, tak ako ich zriaďovala aj ČSSR. Rumunsko využívalo výhody Doložky do r. 1988. Vtedy im ju USA odobrali, ale Rumunsko v marci 1989 aj tak splatilo – za cenu krutého strádania vlastného obyvateľstva – všetky zahraničné dlhy.

Za pôžičky, vo výške 10 mld 882 miliónov USD, získané od BIRD a FMI do r. 1982, zaplatilo Rumunsko vrátane úrokov 23 mld USD. Poľsko Doložku získalo tiež, ale po zavedení výnimočného stavu ju stratilo. Maďarsko ju získalo v r. 1978 a udržalo si ju. Všeobecne možno povedať, že Carter razil počas svojho mandátu voči východnej Európe veľmi jasné a pritom nenapadnuteľné heslo: „Každá východoeurópska krajina môže mať svoj vlastný domáci a zahraničnopolitický vývoj, každá krajina má právo na vlastnú suverenitu ... individuálny prístup k domácim a zahraničným otázkam treba jednoducho rešpektovať.“¹⁵ Tým akoby zvyšoval spomínaným krajinám sebedomie, ale zároveň im naznačoval, kde sú limity USA pri individuálnej spolupráci. V ekonomickej sfére, ktorá bola po ľudskoprávnej dimenzii v Carterovej administratíve najdôležitejšia, sa sledovali dva základné ciele: rozširovanie ekonomických vzťahov s krajinami východnej Európy; zapájanie jednotlivých krajín do medzinárodného ekonomického systému.

Vstupnou bránou k ekonomickým výhodám však bolo rešpektovanie ľudských práv a vnútorná politika. V praxi to znamenalo uplatňovanie obsahu Helsinského záverečného aktu voči vlastným občanom, ako hlavné kritérium pre diferencovaný prístup zo strany USA. Správa vyzdvihovala Maďarsko ako ukážkový príklad spomínaného diferencovaného prístupu. Tešilo sa totiž od r. 1978 nielen z Doložky, ale aj z obchodnej dohody.

Správa na druhej strane uvádza opačný príklad a kritizuje ČSSR: „Československí konzervatívci svojou represívnou politikou dosiahli opak a aj po podpise Helsinského záverečného aktu sa v Československu naďalej potláčali ľudské práva.“¹⁶

¹⁴ Z osobných rozhovorov s bývalým veľvyslancom Rumunska v Spojenom kráľovstve Sergiu Celacom vyplynulo, že Rumunsko bolo dôležitým sprostredkovateľom Číny a USA pri príprave parížskych mierových zmlúv medzi USA a Vietnamom v r. 1971 -1973. (Čína sa stala aj vďaka rumunskej mediácii v r. 1971 opätovným členom OSN.) Styk za USA s rumunskou stranou zabezpečoval Averal Harriman, bývalý veľvyslanec USA v ZSSR počas II. svetovej vojny.

¹⁵ Správa, s. 31.

¹⁶ Správa, s. 32.

Správa však pozitívne hodnotí fakt, že ČSSR vyplatilo odškodnenie svojim bývalým občanom (po r. 1948 občanom USA) za majetok skonfiškovaný po februári 1948.¹⁷

Zaiste to bol aj blahodarný impulz pre USA, pretože vrátili ČSSR zlatý poklad, odvezený americkou armádou z Nemecka po II. svetovej vojne.

Pritvrdenie politického a vojenského kurzu za Reagana

Cartera – pacifistu a demokratického strojcu odmäku s východnou Európou, nahradil v r. 1980 tvrdý republikán Reagan. Počas svojho prvého mandátu, zahraničnú politiku voči východoeurópskym krajinám pritvrdil, majúc za sebou ultramoderný vojenský potenciál. Reagan sa chopil hneď prvej príležitosti a tvrdo kritizoval ZSSR za inváziu do Afganistanu (1980) ako aj Poľsko za výnimočný stav (1981).

S odstupom času dnes pripadá sovietska okupácia Afganistanu nielen ako fatálna chyba, ale aj ako vpadnutie do pasce. Azda aj preto malo Poľsko oproti „augustovému Československu“ v decembri 1981 v istom zmysle „historické šťastie“, pretože sovietska prítomnosť v Afganistane zväzovala čiastočne ruky soviatom v Poľsku. Kuriózne však bolo, že viaceré vlády východoeurópskych krajín dávali vtedy diplomatickými kanálmi USA najavo, že americko-sovietske napätie prameniace zo sovietskej intervencie v Afganistane by sa nemalo prenášať do roviny ich bilaterálnych vzťahov s USA a ostatnými krajinami NATO.¹⁸

Veľmi jasný signál Reaganovej administratívy krajinám východnej Európy vyslal viceprezident George Bush st. (v r.1976-1977 riaditeľ CIA) po návšteve Rumunska a Maďarska v septembri 1983. Pred odletom z Viedne do Washingtonu konkrétnejšie sformuloval aj líniu zahraničnej politiky USA voči východnej Európe. Zdôraznil, že USA nemienia destabilizovať alebo podkopávať režimy vo východnej Európe, ale budú dôsledne podporovať sociálne, humanistické a demokratické ideály, ktoré boli charakteristické pre historický vývoj v Európe. Priznal im legitímne právo na slobodný vývoj a na vlastné špecifiká, rešpektujúc rôznorodosť, komplexnosť a striktné nevyhnutné stereotypy v regióne. USA podľa neho uplatňujú voči jednotlivým krajinám diferencovanú politiku v závislosti od stupňa demokratických princípov, ktoré jednotlivé vlády aplikujú pri liberalizácii domácich režimov.¹⁹

G. Bush st. si nevybral obe krajiny náhodou. Maďarsko bolo najviac vzdialené od sovietskeho hospodárskeho modelu a Rumunsko najviac vzdialené od sovietskej zahraničnej

¹⁷ Správa, s. 31. Len ako kuriozitu v tejto súvislosti uvedieme, že aj zoštatnená zbrojovka vo Vlašimi musela vyrábať náboje do poľovných zbraní pod značkou bývalých belgických majiteľov Sellier & Bellot. Inak sa nemohli exportovať, ba dokonca dediči v zahraničí dostávali diskretné „dividendy.“

¹⁸ Správa, s. 33.

¹⁹ Správa, s. 33.

politiky. Všeobecne sa v tejto súvislosti uznáva, že ku zmenám vo východnej Európe by došlo o niekoľko rokov skôr, keby nebol nastolený výnimočný stav v Poľsku. Americká zahraničnopolitická stratégia bola od nástupu Reagana postavená hlavne na špeciálnom prístupe k Rumunsku, Maďarsku a Poľsku. (Ceaušescovské Rumunsko však v konečnom dôsledku americké očakávania nenaplnilo, ba aj podcembrová zahraničnopolitická orientácia krajiny, minimálne do r. 1992, brala výrazný ohľad na Moskvu.) Naše úvahy sú tak v korelácii s tou časťou správy, ktorá hodnotí výrazné zlepšenie bilaterálnych vzťahov medzi USA a Poľskom a USA a Maďarskom v II. polovici 80. rokov. Za veľmi skromné považovala správa v tomto období vzťahy s Bulharskom a s NDR, žiaden pokrok nezaznamenali vzťahy s ČSSR (*no progress with Czechoslovakia*).²⁰

Samotné Bushovo vyhlásenie a prebiehajúce spoločenské zmeny v krajinách východnej Európy vytvorili v USA dva protichodné názorové prúdy. Časť špičkových politikov a politických poradcov chcela „aktívnejšiu politiku USA voči východnej Európe, zameranú na dosiahnutie vedúcej úlohy pri formovaní budúcej Európy“.²¹ Opozičnú skupinu predstavovali opatrnejší politici a kongresmani. Chceli zachovať kontinuitu, lebo tempo zmien sa im zdalo pre „dlho spiaci“ región príliš rýchle a jeho budúcnosť neistá. Z diskusie vzišli štyri hlavné východiská, ale i otázky, nad ktorými sa paralelne zamýšľal aj State Department:²²

1. Pokračovať v prísnej diferenciacii jednotlivých krajín východnej Európy.
2. Vstupovať zodpovedajúcim spôsobom do vývoja vo východnej Európe, najmä do ekonomického.
3. Definovať konkrétnejší postoj USA k východoeurópskym krajinám a volať po novom európskom poriadku.
4. Zainteresovať ZSSR do rozhovorov o budúcnosti východnej Európy? Ak áno, s akým cieľom?

Pokiaľ šlo o diferenciaciu, na radu expertov mala zahraničná politika USA selektovať tri rôznorodé skupiny štátov:

1. Poľsko a Maďarsko ako štáty, kde existuje výrazná ochota k reformám, ba dokonca reformy už aj prebiehajú
2. ČSSR a NDR ako konzervatívne prosovietske režimy s ekonomickým potenciálom, ktorý by reformy mohol zmysluplne akcelerovať; ak tamojšie režimy nepristúpia k politickým reformám, treba ich tlačiť ku kultúrnym výmenám, k rozšíreniu vedecko – výskumných stykov, k slobodnému vycestovaniu občanov, k spájaniu rodín ap.
3. Bulharsko a Rumunsko – ako najslabšie ekonomicky vyvinuté, s rôznym stupňom výrazne totalitnej diktatúry; v Bulharsku s historicky čitateľným proruským

²⁰ Správa, s. 34.

²¹ Správa, s. 34.

²² Správa, s. 35.

a prosovietskym epigónstvom, v Rumunsku so zabehnutými nacionalistickými a protisovietskymi prvkami.

Mnohí politickí analytici sa domnievali, že USA musia ísť ďalej, nielen presadzovať ľudské práva za Doložku. Diferenciácia mala byť zreteľnejšia a čitateľnejšia, aby ostatné krajiny – vrátane radových občanov – konkrétne vnímali dosah takýchto výhod. Občania týchto krajín mali teda profitovať jednak zo zmiernenia domácej diktatúry a jednak zo zahraničnej ekonomickej pomoci. Prívrženci diferenciácie však poukazovali aj na to, že diferenciácia bola limitovaná, preto nemohla ukázať svoje najlepšie stránky. Keďže Poľsko a Maďarsko napredovali, bolo treba pomáhať najmä im, aby boli príkladom pre ostatných.

Niektorí kongresmani naproti tomu namietali, že nadštandardnou pomocou Poľsku a Maďarsku sú ostatné krajiny diskriminované a vyvoláva to u nich pocit menejcennosti či krivdy. Faktom bolo, že najmä Rumunsko to tak vnímalo vo vzťahu k Maďarsku a Poľsku. V skutočnosti sa isté náznaky „urazenosti“ objavili, ale obmedzili sa na administratívne a provokatívne reakcie. Po odobratí Doložky Rumunsku bolo napríklad zaznamenané bitie poľských turistov rumunskými pohraničníkmi, pravidelne dochádzalo k podrobným a zdĺhavým prehliadkam poľských a maďarských turistov, krajiny si vymieňali protestné nóty atď.

Bývalý veľvyslanec USA v ČSSR, William Luers, bol proti politike diferenciácie a požadoval striktné vylúčenie ZSSR z hodnotenia východoeurópskeho regiónu.²³ Podľa neho, diferenciácia bola možno dobrá na začiatku, keď sa zasievalo semeno delenia vo VZ, ale potom bola už zbytočná. Diferenciácia by dokonca mohla aktivizovať protisovietske nálady alebo národnostné alebo teritoriálne trenice, čo by dlhodobým strategickým záujmom USA vôbec nevyhovovalo. Preto Luers navrhol absolútne rovnaký meter v ekonomike, politike a kultúre. Známy veľvyslanec USA v Maďarsku Mark Palmer bol toho istého názoru a vyzdvihoval najmä fakt, že „USA sú momentálne najpopulárnejšie vo východnej a strednej Európe od mája 1945. Nikde inde vo svete to tak nie je a ani nebolo.“²⁴

Zástupcovia tvrdej línie zasa hádzali ZSSR a ostatné socialistické krajiny do jedného „koša“ a peniaze určené na pôžičky a úvery považovali za premrhané. Údajne preto, lebo spomínané režimy diktatúru pritvrdzujú. Mysleli zrejme na Rumunsko, to však bola skôr výnimka. V ostatných krajinách dochádzalo už k erózii režimov a v podstate aj v Rumunsku, ale o tom sa v USA ešte v tomto období zrejme bližšie nevedelo.²⁵

V októbri 1988, už v diametrálne odlišnej medzinárodnopolitickej situácii ako G. Bush st. v septembri 1983, uskutočnil cestu po východnej Európe John C. Whitehead, zástupca šéfa State Department. Na záver cesty o.i. vyhlásil: „... vo východnej Európe príde

²³ Správa, s. 36.

²⁴ Správa, s. 36.

²⁵ KOPECKÝ, Peter: 15 rokov po alebo čo sme nemali vedieť o rumunskom Decembri 1989. In: *Parlamentný kuriér*, CXVII. číslo 2004, s. 54 – 58.

veľmi rýchlo k zmenám.“²⁶ (sic!) Whitehead zdôraznil, že USA sa budú správať k východoeurópskym krajinám tak ako ku západoeurópskym krajinám. Na vysokého diplomata až veľmi otvorene zhodnotil aj vzťahy medzi ZSSR a jeho satelitmi. „Tieto krajiny udržiavali vzťahy so ZSSR 40 rokov len umelo a vždy u nich skôr prevládala príslušnosť k európskym tradíciám. Bude preto len prirodzené, že sa vrátia k svojim tradičným kultúrnym, ekonomickým a politickým hodnotám. USA musia byť na zmenu v týchto krajinách pripravené a prispôbiť jej aj investičnú politiku. USA ich už nesmú považovať za krajiny sovietskeho bloku.“²⁷

Za prezidenta G. Busha st. (1988 – 1996) sa prognóza východnej Európy už pravidelne prerokovávala vo vláde. Preferovanie vzťahov s Poľskom a Maďarskom zostávalo politickou konštantou. 17. apríla 1989 po začatí rozhovorov za okrúhlym stolom, pred sformovaním poľskej vlády národného porozumenia, Bush navrhol pre Poľsko výhodný balík ekonomických opatrení. Ani voči Maďarsku nezostal ľahostajný a popri Doložke sa mohlo tešiť aj z výhodných pôžičiek a úverov krytých OPIC.

V júli 1989 prezident Bush dokonca obe krajiny navštívil, aby otvorene signalizoval politickú a ekonomickú dôležitosť, ktorú pripisujú USA regiónu a vzťahom s týmito krajinami.²⁸ Príznačné počas návštevy bolo, že viacerí poľskí poslanci nekládli dôraz na pôžičky a úvery, ale na nehatený dovoz potravín z USA.²⁹ Bush priamo v Poľsku prijal niekoľko načasovaných rozhodnutí. Rozhodol priamo na mieste o poskytnutí 100 miliónov USD na podporný fond, 325 miliónov USD na reštrukturalizáciu priemyslu a poľnohospodárstva a 15 miliónov USD na odstránenie znečisteného životného prostredia

²⁶ Správa, s. 38. Takéto verejné vyhlásenie bolo avizovaním konca komunizmu aj v ČSSR. Zdá sa však, že o podobnom scenári vedeli najviac československí diplomati, časť ŠTB a disidenti. Z rozhovoru s Jánom Böhmom, príbuzným Gustáva Husáka, v decembri 1989 vyplynulo, že Husák nebol predtým prístupný žiadnym rokovaniam s disidentmi, pokiaľ by na to nedostal požehnanie Moskvy. Iniciatívu za takejto situácie podľa všetkého prebrali kruhy okolo člena ÚV KSČ Rudolfa Hegenbarta a gen. Alojza Lorenca.

²⁷ Správa, s. 38.

²⁸ V tejto súvislosti sú zaujímavé údaje o obchodnej výmene medzi USA a východoeurópskymi krajinami. (Údaje sú v miliónoch dolárov.)

Krajina dovoz do USA vývoz z USA

1977 1987 1977 1987

Bulharsko 23,9 88,5 18,0 42,0

Československo 74,0 47,2 36,6 86,0

NDR 36,1 53,9 16,8 92,6

Maďarsko 79,7 65,0* 46,6 255,0

Poľsko 436,6 239,0 * 320,1* 330,0

Rumunsko 259,4 192,6 233,3 * 781,6

Správa, s. 42. Údaje opatrené hviezdíčkou boli na mikrofilme nečitateľné, uvádzame ich s touto výhradou.) Zaujme samozrejme obrovský rozdiel medzi Poľskom a ostatnými krajinami. Prekvapuje však aj vysoká miera importu Rumunska v r. 1987, ktorá bola absolútne najvyššia zo všetkých krajín! Pozoruhodný je aj fakt, že ČSSR malo v r. 1987 najnižší export do USA zo všetkých východoeurópskych krajín, dokonca nižší ako Bulharsko.

²⁹ Správa, s. 34.

v oblasti Krakova. Zároveň súhlasil s tým, že splatnosť predchádzajúceho dlhu – 5 miliárd USD – bude odložená. Walesa ho osobne žiadal, aby USA vložili 10 miliárd USD do spoločného inovačného programu spolu s krajinami západnej Európy; rozhodnutie bolo odložené. Kongres okrem toho odsúhlasil Poľsku 200 miliónov USD na stabilizačný grant.³⁰

Miera priamej zaangažovanosti USA do formovania budúcej Európy

Správa sa zoširoka zaoberala aj mierou priamej zaangažovanosti USA (*level of involvement*) do procesu spoločensko – politickej transformácie v krajinách východnej Európy. Poukazovala najmä na nedefinovateľné časové termíny ukončenia transformácie, na finančné riziká a na „žmýkaný“ rozpočet USA. Nastolovala aj požiadavku, aby aj vlády krajín východnej Európy hľadali vlastné východiská. Citovala expertov, ktorí varovali, že súčasná pomoc nie je novým variantom Marshallovoho plánu, ktorý bol kedysi veľkoryso ponúknutý a neslušne odmietnutý.³¹ Okrem toho, finančná pomoc väčšieho rozsahu mohla podľa nich dráždiť Moskvu. Oponovali im opäť bývalí veľvyslanci závažnými argumentmi typu: nezastavujme sa na polceste, môžu sa totiž presadiť populistí, ľavicoví konzervatívci alebo nacionalisti a dôjde k zastaveniu procesu a frustrácii obyvateľstva. Mark Palmer situáciu vystihol optimistickými vetami: „USA majú momentálne celú škálu možností, od extrémnej pasivity až po silu. Netreba si robiť veľké plány ..., ale zaplavme hranice medzi východnou a západnou Európou ponukami na spoluprácu medzi politickými činiteľmi, stranami, obchodníkmi, cirkvami, ochranármi a študentmi. Zrušme bariéry a dajme voľný priechod zmenám, podporujme hnutia demokratickej opozície.“³²

Palmer pre napĺňanie konkrétnych zmien navrhoval „kŕmenie trhu“ (*market-breeding*), pôžičky a investície; pôžičky mali byť zamerané na špecifické projekty a najmä na menšie východoeurópske obchodné banky. Vojenský experti naproti tomu namietali, že takýmto prístupom sa podkope akcieschopnosť NATO a vyvolá sa rozkol medzi západoeurópskymi spojencami – členmi NATO. Dokonca nové režimy sa môžu ekonomicky a vojensky posilniť a zmeniť nielen rétoriku, ale aj orientáciu.³³ Správa

³⁰ Správa, s. 35.

³¹ Napokon, Marshallov plán sa poskytoval v období, kedy vláda USA, Veľkej Británie atď. disponovali centralizovanými finančnými prostriedkami, vďaka mimoriadnym vojnovým zákonom. Nešlo o súkromný kapitál a ak náhodou súkromný bol, garancie mu poskytol štát. Po r. 1990 by museli podobný plán dotovať hlavne súkromné banky a finančné skupiny.

³² Správa, s. 37.

³³ Správa, s. 38. Faktom je, že takéto riziko sa objavilo. SR, Juhoslávia, Rumunsko a RF vytvorili v r. 1994 - 1996 špeciálny tajný blok anti-NATO. Bolo dokonca zriadené synchronizované kódovacie zariadenie medzi tajnými službami. (România, emisar secret între Slovacia și Rusia. Rumunsko, tajný emisár medzi Slovenskom a Ruskom.) In: *Evenimentul zilei*, 24.4.2000, s. 2) V tejto súvislosti, v spomínanom období vypukli aj aféry typu Paničov list, konjunkturálne zbratanie Iliessa a Mečiara, rozchod prezidenta Iliessa a ministra zahraničných vecí Meleşcana atď.

venovala ucelenú pasáž aj „futurológom“, predpovedajúcim novú tvár Európy. V tejto otázke sa vyhranili tri hlavné myšlienkové prúdy:

1. Uskutočňovať reformy a nemyslieť ešte na budúce politické a administratívne usporiadanie Európy (na nový „dizajn“).

2. USA hrajú prvé husle a majú teda právo prehovoriť do budúceho usporiadania Európy ako prví. Mali by ho teda „preddefinovať“ (*pre-define*).

3. Ponechať *status quo* a neriskovať.³⁴

Veľvyslanec Luers a ďalší diplomati pôsobiaci vo východnej Európe hovorili o miestnych problémoch veľmi zasvätené a uvažovali nad budúcnosťou veľmi logicky: treba pomáhať reintegrácii východoeurópskych krajín do otvorenej a zjednotenej Európy, inak USA stratia doterajšiu prioritnú nástupnú pozíciu. (Za dnešnú pozíciu USA nepochybne vďačia aj názorom aké prezentovali práve títo diplomati. USA mali neustále hovoriť do ďalšieho vývoja, inak „právo hovoriť“ stratia. Dokonca sa môže stať, že USA budú tieto nové krajiny potrebovať pri svojich budúcich strategických plánoch (*sic!*) Vtedajší poradca prezidenta USA pre národnú bezpečnosť Zbigniew Brzezinski sa vyjadril k problému šalamúnsky: „Musíme sa vyhnúť dvom názorom (o USA, PK) že sa bránime zmenám, alebo že expandujeme do Európy.“³⁵

Brzezinski bez akýchkoľvek obáv z budúcnosti navrhoval, aby východná Európa demontovala svoje „takmer sovietske“ systémy, aby sa USA chopili príležitosti a asistovali pri autentických (*genuine*) systematických zmenách v tomto regióne. Podľa neho, už KBSE vytvorila potrebný inštitucionálny rámec pre spoločenské zmeny v regióne, umožnila vznik nových štruktúr a spustila proces reintegrácie. KBSE má teda všetky páky a potrebných hráčov, aby vytvorila a aplikovala relevantné princípy.³⁶

Ďalší veľký americký politický hráč, Henry Kissinger naproti tomu vyžadoval, aby celá európska komunita urýchlila vytvorenie „politckej únie a rozvinula stratégiu pre všetky európske krajiny, čo by vytvorilo predpoklady pre ich asociáciu“. Kissinger mal na mysli začleňovanie do budúcej EÚ, pričom NATO a VZ by postupne znižovali stavy vojsk v strednej Európe.³⁷ Kissinger, na rozdiel od Brzezinskeho, trochu preceňoval VZ i Gorbačova samotného. Celý život však bojoval proti heslu, ktoré razil Stalin (Európa od

³⁴ Správa, s. 38.

³⁵ Správa, s. 38.

³⁶ Správa, s. 39. Vtedy to bolo oprávnené tvrdenie. Dnes sa však ukazuje, že dnešná OBSE (nahradila KBSE) nemá potrebné páky, rozhodnutia sa prijímajú konsenzom a jej akcieschopnosť sa výrazne redukovala po prijatí zakaukazských republík. Podľa nášho názoru stáva sa už formálnou organizáciou, jej význam spočíva najmä v monitorovaní volieb.

³⁷ Správa, s. 39. Splnila sa len prvá časť Kissingerovho scenára. VZ sa totiž rozpadla ako domček z karát skôr ako si Kissinger myslel. Prikladal jej totiž väčšiu dôležitosť a životaschopnosť akú v skutočnosti mala. Kissinger podporoval aj Gorbačovovu populárnu myšlienku „spoločného európskeho domu“. Jeho deliaca čiara mala byť na sovietsko-poľskej hranici a obe veľmoci mali mať k „domu“ rovnaké zákonné postavenie (*equal legal status*).

Atlantiku až po Ural). Heslo medializoval de Gaulle, znechutený po návšteve Moskvy v decembri 1944.³⁸

Americko-sovietsky dialóg očami Kissingera a Brzezinskeho

V správe sa často citovali vyhlásenia a postoje horeuvedených politikov. Prezentujeme najmä tú časť, ktorá odráža ich vnímanie vtedajšieho americko-sovietskeho dialógu. Stálou dilemou totiž zostávalo, či USA majú pribrať ZSSR ako partnera do diskusie o budúcej Európe. Kissinger navrhoval s ním tradičné bilaterálne rozhovory. Ako stúpenec spolupráce s Východom, dokonca od začiatku 70. rokov uplatňoval zmierlivú diplomaciou aj voči Číne. Cieľom bilaterálnych rozhovorov bolo získať sovietske dobrozdanie pre výraznejšiu nezávislosť krajín východnej Európy v domácej i zahraničnej politike.

Za to by soviety dostali sľub, že ich záujmy budú v regióne rešpektované, dokonca aj zmluvne chránené. Sovietsi si podľa neho mali udržať v regióne vplyv, za čo by mohli znížiť zbytočné náklady, eliminovať riziká a odsunúť časť výzbroje z území týchto krajín. Ideálne by bolo, keby tieto krajiny mali čo najväčšiu samostatnosť, aby sa vnútorne mohli rozvíjať vlastným spôsobom. Za to však mali ustúpiť voči sovietskym bezpečnostným požiadavkám. Kissinger varoval, že „ZSSR nemôže byť úplne zbavený východnej Európy, bez toho, že by to zaregistroval. Vyjdime v ústrety legitímnym sovietskym bezpečnostným požiadavkám ... už len preto je dialóg potrebný.“³⁹

V tom čase to bola možno správna teória, ale vývoj a rozpad ZSSR bol rýchlejší. Nepriamo Kissingera podporovali názory požadujúce dialóg ako *conditio sine qua non* pre pokojnú zmenu a prechod k politickému a ekonomickému pluralizmu, vyhýbajúc sa tak „*miscalculations*“ zlým odhadom a „*misperceptions*“ nesprávnemu vnímaniu. Rozhovory však mali vychádzať zo zásady, že ZSSR nemá vo východnej Európe v budúcnosti zostať.⁴⁰ Takýto dialóg sa jednoducho nemal zvrhnúť k „druhej Jalte“.⁴¹ Rusi musia mať zaistenú svoju bezpečnosť, ale zároveň si musia uvedomiť, že zmeny v regióne si vyžadujú

³⁸ De Gaulle sa dozvedel o Stalinovej vízii počas niekoľkotýždňovej návštevy, keď mu Stalin o.i. nechal celé hodiny premietiť filmy o budovaní komunizmu v ZSSR. In: FEDORKOVSKI, Vladimir: *Roman de la Russie insolite du Transsibérien à la Volga*. Paris: Edition du Rocher, 2004, s. 56.

³⁹ Správa, s. 40.

⁴⁰ „Záruky musia rešpektovať legitímne sovietske bezpečnostné záujmy ... ich konečným cieľom však nie je bezpečný pobyt Sovietov v Európe, ale ich bezpečný odchod z Európy.“ Správa, s. 40.

⁴¹ V máji 2005 sa termín „druhá Jalta“ na medzinárodnej politickej scéne objavil znovu. V súvislosti s iniciatívou gruzínskeho a rumunského prezidenta sa začala diskusia k projektu „druhá Jalta“ v regióne Čierneho a Kaspického mora. Pravdaže, ide o pozitívny zrkadlový obraz „Jalty“, ktorá má vnieť do regiónu dynamiku procesu z východnej Európy po r. 1989. Po prvýkrát v histórii prezident USA pred stretnutím prezidentov piatich čiernomorských krajín verejne odsúdil Jaltskú konferenciu z r. 1945. Vyhlásenie je zrejme v súlade aj s novou ropnou doktrínou USA, bezpečnejšou ako v Perzskom zálive. Doktrínu USA v regióne presadzuje práve Rumunsko a Gruzínsko. STĂNESCU, Sorin Roșca: Noua Jalta nu e Malta. In: *Ziua*, 12.5.2005. Dostupné z <<http://www.ziua.ro/display.php?data=2005-05-12&id=175930>>.

mnohostrannú pozornosť a treba sa pripraviť na odpor európskych krajín voči „*superpower condominium*.“⁴² Bol to správny odhad a v rovine svetovej diplomacie sa dnes prejavuje napríklad v postoji krajín porazených v II. svetovej vojne voči zloženiu a právomociam BR.

Brzezinski bol bližšie k pravde, keď povedal, že „kríza vo VZ a v RVHP dosahuje také rozmery, aké ešte USA nezažili a na podobnú krízu ešte nemuseli nikdy reagovať. Cieľom USA v tejto situácii nie je ani pomoc perestrojke, ani prežitie Gorbačova.“⁴³ Pri definovaní dlhodobej stratégie, Brzezinski videl už v r.1988 pád ZSSR a Gorbačova ako neodvratný. Na čom zakladal toto tvrdenie?

- na apokalyptickom pesimizme potenciálnych sovietskych elít;
- na strate ideologickej legitimacy, keďže systém verejne pripustil zločinnosť pôvodne implantovaného režimu⁴⁴;
- na zhoršujúcej sa ekonomickej situácii;
- na pribúdajúcich národnostných konfliktoch;
- na akumulovaných silách, ktoré by porazili aj konzervatívnu protiofenzívu.

Suma sumárum: „...sovietske impérium sa mimo svojich hraníc rozpadá a vo vnútri vykazuje známky opotrebovania ...“, uzavrel Brzezinski.⁴⁵ Bol dokonca proti tomu, aby USA hádzali Gorbačovovi záchranné kolesá vo forme pôžičiek ap. „Donúťme radšej Sovietov menej zbrojiť, resp. vyhlásiť strednú a východnú Európu za beztankovú zónu (*tank-free zone*) ... VZ prestala byť garantom sovietskej ideologickej hegemonie, pretože sa rúca ideológia samotná.“⁴⁶

Perspektívy – Prognózy

V tejto časti správa poukazuje na to, že východná Európa má najväčšiu povojnovú šancu pripojiť sa k zvyšnej demokratickej Európe. Popritom však varuje, že je ešte predčasné považovať takýto scenár za úplne jednoznačný a hladký. Na druhej strane podotýka, že zvrát situácie by bol pre ZSSR a pre krajiny ochotné ho nasledovať taký náročný, že je vlastne nepravdepodobný. V teoretickej rovine však nie je vylúčený. Krvavé potlačenie študentských nepokojov v Číne a čistky v ÚV ponúkajú pohľad na možný

⁴² Správa, s. 41.

⁴³ Správa, s. 41.

⁴⁴ V tomto bode došlo aj k veľkému ideologickému rozporu medzi Jegorom Ligačovom a Michailom Gorbačovom. Ligačov chcel dokonca Gorbačovovi do prejavu na zasadanie ÚV KSSZZ v júni 1987 „prepašovať“ chvály na stalinistický režim 30. rokov a mierne hodnotenie Brežneva a Kosygina. Gorbačov napokon takému tlaku podľahol pri prejave k 70. výročiu boľševickej revolúcie. HARRIS, Jonathan: *Subverting the System: Gorbachev's Reform of the Party's Apparatus, 1985-1991*. Lanham: Rowman and Littlefield Partners Inc., 2004, s. 39.

⁴⁵ Správa, s. 41.

⁴⁶ Správa, s. 41.

extrémny scenár, po ktorom môžu konzervatívne, extrémne alebo vojenské sily kedykoľvek siahnúť.⁴⁷

Diskusia o zahraničnej politike USA voči východnej Európe nebola v správe uzavretá a neponúkla ani definitívne závery. Správa však konštatuje, že USA sú tlačené z viacerých strán, aby boli aktívnejšie a zasahovali do regiónu s väčšou intenzitou. Možno len dedukovať, že šlo o tlak zvnútra, z vplyvných emigrantských ekonomických kruhov, ale aj od západoeurópskych spojencov. Hlavná nátlaková skupina (nebola špecifikovaná) chcela presadiť vodcovstvo (*leadership*) USA v regióne. Správa však prekvapujúco uvádzala, že požiadavky prichádzali aj od samotných východeurópskych vlád, dokonca aj z istých kanálov v ZSSR!⁴⁸

Správa dedukovala, že nové európske prostredie bude pravdepodobne USA priaznivo dlhodobo naklonené a prinesie v budúcnosti zisk všetkým kľúčovým aktérom. Západoeurópske krajiny podľa správy poukazovali na to, že prítomnosť jednotiek USA v NSR sa prejavila ako „historicky“ zmysluplná. Ak USA nevyužijú svoj kredit a potenciál v Európe, ich úlohu je pripravená prevziať NSR, aby zaplnila prázdny priestor (*to fill the void*). NSR však nemôže byť exkluzívnym činiteľom a režisérom budúcej Európy; na to by sa s nevôľou pozeralo najmä Francúzsko. Preto je ešte prítomnosť USA v regióne želateľná, potrebná a musí plniť keď nie vodcovskú, tak navigačnú úlohu, to jest:

- navigovať Sovietov ku zmenám a podporovať ekonomickú kooperáciu ako prvý krok;
- nabádať východeurópske krajiny k širšej demokratizácii, k ekonomickým zmenám, k spoločenským reformám a podmieňovať ich pôžičkami, rozvojovými programami pomocou z FMI, technológiami z OPIC atď;
- ovplyvňovať protireformné vlády, aby zmeny naštartovali alebo aspoň aby nestáli v ceste reformám; diplomacia by mala dostať v tomto smere nové úlohy.⁴⁹

Záver

Správa sa pripravovala niekoľko mesiacov a bola dokončená začiatkom novembra 1989. Udalosti vo východnej Európe nabrali medzitým veľmi rýchly spád. Občania NDR utekajúci cez Maďarsko a ČSSR do vtedajšej NSR už predtým zvestovali všeobecný rozklad systému. Správa o jesenných udalostiach hovorila, že „... tieto prudké revolučné zmeny sa diali pokojnou cestou zdola ...“⁵⁰

⁴⁷ Správa, s. 43.

⁴⁸ Správa, s. 43.

⁴⁹ Správa, s. 43.

⁵⁰ Správa, s. 51. Vzhľadom na dnes známe fakty, si dovoľíme polemizovať s tvrdením, podľa ktorého sa revolučné zmeny v Rumunsku, ale čiastočne aj v ČSSR diali len cestou zdola.

✓ Maďarsku a v Poľsku sa podľa správy zmeny pripravovali pozvoľna, nedošlo tam k masovým vystúpeniam, iba počas výročia októbrovej revolúcie z r. 1956 v Maďarsku resp. pri výročí založenia Solidarity. V závere sa lakonicky pripomína, že až v novembri 1989 sa dostali vlády NDR a ČSSR tam, kde vlády Poľska a Maďarska boli už niekoľko rokov ... ✓ Poľsku si Solidarita medzitým stabilizovala pozície, ale neskôr ich ani samotná organizácia, ani jej zakladateľ Lech Walesa neudržali. Správa naproti tomu hodnotila ako „veľmi premyslený krok maďarskej demokratickej opozície, ktorá zorganizovala najskôr referendum“.⁵¹

Rozhodlo totiž o konaní prvých slobodných povojnových volieb až v polovici r. 1990. Dovtedy vládna Socialistická strana chcela voľby okamžite; mala by z nich ako dobre organizovaná politická jednotka okamžitý profit. Správa ešte stihla krátko a hmlisto zhodnotiť (narýchlo pridaná pasáž) aj najčerstvejšie udalosti.⁵² Pád berlínskeho múru a udalosti v ČSSR zo 17. novembra hodnotí ako „najemocionálnejšie“ zo všetkých. V súvislosti s pádom komunistickej vlády v Prahe nás zaujala veta: „nová vláda prisľúbila vyšetriť a potrestať korupciu na najvyššej úrovni za predchádzajúcich vlád ...“⁵³

Za najdramatickejšie a najkrvavejšie správa považovala udalosti v Rumunsku. „V Rumunsku vypukla revolúcia, ktorá viedla k zvrhnutiu Ceaușesca a jeho manželky. (sic!).“⁵⁴ ✓ Bulharsku prebehlo dobrovoľné odovzdanie moci mladšej komunistickej garnitúre ... „proces tu však pôjde ďalej, je len politickým provizóriom“.⁵⁵

Správa sa vyhýba úvahám, či sa zmeny vo východoeurópskych krajinách neodohrali aj na základe vzájomnej dohody USA – ZSSR a v tajnej réžii Moskvy. Podľa nášho názoru, zmeny v Rumunsku resp. v ČSSR sa mohli udiť buď v korelácii so sovietskymi

tajnými službami resp. po dohode odstupujúcej politickej garnitúry s nastupujúcou, čiže medzi vyblednutou kryptokomunistickou a disidentskou.⁵⁶

⁵¹ Správa, s. 51. Maďarskí socialisti viedli ináč veľmi populárnu politiku. O.i. vyplatili odškodnenie vojakom bojujúcim v Hortyho armáde v Rusku. Odškodnenie sa týkalo aj občanov maďarskej národnosti v SR.

⁵² Správa automaticky prebrala propagandistické a neoverené správy, podľa ktorých zomreli v Rumunsku v decembri 1989 tisícky ľudí. Dočasnú vládu Petre Romana hodnotila však Správa veľmi opatrne a pomerne presne: „verejnosť ju privítala s istým podozrením ...“ Správa, s. 52.

⁵³ Správa, s. 53.

⁵⁴ Existovali mnohé indície, že Elena mala na starnúceho manžela výrazný vplyv. Ambiciózneho a bonvivánskeho syna Nica odstavila, keď ho poslala za prvého tajomníka RKS do župy Sibiu. Počas procesu v Târgovišti, keď Ceaușescovcom povedali, že „krajinu už vedie pán Iliescu“, z videokazety zreteľne zaznel jej hlas: „Čo som ti povedala, už dávno si mu mal vykrútiť krk“. O radikálnom (extermináčnom) postoji Eleny C. voči demonštrantom v Temešváre zasa hovorí LUPU, Corvin: *România sub presiunea războiului rece și a dorinței de integrare euro-atlantică*. Sibiu: Editura Alma Mater, 2001, vol. 2, s. 575.

⁵⁵ Správa, s. 52.

⁵⁶ Sovietski spoluorganizátori udalostí v Rumunsku v decembri 1989 odišli (po splnení úlohy) 24. decembra. Na žiadosť ZÚ ZSSR v Bukurešti bol toho dňa vypravený zvláštny vlak pre personál veľvyslanectva. V rozpore so zaužívanou praxou, sovietske veľvyslanectvo požadovalo pristavenie súpravy do železničného depa ... Vtedajší náčelník stanice o tom podal svedectvo: „Do vagónov nastúpilo, okrem rodín, aj 150 – 200 mladých ľudí, predpisovo ostrihaných a upravených, akých

Správa na záver konštatovala, že dramatické zmeny ukončili *status quo* povojnového usporiadania v Európe po II svetovej vojne, ukončili studenú vojnu a zlikvidovali vojenskú súťaž medzi NATO a VZ.

Ďalší vývoj sa podľa správy dal tušiť, ale nedal sa presne determinovať. V každej krajine budú iné priority, iné riziká a každá krajina sa môže orientovať na iné zahraničnopolitické línie. Správa veľmi trpezlivo hodnotí politickú budúcnosť antikomunistických a demokratických síl. Podľa nej síce ukázali mohutnú, doteraz spiacu silu, ale ich akcie boli skôr spontánne, masové, pritiahli spoločnosť len emocionálne.

Čo nastane, ak budú v zákonných vláдах (ak sa do nich vôbec dostanú) a dostanú sa do súboja s populistami? Dovtedy môžu byť jednotlivé krajiny semeniskom nestability a ekonomickej krízy. Nebezpečenstvom bude najmä nacionalizmus ... Bol síce spomenutý v správe len dvakrát, ale akoby prorocky anticipoval jeho implantáciu v Rumunsku, v SR, Juhoslávii, Albánsku, Bielorusku ...⁵⁷ Správa anticipovala aj ekonomické problémy východoeurópskych krajín, konkrétne Bulharska a Rumunska. Problémom mala byť najmä inflácia.⁵⁸

Správa má s odstupom času, konfrontujúc ju s následným vývojom, pomerne kvalitnú analytickú hodnotu. V správe sa napríklad objavili hodnotné a v podstate aj naplnené vízie veľvyslancov pôsobiacich v Maďarsku a ČSSR. Na druhej strane, v správe sa často citovali aj prehnane opatrné názory. Preceňovali záujmy a postavenie ZSSR a miestami nám tieto názory pripomínali preambuly Zmlúv o priateľstve, spolupráci a vzájomnej pomoci medzi ČSR, Poľskom, Maďarskom atď. a ZSSR z rokov 1948 – 1949. Názory preceňovali silu ZSSR presne tak, ako preambuly preceňovali nebezpečenstvo znovuzrodenia fašizmu.

Vyplývalo to azda z dobovej, neúnavnej sovietskej diplomatickej iniciatívy a zo sovietskej ústretovosti pri riešení nemeckej otázky. ZSSR napríklad navrhol v decembri 1989 zvolanie novej KBSE za účasti USA. Hlavným bodom mala byť budúcnosť Európy. Agenda KBSE sa mala zaoberať aj konečným riešením „nemeckej otázky“ a impulz jej mali dať závery stretnutia Komisie „4 veľmocí“: USA, ZSSR, Veľkej Británie a Francúzska.

možno vidieť na záberoch zo špeciálnych akcií v Rusku ... Batožín bolo veľa a boli nadrozmerné.“ Bolo to 19. decembra, kedy už boli hranice, uzavreté od 17. decembra 1989, opäť otvorené. Viď LUPU, Corvin: *România ...*, vol. 2, s. 602. Aj scenár s „mŕtvym“ študentom na Národni třídě v Prahe musel niekto vopred strategicky pripraviť a odhadnúť jeho mediálny a spoločenský dopad. Len pre poriadok ešte uvádzame, že v NDR pôsobil vtedy ako šéf sovietskych tajných služieb Vladimir Putin.

⁵⁷ Správa, s. 51.

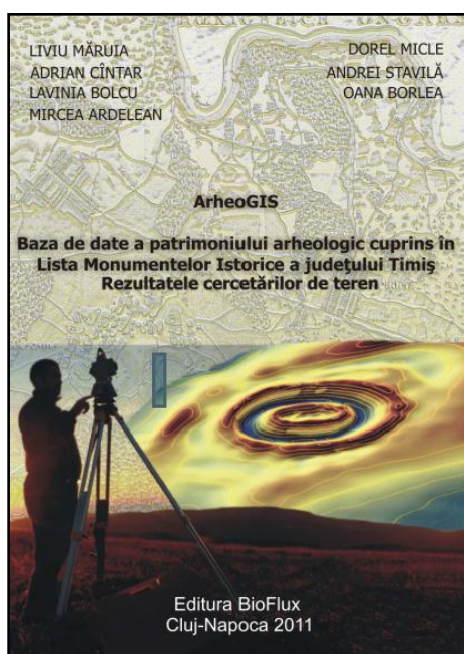
⁵⁸ Správa, s. 58. V roku 1996 došlo v Bulharsku v dôsledku inflácie k ožobráčeniu desať tisícov drobných ľudí. V Rumunsku ju premiér Stolojan v r. 1991 (bol premiérom len rok) zachytil na uzde v poslednej chvíli. Văcăroiova ľavicová vláda ju však od r. 1992 spustila. Cválajúcej inflácii nedal v r. 1999 – 2000 priestor ani šéf pravicovej vlády Mugur Isărescu, predtým guvernér Národnej banky Rumunska BNR. Prezident Iliescu po opätovnom zvolení v r. 2000, súhlasil prekvapujúco s návratom Isăresca na post guvernéra.

Zmluva vychádzalo z toho, že s Nemeckom neexistovala mierová zmluva, ale len kapitulačný akt a Postupimská dohoda. 18. decembra 1989, teda až po dlhých 11 rokoch sa Komisia „4 veľmocí“ znovu stretla a rokovala nielen o formálnych zmluvných náležitostiach, ale aj o budúcnosti Európy a úlohe zjednoteného Nemecka. Aj vzhľadom na iniciatívu Sovietov, Bushova schôdzka s Gorbačovom na Malte v decembri 1989 – nadväzujúca na summit Gorbačov – Reagan v decembri 1988 v Reykjavíku – bola urýchlená; mala byť totiž až na jar 1990. Hlavnou témou na Malte bol samozrejme cválajúci vývoj na jeseň 1989 vo východnej Európe a jeho požehnanie ...

**L. MĂRUIA, D. MICLE, A. CÂNTAR, M. ARDELEAN, A. STAVILĂ,
L. BOLCU, O. BORLEA, P. HORAK, C. TIMOC, C. FLOCA, L.
VIDRA, ARHEOGIS. BAZA DE DATE A SITURILOR
ARHEOLOGICE CUPRINSE ÎN LISTA MONUMENTELOR
ISTORICE A JUDEȚULUI TIMIȘ. REZULTATELE CERCETĂRIILOR
DE TEREN, EDITURA BIOFLUX, CLUJ-NAPOCA, 2011, 601 P.,
ISBN 978-606-8191-23-2**

*Drd. Alexandru BERZOVAN**

In memory of Liviu Măruia (13.07.1977 – 26.03.2013)

The present volume is the result of the work made by the authors in the period 2006-2010 in order to index the archaeological objectives from the List of historical monuments of Timiș County. Published in electronic form, in an elegant and well-looking format, the work can be downloaded for free from the website of the publisher, Editura Bioflux.

In the foreword chapter (p. 6-7), professor Florin Drașovean, draws attention to the fact that this work, the fruit of the young teaching staff of the University of West Timișoara, is totally different from the other productions of this kind due to the quality and reliability of the information it provides.

The first chapter of the volume, entitled "**The conduct of the eGISpat Timiș project and the writing the monograph of the archaeological sites of LMI Timiș. The stages and methodology of work**" (p. 11-23), contains a general presentation of the methodology used to identify and repertory the archaeological objectives.

* Babeș-Bolyai University, Faculty of History and Philosophy, Cluj-Napoca; PhD Student, "Alexandru Ioan Cuza" University Faculty of History, Iași; berzovanalexandru@gmail.com.

Numerous issues are discussed, such as the current legislative framework and the usage of modern techniques and methods in archaeology, bringing also into question aspects related to field surveying. The proposed analytical frame for the archaeological sites is from my point of view, a model to be followed, as it is designed to eliminate from the outset any kind of confusions and ambiguities.

The following chapter entitled "The Repertory of the archaeological sites in the List of the Historical **Monuments of Timiș** County. The 2010 Edition" (p. 24-592) is, obviously, the most consistent of the volume. The use of analytical frame discussed in the first chapter, permitted a detailed discussion of each individual site, discussions in which were taken into account a whole lot of issues.

Thus, for a much easier identification of the archaeological objectives in the field, the authors mentioned, for each individual site, geographical coordinates in GPS and Stereo70 format. The sites are shown also on satellite images, taken and processed using the program Google Earth, as well as a series of topographic maps that show the position of the site in relation to the nearby modern settlements. The geographical descriptions are very detailed and provide evidence of excellent knowledge of the local terrain by the authors of this volume.

Each point presented has been granted a topographic survey realized by the authors themselves, using a Total Station. These topographical surveys have yielded a three-dimensional reconstitution of the archaeological site and its surroundings. The presentation of the results of the analyses of factors such as the tilting and exposure of the land, permits thorough discussions regarding various aspects related to landscape archaeology.

The archaeological material saved during the field surveys (most of it in a very fragmentary state), was also illustrated. For a better view, the authors put the pictures of the artefacts side by side with the drawings. The using of multiple drawers (mostly students) reflected itself in the apparition of multiple styles of drawing, some of them being rather hard to "decipher".

In my view, this manner of presenting the archaeological artefacts is not very relevant, as long as these illustrated materials are not described or presented in detail anywhere within the work. Anyway, these shortcomings in terms of processing of archaeological artefacts could be justified by the need of the authors to process, in rather limited amount of time, a significant amount of material.

Correlating the existing bibliographic data with the realities found on terrain during the field surveys proved to be a difficult and long term problem. As a result of in-depth researches carried out at times over the course of several years, the authors discovered a lot of confusions and ambiguities existing in the current archaeological literature.

For example, the so-called "roman" archaeological **site at Sânnicolau Mare** – “La **Căramidărie**”, has proved to be, after the critical analysis of the bibliographic information **and of the information’s recovered** from archaeological excavations and field surveys, the result of various confusion and errors of interpretation with deep roots starting in the historiography of the late XIXth century.

Also, the numerous archaeological sites dated in "Paleolithic", very present in the old list of the historical monuments have been found to be non-existent. Instead in those very places, were identified numerous and important traces belonging to various other historical and prehistoric eras.

The repertory is concluded with the presentation of a revised list of the Historical Monuments **of Timiș County** by the authors (p. 592-596) and through a short and very brief summary of the entire work in English (p. 597-601).

The presentation and discussion of the archaeological sites indexed in a clear manner, represents a great step forward in research. The creation of such repertories for each and every county of Romania should and must be, in my point of view, one of the top priorities of the Romanian archaeology.

Modern, elegant and well-written and also accessible for free to all those interested, this work represents a model to be followed in archaeological research and literature.

PANAIT I. PANAIT, DANIEL FLAUT, ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ ROMÂNĂ, OVIDIUS UNIVERSITY PRESS, CONSTANȚA, 2004, 390 P., 21 PLANȘE; ISBN 973-614-1837; 978-973-6141836

Prof. univ. dr. Ștefan OLTEANU*

Apărută cu ceva vreme în urmă, cartea profesorilor universitari Panait I. Panait și Daniel Flaut, slujitori ai Facultății de Istorie a Universității „Ovidius” din Constanța¹, vine să acopere un gol științific în istoriografia medievală românească, gol resimțit de multă vreme pentru interesul general al studiilor medievistice, dar și pentru formarea unor noi cadre didactice din rândul studenților pasionați de această disciplină, menită să contribuie, substanțial, mai cu seamă la istoria de început a evului mediu românesc.

Este vorba, așadar, de o necesitate stringentă pentru istoriografia noastră, în vederea completării sub raport științific, a marilor necunoscute, mai cu seamă din perioada de început a formării limbii și poporului român, cunoștințe care pot fi utilizate datorită, în special, rezultatelor cercetărilor arheologice.

Așa cum arată autorii lucrării analizate, cu titlul de mai sus, constituirea oficială a arheologiei științifice medievale românești, din inițiativa Academiei Române, datează, aproximativ, de la mijlocul secolului al XX-lea, când devine o ramură de sine stătătoare a arheologiei generale.

Aceasta nu înseamnă că până la mijlocul secolului al XX-lea nu au existat preocupări privind valorile materiale descoperite până atunci în diferite ipostaze. Arheologi de renume, care au dominat perioada interbelică, mai cu seamă cei specializați în arheologia perioadelor anterioare, au interceptat în săpăturile efectuate și urme de viețuire ulterioare civilizațiilor preistorice și antichității clasice, prezumate a aparține epocii de interferență dintre antichitatea clasică și cea a istoriei evului mediu românesc.

Precum se știe (autorii cărții analizate o specifică), arheologia evului mediu prezintă două componente esențiale ca importanță a cercetării științifice: a. un ev mediu bazat pe documentele scrise când, din sec. al XIV-lea, încep să se emită documente în limba

* Universitatea Creștină “Dimitrie Cantemir”, Facultatea de Istorie; e-mail: revista.istorie.ucdc@gmail.com.

¹ Panait I. Panait a îndeplinit și funcția didactică de conf. univ. dr. la Facultatea de Istorie a Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” din București.

latină, slavă veche și română de către cancelariile Țărilor Române, și, în consecință, se elaborează pe această bază o serie de lucrări de mare valoare istorică, recunoscute pe plan intern și internațional; b. un ev mediu al documentului, în special arheologic, bazat, începând de la mijlocul secolului al XX-lea, pe „temeiuri moderne” (p. 18) ale arheologiei medievale românești, cu precădere asupra istoriei perioadei mileniului I Creștin.²

Dacă până la mijlocul sec. al XX-lea, cercetarea arheologică a vestigiilor medievale a cunoscut, se poate spune, o epocă „romantică”, în perioada de după mijlocul secolului al XX-lea s-au pus bazele științifice ale arheologiei medievale din țara noastră de către profesorul Ion Nestor de la Catedra de Arheologie a Facultății de Istorie a Universității Bucureștene (p. 18).

După aceste scurte considerații istorice, autorii lucrării abordează problemele fundamentale ale arheologiei medievale, prezentând metode și tehnici de cercetare proprii domeniului (p. 35-47), în conformitate cu cerințele actuale ale unei cercetări moderne în această privință, reușind să schițeze direcțiile principale ale cercetării siturilor medievale în concepția științifică instituită, așa cum s-a arătat mai sus, la mijlocul secolului al XX-lea și îmbunătățită, în ultima vreme, cu mijloace tehnice actuale, nu atât în ce privește strategia și executarea cercetării obiectivului respectiv, cât mai cu seamă în legătură cu utilizarea unor tehnologii moderne aplicate în tratarea și prelucrarea vestigiilor scoase la iveală, în prezentarea rezultatelor științifice și în stabilirea importanței acestora pentru istoria medievală românească, cu asemănările și distorsiunile lor în context european.

Sunt prezentate, astfel, cele mai importante domenii ale cercetării: în domeniul așezărilor sătești medievale (p. 65-77), al habitatului medieval urban, al curților și reședințelor voievodale, al fortificațiilor medievale etc., specificându-se pentru fiecare obiectiv prospectarea terenului, pregătirea acestuia pentru realizarea săpăturii, tehnica de realizare a acesteia etc. (p. 69 și urm.).

Suita de aprecieri și de recomandări făcute de autori în vederea realizării unor cercetări de un real caracter științific în siturile medievale românești are garanția unora dintre cei mai avizați specialiști în acest domeniu (în trecut fiind spus, este vorba, în primul rând, de profesorul Panait I. Panait, cu o experiență de decenii în cercetarea arheologică medievală românească, unul dintre membrii primei echipe de cercetare științifică medievală de la Suceava, sub conducerea profesorului Ion Nestor).

În această ipostază, cartea de față, prima destinată arheologiei medievale românești³ se adresează tuturor celor care îndrăgesc acest domeniu de specializare referitor la

² Până la organizarea cancelariilor statelor medievale românești, arheologia medievală (în principal în mileniul I Creștin) reprezintă principalul mijloc de informare asupra istoriei noastre medievale; în perioada următoare, cea a sec. al XIV-lea – al XVIII-lea, documentul arheologic prezintă o valoare secundară, alături de cel scris.

³ Cartea lui Cristian Matei intitulată *Arheologie, tehnică și metodă*, apărută la București în 2001, este, mai degrabă, un curs de arheologie generală, „o vedere de ansamblu asupra tehnicilor și metodelor” ei specifice (p. 11).

cunoașterea mai bună a istoriei medievale românești (în special a epocii de formare a poporului român și a limbii sale).

Ea se constituie, în același timp, într-o „excelentă cale de inițiere” pentru cei care vor să se specializeze într-această disciplină: elevi, studenți, cadre din universități, din mediul academic și muzeistic și nu numai, fapt pentru care adresez autorilor cărții cele mai sincere felicitări.

În ultima vreme, tot mai mulți absolvenți ai facultăților de istorie din țară, lucrând în instituții cu orientare spre domeniul istoriei s-au dedicat acestei discipline a arheologiei medievale, elaborând lucrări demne de luat în seamă, unele dintre acestea fiind susținute ca lucrări de doctorat, devenite contribuții importante la o mai bună cunoaștere a temei fundamentale a istoriei medievale a poporului nostru, bazată în special pe documentul arheologic.

Din nefericire, unii dintre aceștia, cu o vechime de 7-8 ani atingătoare de domeniul de început al istoriei noastre medievale, fără o bază informațională de specialitate corespunzătoare, emit pretenții nejustificate științifice, de „reformatori” ai arheologiei medievale, proferând injurii la adresa celor care au pus bazele științifice ale arheologiei medievale românești, cu privire specială la arheologia mileniului I Creștin și socotind că devin intangibili dacă au susținut, cu o condamnabilă ușurință, teza de doctorat.

Le recomand acestora să consulte în mod serios cartea profesorilor Panait și Flaut pentru a-și putea face, pe viitor, „intrarea” cu cinste și pe merit, în rândul obștii arheologice academice.

Instrucțiuni pentru autori

Autorilor care doresc să publice în paginile revistei AUCDCI (aspirantă la CNCS categoria B), le supunem atenției normele de redactare și ordinea inserării datelor: **titlu**; **numele** autorului (autorilor); **instituția și adresa de e-mail** a autorului (autorilor); **text** în MS-Office 2003 (nu Office 2007) de circa 20 pagini (incluzând și bibliografia) în limba română sau în limbile engleză, franceză, germană (format A4, margini de 2 cm, font Times New Roman, mărimea 12, justified, spațiere la un rând, paragraf de 1,27 cm; a nu se folosi tasta Tab și nici bara de spațiu pentru paragrafe; paginile nu vor fi numerotate); **rezumat** (limba engleză, franceză, germană), maxim 10 rânduri; **keywords** (limba engleză, franceză, germană, maxim 5); **sistem de referințe** (în text sau la subsolul paginii de tipul: Ionescu 1999, p. 21; font Times New Roman, mărimea 10, justified, fără paragrafe); **bibliografie** de tip Oxford-Humanities aranjată alfabetic după autori: nume autor, prenume abreviat, anul apariției lucrării, titlul, locul apariției (cărți); nume autor, prenume abreviat, anul apariției lucrării, titlul, revista, numărul volumului, locul apariției revistei, paginile (periodice); nume autor, prenume abreviat, anul apariției lucrării, titlul, In: numele editorului, titlul volumului, locul apariției, paginile; **nu se abreviază** denumirea revistelor și a editurilor; **histograme și tabele** în fișiere word separate; **toate tabelele, histogramele și figurile** trebuie să fie citate în text; **folder separat** pentru imaginile figurilor; **materiale grafice** scanate alb/negru sau color la 300 dpi (fotografii) și 600 dpi (desene), salvate în format .jpg; **lista abrevierilor**; **lista** tabelor, histogramelor și figurilor (bilingv, română/engleză, franceză, germană).

Este de preferat trimiterea materialului prin e-mail (pentru fișiere mari utilizați websites: www.transfer.ro, www.fastupload.ro; www.wetransfer.com) sau pe CD prin poștă.

Termenele ultime de primire a articolelor: 1 februarie (pentru nr. 1), 1 mai (pentru nr. 2), 1 august (pentru nr. 3), 1 noiembrie (pentru nr. 4).

Responsabilitatea privind conținutul articolelor și studiilor revine în totalitate autorilor, în conformitate cu prevederile Legii nr. 206 din 27.05.2004 referitoare la buna conduită în cercetarea științifică. Autorii își asumă, de asemenea, responsabilitatea exclusivă pentru acuratețea rezumatelor în limbă străină.

© Toate drepturile sunt rezervate autorilor.

Instructions for the authors

To the authors from abroad, wishing to publish a contribution in the review AUCDCI, we submit the following recommendations and suggesting order of data: **title**; **name** of the author(s); **institution and e-mail** address; English, French, German **text**, MS-Office 2003, around 20 p. bibliography included (page setup A4, margins of 2 cm, Times New Roman 12, justified, line spacing single, paragraph 1,27 cm, no page numbers); **abstract** (maximum 10 lines); 5 maximum **keywords**; Oxford-Humanities **references** system for notes in text/footnotes and bibliography; Times New Roman 10, justified, line spacing single, no paragraph; **tables and charts** in separate word documents; **photos and drawings** in a separate folder; **images scanned** black/white or colour at high resolution (300 dpi for photos, 600 dpi for drawings, saved in .jpg format); **abbreviations**; **list** of tables, charts and caption of figures.

Materials may be sent by e-mail or on CD by mail.

The entire responsibility for the specialized information of the articles' content and for the translation is to be assumed by the authors.

Deadlines for sending the contributions (date of arrival): 1 of February (for 1st issue), 1 of May (for 2nd issue), 1 of August (for 3rd issue), 1 of November (for 4th issue).

© All rights reserved to the authors.